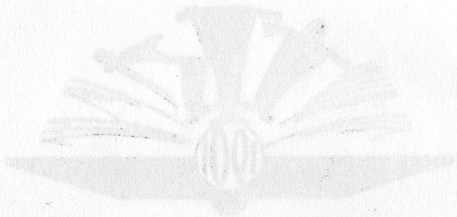

1901

Штампарија
Драг. Грегорића

САБРАНА ДЕЛА БРАНИСЛАВА НУШИЋА

Сабрана дела Бранислава Нушића

XXV

1) Приповетке
2) С обала Охридскога језера
3) Косово
4) С Косова на Сиње море

Издавачко и књижарско предузеће
Геца Кон А. Д.

БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ

РАЗНИ СПИСИ

ПРИПОВЕТКЕ
С ОБАЛА ОХРИДСКОГА ЈЕЗЕРА
КОСОВО
С КОСОВА НА СИЊЕ МОРЕ

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. Д.
12, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 12
1936

П 4042/25
~~П. 4042/25~~
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
Београд
К. 5033/64

ПРИПОВЕТКЕ

Кривично одељење

Јутрос рано, док је г. Сима пио јутарњу кафу код куће и прелиставао јутарње новине, наиђе жандарм-позивар Управе града Београда и предаде му један кратак позив са три црвене штрикле. Позив је био из кривичнога одељења и г. Симу при потписивању реверса штрецну нешто. Нека брига осенчи му од јутрос тако ведро чело и он узе постављати себи питање: шта ли би то могло кривично одељење њега да зове?

Госпа Милка узе такође са стола позив, прелете га очима па јој се задржа поглед на Сими:

— Шта ли то може бити, Симо?

— Не знам! — слеже он раменима.

— То не може бити обична ствар, кад те зове кривично одељење?

— Не знам! — одговара г. Сима и поново слеже раменима.

Диже се затим г. Сима, онако брижан и замишљен, да пође у канцеларију, јер он је као приватни чиновник радио у некоме хуманоме друштву. Успут мал' није натрчао на трамвај, два аута хтела су да га прегазе а један бицикл га је и до-

качио за ногу. Добро је још прошао, како је ишао замишљен и ошамућен... Шта му све није прешло преко главе због онога позива из кривичнога одељења.

У канцеларији није умео ни да се потпише честито а камо ли да што још и ради. Узме акт предасе, умочи перо, повуче црту па тек застане и замисли се:

— Кривично одељење... Шта имам ја са кривичним одељењем?

Падају му на памет безначајне ситнице, присећа се неких ситних догађаја, али све то нису кривице, све то нису ствари за које се одговара. А позив гласи тек за сутра ујутру; ко ће дочекати сутрашње јутро?

И док он брине у канцеларији, госпа Милка нервозно шета из собе у собу, нити уме да се скраси, нити што да уради. Од осам ујутру, како је преставила ручак, три пут га је до девет посолила.

— Шта ли је то, Боже, Сима учинио? — била је једина мисао која ју је сву обузела.

На подне им је ручак прошао као погребни ручак. Ћути он а ћути и она; једе он оно три пут посољено јело а и не примећује ништа, а она грешница и не једе ништа већ само гута кнедле од пљувачке.

— Па добро, Симо, зар се баш никако не можеш да сетиш шта си то учинио? — запитаће га најзад она, колико да каже што.

А он само хуче и резигнирано слеже раменима:

— Не могу!

— Да почнеш редом, још из детињства да се сећаш — вели му она.

И он запне од најранијега детињства и прибира сећања не би ли што у прошлости наишао.

— Сећам се, још док сам мали био, украо сам од комшије пар голубова превртача. Па, онда, ej, био сам већ момак увелико, опсовао сам једном среском писару мајку... и тако неке ствари:

— Ама све то није ништа, него онако кривично, јеси ли ти што кривично учинио? — пита она скоро шапћући од страха.

— Ама како кривично, шта сам кривично ја могао да учиним?

То после подне и он и она провели су још горе... А вече, вече је изгледало као да су се скупили да чувају мртваца. Шапћу и једно и друго, иду као сенке и не гледају се у очи. То вече их раставља од сутрашњега дана, када г. Сима у девет сати пре подне мора предстати кривичном одељењу.

А како је тек тешка та ноћ била?

Када је у позну ноћ већ савладао сан госпа Милку, она је страшан сан снила. Као Сима дочепао се неког великог касапског ножа па сео насред дворишта, избуљио очи и оштри нож о један камен. Па наишла њена мајка и, сасвим нежно, мате-

ински га пита: „Симо, сине, шта радиш то?" А он сикну као змија, зашкргута зубима па дочепа њену мајку и поче да је коље као пиле.

Госпа Милка врисну у сну, па скочи из кревета будна, али буновна и бледа као да су је гује сисале.

— Шта ти је? — пита је Сима који још ни ока није склопио.

— Зар си ти ту? — пита га она унезверено и чисто не верујући ни сама себи и умирује се тек кад својим очима виде да Сима никога не коље.

И док она тако сања страшне снове, дотле грешни Сима никако да заспи, већ се будан преврће по постељи и презнојава се и хукће као локомотива уз брдо. Кад су ујутру устали из постеље, изгледали су и једно и друго као мученици. Сима је крупним корацима шетао из собе у собу, пушио цигарету за цигаретом, и нити је чуо нити видео шта се око њега збива. Најзад казаљка на зидноме сату догура до осам па крете и даље и полако, тихо, неприметно, обележи већ и осам и четврт. Још мало па Сима треба да крене али, пре но што ће кренути, он се одлучи на нешто.

— Милка, — рече он некако потресеним па ипак свечаним гласом — Милка, као што видиш време је да ја идем. Време је, али пре но што пођем, ја хоћу да ти кажем нешто. Ноћас сам се целу ноћ борио са собом, целу ноћ нисам спавао и одлучио сам да ти кажем, да ти се исповедим...

Госпа Милку прођоше целим телом жмарци. Ко зна каквку ће крваву историју чути сада; ко зна какав ће се злочин открити сад пред њоме?

— То што ћу ти рећи уверићеш се и сама да је само једна интрига и, ето, због те интриге можда ме и зову у кривично одељење. Може се десити и да ме ухапсе, може се десити и новине да пишу о мени, може се десити и да ме фотографирају, па зар није онда боље да од мене чујеш него од света или из новина да сазнаш?

— Говори, говори, несрећниче! — дршћући шапће госпа Милка, а нека је језа подузима целим телом и презнојава се као да је у купатилу.

— То је било, Милка, пре две године. Ти си отишла у бању, а ја сам остао код куће. Код нас је била у служби она Јула, знаш она мала Јула...

— Па? — учини госпа Милка и диже главу.

— Па то — збуни се г. Сима — била је у служби мала Јула, а остали смо сами код куће...

— Ију! Ију! — врисну госпа Милка и сад јој се Сима учини сав крвав као Џек-трбосек и она се згрози гледајући га.

— Чекај, молим те, да ти објасним ствар, па ћеш видети да је то само једна интрига.

— Ама је л' мала Јула била ту?

— Јесте!

— А јеси ли ти био ту?

— Јесам!

— А јесте ли сами били у кући?

— Јесмо!

— Е, па, каква ту интрига може бити?

— Ама, чекај молим те и саслушај ме, па ћеш се уверити. Интрига је оно што је за тим настало. Дакле, ја и мала Јула остали смо сами. То се може свакоме десити. А затим, кад си ти дошла из бање, ти си ту Јулу отпустила из службе. Добро, и то се може десити.

— Па добро, а шта је то што се не може десити?

— Дакле, ту лежи сад интрига: та мала Јула сретне мене једнога дана на улици и приђе ми па вели: „Шта ћемо да радимо г. Симо, ја сам у другоме стању?"

— Ју! — посрну госпа Милка и дочепа столицу да му натакне на главу, али се сети да мора тога часа да иде у кривично одељење те се уздржа.

— Ал' веруј, Милка, да је то само једна интрига и ништа више!

— Ама каква интрига, Бог те убио да те убије. Зар дете интрига?

— Веруј, да је интрига и њу су сад подговорили моји непријатељи да ме тужи.

— И зато те зову у кривично одељење?

— Ја мислим зато!

— Иди, иди, тамо ти је место, разбојниче један; тамо ти је место! Иди, па ако те они не осуде а ти знај ја ћу ти судити! Изаћи ће ти мала Јула на нос!

— Интрига, богами!

— Иди кад ти кажем! Иди ми с очију! А отуда из кривичног одељења, ако те не окују и не баце у тамницу а ти право кући да се вратиш. Јеси ли разумео, право кући! На овоме позиву што си га добио има само три штрикле, а на моме позиву, упамти то, има шест црвених штрикла.

Г. Сими изађоше пред очи свих шест црвених штрикла и он, оборене главе, крете у кривично одељење а госпа Милка испрати га до капије пљујући га успут.

И сав испљуван и сломљен г. Сима пође у кривично одељење да чује можда свој велики грех... Он је успут замишљао себе са рукама везаним на леђима а крај њега мала Јула такође са рукама везаним на леђима и дванаест жандарма терају их Теразијама. Па онда замишљао је окове на ногама и већ их је био осетио те му се чинило да не уме ни да корача како треба. Једва тако корачајући он стиже у кривично одељење.

Пред вратима, иза којих ће мало час чути своју судбину, није дуго чекао. Писар који је ствар ислеђивао, примио га међу првима и саопштио му да по његовој, г. Симиној тужби, коју је поднео прошле године, није могло да се утврди да му је млекација, као што је г. Сима у тужби тврдио, украо куче. Према томе, полиција прекида даљи рад по томе предмету, а г. Сима, ако налази да има каквих доказа, може поднети кривичну тужбу.

— И то је све? — прошапута г. Сима.

— То је све! — вели му писар и нуди му да потпише саопштење.

Г. Сима дану, паде му неки тежак терет с душе и, пошто потписа саопштење, пође поузданим кораком кући да обрадује жену и да јој саопшти да су узалуд страховали дан и ноћ.

Пође, али се успут сети да он у ствари не иде кући већ сад тек у кривично одељење и поче поново да се презнојава и онај му се терет понова попе у душу.

— Шта ми би да причам о малој Јули? — пита се Сима и корача као осуђеник кад га воде на вешала.

Стигао је већ и до куће, али је застао пред вратима и ломи се да ли да уђе, да ли да не уђе. Његова рођена кућа учини му се као Управа града Београда и он погледа не пише ли више капије можда „Кривично одељење".

И док се он тако ломи и бори са собом, спази га госпа Милка кроз прозор, отвори га и сасвим иследнички викну отуд:

— Улази!

И — он уђе.

Нека му је Бог у помоћи.

Операција

Газда Ристи већ од неколико година почело да расте под кожом на врату. Прво то било мало као лешник, па за годину две израсте као орах а затим, боме, постаде читава јабука, те поче увелико да смета газда Ристи. Покушавао је, по савету једне комшике да ставља лист кисела купуса на ту јабучицу; па је покушавао да облаже слезовим листом, па да маже псећом машћу и изређао ваздан још лекова, па кад је видео да му све то не помаже, морао се најзад обратити и лекару.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА Београд

Лекар је био кратак и јасан:

— Операција! — то је све што је рекао кад га је прегледао.

Газда Риста је о операцији имао своје нарочито мишљење.

— Да ме удариш — вели — ножем изненада у ребра, пристајем. Не би ми било мило али пристајем. Али да ја легнем на пањ, а ти да трнцираш, е, брате, то ми је некако туга. Није ме страх али ми је туга.

А биће ипак да је ту било и мало страха јер од како му лекар рече, да му сем ножа ништа не

помаже, зађе газда Риста редом да распитује како то бива на операцији, иде ли брзо, боли ли и друге појединости.

Разуме се да је са разних страна и разна мишљења чуо. Госпа Мица порезниковица, која је оперисала полипа у носу, рекла му је:

— Не питајте. Сто носева да имам, радије бих пустила свих сто да ми отпадну него један да ми се оперише!

Газда Сима кафеџија му је причао о вађењу зуба као о најтежој операцији.

— Ама зар је то баш тако тешко? — пита престрављено газда Риста.

— Тешко, него! — потврђује газда Сима — јер, брате, код сваке друге операције можеш да опсујеш доктору, рецимо, оца или мајку, а зубни ти лекар стрпа кљеште у уста па не можеш ништа да му опсујеш!

Митар магационар у депоу „Црвенога крста" објаснио му је до детаља како се врши операција и ако се никад у животу није оперисао нити гледао операцију, али као магационер „Црвенога крста", осећао се позваним да ствар објасни.

— Свуку те голог, брате, па те положе на сто. Па онда дође прво берберин па те обрије; обрије ти и главу и бркове и обрве и нигде ти на телу ни длачицу не остави. Па кад се то сврши брате мој, — наставља Митар стручњачки — онда

се сви скупе око тебе: један држи нож, други тестеру, трећи наркозу, четврти иглу и конац, пети лавор, шести бокал воде...

— Па онда? — пита престрављено газда Риста.

— Онда — наставља Митар — прво ти приђе онај са наркозом и каже ти: „Извол'те, газда Ристо пити мало!" Ти му, рецимо, кажеш: „Хвала, не могу наште срце!" — али то ти ништа не помаже. Мислиш ти, рећи ће они: Понуђен као и почашћен, па те оставити на миру. Не, брате, но ће ти рећи: „Немојте ви, газда Ристо нама врдати, него извол'те пити наркозу!" И онда, кад већ видиш да их не можеш да одбијеш, ти шта ћеш, попијеш лепо наркозу.

— Па онда? — пита радознало газда Риста.

— Онда те терају да бројиш до десет.

— Зашто то?

— Не знам. Може бити да се увере јеси ли писмен, па ако си писмен да ти даду још да пијеш?

— А кад се напијем?

— Е онда, братац мој, почну они свој посао. Боду те, сецкају, тестеришу, перу, рибају, соле те, шију те...

— А је л' ја јаучем?

— Па стоји ти до воље. Ако хоћеш можеш јаукати, за то нема нешто нарочито више да платиш, а можеш и да стегнеш зубе па да ћутиш.

— Тако ћу и да радим! — додаје газда Риста са резигнацијом.

Тако заплашен газда Риста поче још озбиљније схватати ствар али већ је целом свету објавио да путује у Београд на операцију, па сад није имао где. Он утера мало нешто вересије: заложи и неке државне обвезнице, а узе и на зајам из једнога завода две три хиљаде, те тако сабра неких десет хиљада динара. Израчунао је толико ће му требати. На путни трошак свој и женин до Београда и натраг, на операцију и на лежање у болници, рачунао је пет хиљада. Жена ће отсести код своје сестре, па га бар то неће коштати. Осталих пет хиљада понео је да му се нађе због „компликација". Митар магационар му је објаснио да се могу десити и „компликације", а кад га је газда Риста упитао шта су то „компликације", он му је овако објаснио:

— Доктор на пример треба да ти исече то на врату, али му се измакне нож па ти исече и пола увета и то ти је онда компликација. Или, на пример, доктор мало дубље засече, па ти процури мозак и онда, брате, и то је компликација. А компликација је и то ако се ти не напијеш довољно наркозе, па почнеш да се дереш као магаре и да шамараш докторе. Ето и то је компликација и због компликације мораш имати у резерви мало више пара.

Пошто је дакле десет нових новцатих хиљадарки метнуо у нотес, сео је најпре и написао тестаменат и предао га жени да га чува у орману, а

затим је зашао по целој породици и код свих познаника и са свима се срдачно опростио као човек који одлази у неизвесност.

— Па де, де, није то баш тако! — вели му при растанку газда Мијат клонфер. — Видећемо се ми још, није операција баш тако опасна.

— Па не бојим се ја операције! — брани се газда Риста.

— Него?

— Бојим се компликације! — вели газда Риста и осећа већ како му низ врат цури мозак.

Оде најзад и стиже у Београд. Чим је стигао остави жену код родбине, а он се упути у болницу. Прегледаше га тамо и рекоше му да дође сутра пре подне да му се изврши операција.

Целога дана био је суморан и забринут. Сутра ће дакле да заигра нож и да га транџира. Изгледало му је то сутра врло близу, а није имао начина да га помакне. Кад је било пред вече а њиме овлада једна жеља. Да изађе мало то вече и да потражи своје земљаке, а има их доста у Београду, па да са њима проведе последње вече. Ко зна, ако операција не прође добро, те га закачи компликација, па зашто бар ово последње вече да не проведе мало.

— Не замери ми, Ленка — вели жени — али кад човека осуде на смрт а они му испуне последњу жељу.

А Ленки наиђоше сузе на очи, па му дозвољава и чисто га благосиља:

— Иди, иди Ристо, нека ти лакне срцу!

И одиста одлакнуло му је. Нашао је своје старе другове па ударили у другарско весеље, те му се разведри душа. Ударише у другарско пиће, па шала, па песма, па падоше однекуд и свирачи. И онда, као што је то ред код сваког весеља, предложи неко и да се промени локал. А са променом локала променише и средину и вино. На газда Ристином колену одједаред се нађе нека певачица и узе својим прстићима да му шашољи ону јабуку на врату коју ће сутра хируршки нож да помилује и запева му: „Зрачак вири". Газда Ристи изађоше за тренутак компликације пред очи, али их очас заборави па запева и сам „Зрачак вири".

И ко зна докле је то трајало и ко зна како се то свршило, јер газда Риста и дан данас не може да се сети ко је њега управо довео до куће.

Када се газда Риста дотетурао до собе за спавање, госпа Ленка је већ спавала слатким сном као жена која је олакшала својој савести тиме што је пустила мужа да му одлакне срцу. Газда Риста узе полако и пажљиво да се свлачи да не би узнемирио жену али на један мах дрекну као да му је тога тренутка забо доктор нож у врат.

— Ленка, несрећнице! — вречи газда Риста и очас га прође пијанство.

Скочи жена преплашена.

— Шта је побогу брате?

— Свршено! — вречи газда Риста.

— Шта је свршено забога? — пита престрављена жена и дрхће.

— Операција! Свршена је операција!

— Шта кажеш? — зграњава се жена јер види целу целцату јабуку на газда Ристином врату.

— То што ти кажем; свршена је операција. Украли су ми нотес са десет хиљада динара.

— Јух! — бусну се госпа Ленка у груди. — А ко ти украде побогу човече?

— Не знам! — уздахну газда Риста а у том часу зазуја му у ушима песма „Зрачак вири".

— Како не знаш, па с ким си био?

— Па — замуцну газда Риста — било је све честито друштво, него ко зна. Погрешили смо што смо мењали локал и... овај... нисмо требали да певамо. Ленка, је л' знаш ти песму „Зрачак вири"? Е ако је не знаш, немој ни да је учиш; ако је знаш, немој је никад запевати.

Ту ноћ су, све до зоре, госпа Ленка и газда Риста провели као бродоломници. Било је ту и суза, и клетава и хуктања и уздисања и грувања у груди, али све то није могло помоћи ништа, операција је била свршена.

Сутрадан, сели су на воз вратили се одакле су и дошли. Сви су се изненадили кад су их видели.

— Шта је, побогу, шта то би? — пита Сима механџија газда Ристу.

— Па — вели газда Риста — рекли ми лекари да нисам још зрео за операцију.

И док газда Риста тако објашњава свој случај, дотле госпа Ленка вади из ормана тестаменат и чита га и диви се како је написан по свима правилима по којима се пише тестаменат. Јер тај тестаменат почиње овом уобичајеном фразом: „При потпуно чистој свести изјављујем да сам увек био веран мојој жени Ленки и да ћу такав до гроба остати".

Чита то госпа Ленка и хтела би да засузи, али је једнако буни што ли он то њој забрањује да пева песму „Зрачак вири ".

А када газда Риста једнога дана срете Миладина магационара „Црвенога крста" и овај га стручњачки упита:

— Ама побогу човече зашта ти не издржа операцију?

— Због компликација — одговори му газда Риста потпуно убеђено.

Девојка са недостатком

Г. Пера Здравковић је нижи чиновник једног приватног предузећа. Важио је као скроман и марљив чиновник, снисходљив према претпостављенима а љубазан према партијама. Радио је у одељењу за књиговодство и важио је више као машина за рачунање но као чиновник. Звао би га, на пример, шеф књиговодства, дао би му празан табак хартије и шетао по канцеларији диктујући му разне суме, које је затим г. Пера сабирао, множио или делио.

Једном таквом приликом када је г. Пера донео готов резултат своме шефу, задржа га овај питањем:

— Зашто се ви, г. Перо, не жените?

Питање је необично изненадило и збунило г. Перу, јер се такви разговори не воде обично у рачунском одељењу.

— Требало би да се ожените, јер истину ћу вам казати, то би било и у интересу самог предузећа. Ово предузеће нерадо гледа нежењене чиновнике.

Г. Пера не одговори ништа и оде у своју канцеларију сав збуњен и сплетен тако да нове цифре које је добио није умео никако да сабере. Бунило га

је и није могао да се опрости питања: шта има предузеће да се меша у његов приватан живот, и никако није могао да сагледа то, какав је то интерес предузећа да се он ожени.

Шеф књиговодства, међутим, није остао само на оном првом разговору већ је и даље наставио убеђивати г. Перу да се он у интересу предузећа мора оженити. Дугим убеђивањем најзад је г. Пера дошао до уверења да би одиста велики интерес предузећа био да се он ожени, и ту своју одлуку он једнога дана повери шефу књиговодства.

— Сасвим, сасвим! — протрља руке шеф задовољан, што се и г. Пера решио, и настави га саветовати како би требало да се ожени.

— Ви, рецимо, нисте више у оним годинама у којима би могли много да бирате — говорио му је шеф — а нисте ни у положају који би вам давао право на неке веће претензије. Зар не?

— Па, јест... — одговара опет г. Пера.

— А ипак не смете узети макар кога, јер то не би ни мало допринело интересима предузећа.

— Па, јест! — одговара опет г. Пера.

— Е, али то је оно: хоће ли девојка из угледније породице да пође за вас?

— Па, не знам!

— Може, али знате кад? Кад би ви, например, пристали да узмете девојку која је под фелером, то јест која има извесни недостатак.

Г. Пера се почеша по врату.

— Не мислим ћопаву, не мислим гураву, а не мислим право да вам кажем, ни разроку, али, има, видите, фелера који се и не примећују.

Г. Пера не одговори ништа, али му се на лицу исписа знак питања.

— Мислим, на пример... — затеже шеф књиговодства. — Како да вам кажем; но, па ви сте паметан човек, ви знате да девојаштво има извесних несташлука и да је мање више свака девојка склона несташлуцима. Е, па, рецимо, кад би узели за жену такву неку девојку која има извесне несташлуке у својој прошлости, а међутим је из угледне породице.

— Па знам — затеже г. Пера — али какав несташлук?

— Боже мој, па обичан несташлук. Верујте, то је најзгоднији недостатак, и да се трпети.

Г. Пера је овог пута изашао из шефове канцеларије сасвим смућен, размишљајући само о томе, како је у интересу предузећа да он узме девојку са недостатком.

И какав је то недостатак? Г. шеф каже обичан девојачки несташлук, то се да поднети: ако је, рецимо, у несташлуку разбила какву скупоцену вазу. Боже мој, па то није богзна шта. Нека је само она жива и здрава, а ваза се да или закрпити или нова купити. Па рецимо да није то, него да је волела неког и писала му љубавна писма. Није ни то богзна

шта, писма се дају поцепати, па као да их никад није ни било.

Све те мисли мучиле су г. Перу и он одлучи једнога дана да отворено разговара са својим шефом.

— Ја сам се, г. шефе, измирио са тим да узмем девојку са недостатком, пошто је то у интересу предузећа, само, молио би вас да ми отворено кажете, о којој је девојци реч?

— Ах, да! — учини шеф. — Видите, моја жена има једну сестру од тетке, паметна девојка, лепа девојка и, што је главно из врло угледне породице.

Г. Пери заблиста чело. Њему би мило што г. шеф жели чак и да се ороди са њиме.

— А има ваљда какав недостатак? — ослободи се он ипак да запита.

— Да, али обичан девојачки несташлук?

— Волео бих ипак да знам?

— Па, како да вам кажем, то вам не би морало задавати никакве бриге и старање, јер тај њен недостатак иде већ у први разред гимназије.

— Како? — учини г. Пера и придржа се за столицу да не падне.

— Па да, дете је већ одрасло, нема шта да бринете за његову негу. Лепо, напредно и здраво дете.

— Дакле, то је...? заусти г. Пера да нешто рече па се загрцну.

— Шта ћете, г. Перо — наставља шеф — ви видите и сами како је данас свет несташан. Али преко тих ситница је лако прећи, кад је човек само решен да заснује себи срећан и миран брак.

— А мислите да је то ситница? — зграњава се г. Пера.

— Па да, забога, први разред гимназије — то су ситна посла. Да сам вам казао да је то дете већ матурант, имали бисте разлога да размишљате, али први разред гимназије!

Г. Пера је ипак дуго и дуго размишљао, а г. шеф га је и даље истрајно убеђивао да је у интересу предузећа да се ожени девојком из угледне породице па ма ова имала и какав недостатак.

И најзад, тако је и било. Г. Пера је узео девојку са недостатком, односно са сувишком који му је она донела у брак. Од тога доба осећа се да су интереси предузећа заштићени, јер је његов живот миран и срећан, а недостатак је крајем прошле године пошао у други разред гимназије.

Велики ноћни напад г. Симе Спасојевића

И ако се тек пре две године оженио, г. Сима Спасојевић, инспектор тамо неког министарства, сачувао је извесне навике из момачког живота.

Једна од тих његових навика, иначе врло угодна, имала је и својих неугодних страна са брачне стране гледишта. Г. Спасојевић је необично волео своје момачко друштво са којим је, у пријатноме расположењу, сачекивао тако звани „фајеронт", повлачећи се затим у засебну собу и са засебним друштвом проводио бурне ноћи.

То је пре брака чешће бивало, а од венчања нешто ређе, јер није лако било измислити разлог ноћноме одсуству од куће. Прво је био члан управе једног великог индустријског предузећа и на рачун седница управног одбора излазио је пуних седам месеца. Десило му се међутим оно што није очекивао, то је друштво пало под стечај и ту је вест његова жена сазнала из новина пре него он. Одмах је именовао себе за члана управе једне банке и то му је продужило ноћни живот нових седам месеца. Али банка као банка, морала је и она ликвидирати и сад је г. Сима остао без разлога.

Смишљао је и смишљао док му се једнога дана није сама собом понудила срећна прилика.

У последње време врло се много пише о загушљивим гасовима. Штампају се нарочите књиге са упуствима за одбрану; мобилише се грађанство, држе се предавања, купују се маске и врше се разне вежбе. Све те појаве и жене и људи прате са извесним узбуђењем, те се и у кући г. Симиној води често разговор о томе. Г. Сима је нарочито и са великом пажњом све то пратио, јер су му нарочито пали у очи ноћни напади као нешто што би њему могло можда корисно да послужи. И одиста, дође он једнога дана кући, забринут, са једном књижицом упустава и са једном маском за заштиту од отровних гасова.

— Ето ти, сад и та беда ме снађе! — пожали се он госпођи.

— Каква беда? — пита изненађена његова супруга госпођа Ана.

— Одређен сам за старешину одељења које штити војну шивару.

— Па зар је то тако тешко?

— Како да није. Није тешко бити старешина, али морам сад сваки час да се вежбам. Нарочито су несносна ноћна вежбања.

— А што ноћна?

— Па то је главно, јер непријатељ нарочито ноћу врши напад.

И од тада је г. Сима врло често ишао на ноћна вежбања, толико често да је г-ђи Ани већ пало у очи, у толико пре што је врло често, одлазећи на ноћна вежбања, заборављао да понесе маску. Чим је посумњала, почела је да распитује и на своје велико запрепашћење сазнала је да нико од чинов ника, сем њеног мужа, не иде ни на дневна а камо ли ноћна вежбања. Чим је до таквог сазнања дошла г-ђа Ана, он осети њену сумњу и увиде да мора учинити што пре крај вежбама. Стога он од јутрос, пре но што ће поћи у канцеларију, најозбиљније рече:

— Ех, хвала Богу, те се и то сврши. Вежбања су готова, вечерас још имамо само да извршимо маневар.

— Какав маневар?

— Вечерас ће бити велики ноћни напад!

Пошто јој то са пуно важности саопшти, узе јој давати подробна упуства.

— Напад ће почети у десет часова; ми сви већ морамо бити на својим местима у 9 часова. Ти ћеш се добро закључати, ставићеш ћебад на све прозоре, угасићеш електрику, искључићеш телефон, лећи ћеш у кревет и покрићеш се преко главе.

— Па то нешто озбиљно?

— Врло озбиљно и може врло дуго да траје, можда целу ноћ. Знаш како је кад се непријатељи ноћу сукобе...

Она до душе то није знала како је, али су његова упуства била толико озбиљна да је она пристала да му верује и да по тим упуствима поступи.

Кад је он отишао, закључала се, ставила ћебад на прозоре, угасила по целој кући електрику, искључила телефон, легла и покрила се преко главе.

Тенденција његових упустава била је свакојако да она под покривачем и заспи, али, она то није могла, страх јој никако није могао да дочара сан. Кад је на великоме сату у трпезарији откуцала поноћ, она се охрабрила да промоли главу. Човек само треба да почне храбрити се, па онда већ иде само даље. Она је чак пружила и руку и — упалила сијалицу. Окренула се лево и десно, ослухнула је и ништа, потпун мир. Она је у храбрости ишла и даље. Пружила је најпре једну, па другу ногу испод покривача па, кад је видела да јој не прети никаква опасност, устала из кревета. Отишла је до прозора и наслонила ухо да чује праште ли митраљези и топови, али место тога чу однегде из близине грозну дреку џаз-банда на радиу. То је охрабри те диже ћебе са прозора и спази пуну светлост на улици и широм отворен прозор на суседној згради са којега је бљештао млаз светлости и разлегао се из салона оркестар са звучника. Она се потпуно охрабри, обуче се и отвори и сама прозоре те се наже на улицу и спази ноћнога чувара који је шетао тротоаром.

— Је л' те, молим вас — ослови га она — је ли већ прошао ноћни напад?

— Какав ноћни напад? — пита жандарм.

— Па из ваздуха.

— Бог с вама, госпођо, ко је то вама казао? Никакав напад није ни био!

— Шта кажете! — пљесну се сирота жена која је пуна три сата провела под покривачем не дишући. — Е мајци, то ће ми скупо платити!

Увређена, осећајући се исмејана, она се одлучи да тера до краја. Поче бесно и истрајно звонити на телефону док не успе најзад да пробуди свога оца и мајку позивајући их да одмах дођу. Док су они дошли, она је пробудила и служавку, и знајући да њена девојка стоји увек на доброј нози са властима, упути је да се подробније распита од жандарма о ноћном нападу.

Престрављени родитељи су стигли и кад им се кћи уз поток суза исповедила, и њих је обухватило узбуђење и гнев, и они су почели вапити за осветом. У том се вратила и служавка из инспекције и саопштила чудне ствари. Господина је у девет часова чекао аутомобил на углу, жандарм не зна број аутомобила, али познаје шофера, зове се Игор Поливанов и станица му је код „Славије". Господин отац је одмах узео слушалицу и тражио „Славију" и молио је да се Игор са колима упути овамо.

Дотле су се сви обукли те дочекали спремног шофера. Питали су га још с врата где је вечерас

одвео господина и шофер им је, и не слутећи шта ће тиме учинити, врло услужно именовао једну кафану у Александровој улици. Сунули су сви у гомили у аутомобил машући рукама и узвикујући: „Терај!", управо као да су на пожар кренули.

И док је ова мобилисана екипа кретала да изврши ноћни напад, дотле је г. Сима сасвим невино седео са друштвом у засебној соби, пуној дима, жагора, живости и алкохолног задаха и са усхићењем, наслоњене главе на њено деколтовано раме, слушао је Драгицу Аустралијанку, која је пуних уста дуванскога дима, певала тужно и топло: „Од како си туђа жена!..."

У томе часу баш, писнула је сирена која објављује почетак ноћног напада. То је била труба на аутомобилу, који се тога часа зауставио пред дотичном кафаном.

Ствар је затим врло брзо ишла, као што увек при тим војничким операцијама и бива. Породица је полетела као јуришно одељење кроз кафану и грунула цела да упадне у собу где се разлегала меланхолична песма: „Од како си туђа жена!..."

Господин Сима, изненађен овим ноћним нападом непријатеља, сетио се да метне на лице маску против загушљивих гасова, али је све било доцкан. Отац његове супруге пришао му је и објаснио му да га напољу чекају санитетска кола за прибирање жртава и он је, онако са маском на носу пошао пут своје Голготе.

Ускршња прича

Неко закуца одјутрос на господин Тасина врата и газдарица уђе поздрављајући:

— Христос васкрс!

И стави на сто служавник са слатким од вишања, чашу свеже воде, џезвицу и шољицу за кафу и један тањирић са пет ускршњих јаја.

— Ваистину васкрсе! — одговори г. Таса задовољан пажњом своје газдарице и узе одмах да се послужи.

Газдарица му још једном пожеле срећне празнике и извини се да мора поћи на гробље да однесе и покојнику јаја, те се удаљи. Г. Таса остаде сам у соби у којој он већ двадесет и седам година, код исте газдарице, станује.

Он погледа на тањирић пун шарених јаја и болан му се осмех развуче на уснама. Једно је јаје било црвено, друго плаво, треће жуто, а два шарена. Сваке године тако о Ускрсу њему честита газдарица те да и он, престарели самац, осети радости великог празника.

Сео тако г. Таса, посматра она јаја и размишља о својој прошлости. Могао је и он данас имати своју

кућицу, своју породицу, могао је то данас бити и мал' није било. Сад би он као отац породице поранио, умио би се, обријао би се, обукао би се, па зашао од кревета до кревета и будио пољупцем своју дечицу: „Христос васкрс, Машо!" „Христос васкрс, Катице!" „Христос васкрс, Перо!" „Христос васкрс, Јово"! — и он је тако у својој фантазији ишао од креветца до креветца и будио петоро, шесторо, седморо и уопште бескрајно много деце. Када би се зауставио на десетом или на једанаестом, њему је и то мало било, па би наставио: „Христос васкрс, Стево!", „Христос васкрс, Томо!" и тако ишао редом као да буди децу у каквом пансионату. Па онда, замишљао је, кад би се сва та деца избудила, па надигла ларму па почела једно другом да отимају ципеле и чакшире, па почела да се деру, да се свађају, да се бију, да псују једно другом оца и мајку — како би се, Боже мој, он топио у својој родитељској радости. А тада би сва та деца дошла да пољубе оцу руку, да му честитају празник и да се куцају с њиме. Прво би пришао Маша са црвеним јајетом.

— Држи, тата! — узвикнуо би.

Па онда куц, куц, и Машино јаје прште с врха и позади. Па долази Катица са плавим јајетом, па Пера са жутим и тако редом, редом, читава војска деце и читава корпа поломљених јаја.

Ех, Боже мој, како би то све лепо било и могло је да буде а није било ни због чега другог него баш због тих пустих Ускршњих јаја.

Некада, док је г. Таса био млад чиновник, док је радио још на деловодном протоколу и на „сојузу" одлазио је често у кућу старога Микића. Била је тада средња поштарева ћерка Марица, врло згодна девојка, тако да је сам отац за њу говорио да личи на препоручено писмо које се адресанту у руке мора предати. Г. Таса је био дубоко убеђен да је тај адресант он. Некако Марица га је увек радо дочекивала, увек радо гледала, увек радо са њим разговарала и зато је он често тамо одлазио а нарочито празником. Једном се чак и охрабрио па проговорио са оцем њеним поштаром Мићићем:

— Пријатељу, — одговорио му је овај — ја немам ништа противу вас али, питам ја вас, кад вам лежи још нераздата јучерашња пошта, хоћете ли ви дати разносачима да раздају данашњу пошту а јучерашњу оставите да и даље лежи?

— Не, прво ћу растурити јучерашњу пошту! — одговори г. Таса.

— Разуме се. Е тако је и у овом случају. Марица има неудату старију сестру Симку и Симка је рецимо јучерашња пошта а Марица је, према томе данашња пошта. Разумете ли сад?

— Разумем! — одговара г. Таса и предаје се стрпљиво очекивању да се растури јучерашња пошта.

И он би почекао, почекао би годину и две али се деси једна ситница која поремети цео његов живот. Не би нико веровао да је једно ровито јаје кадро да измени судбину човекову али ето, тако је то било у г. Тасином животу. Био о Ускрсу код поштара Микића, као обично, дочекала га Марица љупко и насмејано као обично, послужила га слатким и кафом као обично и села крај њега на канабе као обично. Оно што је овом приликом било необично, то је ванредно лепа, нова свилена хаљина отворено плаве боје на Марици, која јој је необично лепо пристајала те је у томе часу г. Таси изгледала не само препоручено већ и као „хитно" писмо.

Разуме се, кад је села крај њега на канабе, прво што му је понудила било је да се куцају. Он је изабрао себи једно зелено јаје, од прилике у боји њене хаљине, а она обично црвено.

— Христос васкрс, куц, куц? — и она чукну два пут у његово јаје које прште као да си га чекићем чукнуо и како је било ровито, разли се између г. Тасиних прстију а он, несрећник један место другаче некако да се спомогне, рашири замазану шаку и испусти ровито јаје у крило гђице Марице те се оно разли по новој свиленој хаљини. Она скочи и цикну, он се унезвери и збуњен се саже да скупи љуске од јајета које су пале по земљи, док не чу изнад себе њен глас:

— Господе Боже, како сте неспретни!

Њено је лице било зелено као хаљина и она је скитала и даље:

— Верујте, више бих вас ценила да сте глуп и да сте идиот, но кад сте неспретни.

Он заусти нешто да каже у своју одбрану али га она пресече:

— Не дај ми Боже само неспретног мужа. Радије ћу поћи за највећег глупака но за неспретнога мужа!

И то би било доста. Г. Таси је изгледало да од тога часа и није Ускрс већ још траје Велики петак и да њега воде на Голготу. Њему је чак изгледало да је распет на крсту и да му чувари на копљу место сунђера са оцатом, нуде ровито јаје.

Од тога доба он је омрзао жене и ровита јаја. Не само то већ би чак окретао и главу кад би видео жену или ровито јаје.

Ето, зато се на његовим уснама развукао болан осмех од јутрос када је погледао пет шарених јаја која му је газдарица донела.

— Може се још десити да су и ровита! — мислио је у себи посматрајући и узе одмах ножић да свако кључне те она која су ровита да одмах баци.

Кључну прво јаје — ровито; кључну друго — ровито, па онда треће, четврто и пето — сва ровита и он мрзовољно одгурну тањир од себе и оним истим устима којим је мало пре рекао газдарици: Ваистину васкрс! — сад јој опсова нешто гадно.

Диже се затим, отвори прозор да побаца јаја у двориште. Он се наже кроз прозор доле, јер његова је соба била на горњем спрату и спази ужасну сцену. Анка собарица гђе Петковићке, његове комшике, и Михаило поднаредник бандиста, сакрили се иза капије и куцају се јајима. Она прво куцне па онда пружи уста и пољубе се дугим пољупцем, Михаило затим куцне па пружи уста и пољубе се. И тако не престају.

— Ето коме је данас празник освануо! — помисли у томе часу г. Таса, али у истоме часу пробуди се у њему једна неодољива мржња према оним срећницима доле. Он плану и дочепа из тањира своја ровита јаја и поче њима очајно гађати оне што се љубе и обли им и одело и лице и косе жутилом.

Ствар се свршила пред полицијом. Дежурни писар, кад уведоше у његову канцеларију г. Тасу, кога је познавао, поздрави га са:

— Христос васкрсе, г. Тасо!

— Ваистину васкрсе! — одговори г. Таса обрене главе.

Трећи Божић

То се десило прошле године, на свети празник Божјега рођења.

Пред празник на Бадњи-дан, поранио г. Пера, дугогодишњи агент осигуравајућег друштва противу пожара, срче прву јутарњу кафу и разговара са својом супругом госпа Милком:

— Шта мислиш Милка, да узмем прасе од четири до пет кила, па да онако вруће поједемо или да узмем веће па да га оставимо да промрзне да нам траје сва три дана Божића?

— Како год ти хоћеш! — одговара му госпа Милка нешто мало као преко рамена.

— Па није само како ја хоћу; ја желим да буде и по твојој вољи, Милка.

— Мени је све једно! — одговара госпа Милка опет нешто мало као преко рамена.

Да би се разумела пажња г. Перина према госпа Милки као и њен начин разговора са њим, ваља одмах рећи да се господин Пера као удовац оженио младом и лепом девојком, пошто је са својом првом супругом срећно проживео пуних шеснаест година у браку. Кад је запросио младу и

лепу девојку, пријатељи су му саветовали, као агенту осигуравајућег друштва, да најпре сам себе осигура противу пожара, али се он с поуздањем смејао томе, мислећи у себи: „Говор'те ви шта хоћете, али није ово мени први пут да се женим".

И одиста, првих шест месеци новога брака г. Перинога протекла су врло глатко и врло мирно. За тих шест месеци госпа Милка није га гледала преко рамена кад је разговарала са њиме и увек га је у разговору називала: „Перице!"

А кад прођоше тих шест месеци, просто као да је истекао рок осигурању, она наједанпут поче да га зове: „Перо", па мало доцније и „Петре"; и поче да му одговара преко рамена.

И тако стално од тада па тако и јутрос.

— Само, знаш, Милка — наставља г. Пера љубазно, да пазимо да нам се и ове године не деси као прошле па да останемо без печенице.

Прошле године десило се г. Пери да му је божићно прасе утекло тако рећи испод самог ножа. Три пуна сата јурио је улицама, завиривао по комшилуку, ишао у кварт, излазио чак и ван града и нигде прасета као да је у земљу пропало, те су се он и госпа Милка морали задовољити о Божићу двема печеним пловкама. Стога г. Пера са уздахом понавља:

— Само да нам се не деси као прошле године!

— А ти пази па ти се неће десити!

И после тога, не баш тако љубазнога разговора, оде г. Пера на пијацу те зађе од продавца до продавца меркајући прасе. Наиђе на једно, пуначко сисанче, беле кожурице, те га плати и мало скупље па задовољан пође кући. Пред вече лепо опремљено прасе, он сам однесе на фуруну да би лично дао упуства фурунџији како да му га испече а сутра ујутру, на сам Божић, он ће доћи да га носи кући.

Тако је и било. Поранио г. Пера о Божићу, те свратио прво у цркву мало, као да се помоли Богу а затим право на фуруну, уживајући унапред како му је прасенце лепо и реш печено. А тако је одиста и било, те милина га је погледати. Г. Пера је узео сам на руке тепсију пошто је преко рукава од капута пребацио новине да се не омасти, па је с поносом носио улицом прасе очекујући да ће се свако ко прође дивити.

Тако је исто с поносом и победнички ушао и у своју кућу узвикујући још са прага: „Христос се роди!“ али мал‘ не испусти печеницу од изненађења. Кућа је била празна а на столу у ходнику нађе један читав табак беле хартије исписане крупним словима:

„Петре. Давно сам се на то решила али нисам хтела раније док ти не спремим све по кући за данашњи велики празник Христовог рођења. Не могу дуже с тобом остати, досадан си ми. Напуштам

те и потражићу себи бољу срећу, а теби нека су срећни наступајући празници. Милка".

Ормани, сандуци, све је било празно, па чак и њене фотографије уклоњене. Г. Пера хукну и сломљен болом и потресен изненађењем седе у столицу. Тепсија с прасетом стајала је на столу, како ју је испустио и некако тако окренута, да га је прасе право у очи гледало:

— Шта ћемо сад? — обрати се он прасету гледајући га такође у очи. — Шта ћемо сад овако сами у кући? Зар нас двоје сами да проведемо божје празнике?!

Г. Пера хукну још једанпут, па натуче шешир на главу, узе опет тепсију са прасетом на руку, па пође право у кафану код „Грозда" где је и иначе увек свраћао. Кад уђе тамо он спусти тепсију на сто па викну момку:

— Михајло, сеци!

Часом се окупише око њега пријатељи, они што после цркве нису отишли кући већ дошли право у кафану и он поче све редом да их служи.

— Шта је то море, господин Перо, каква је то част? — питају га окупљени мезетишући прасе.

— Ево, рећи ћу — завапи г. Пера — нема шта да се крије. Ово је трећи Божић како сам поново ожењен. Први Божић по свадби сви смо били на окупу у кући: ја, жена и прасе. Друге године, то је прошле године, били смо само ја и жена — прасе нам је побегло. А ове треће године смо само

ја и прасе — јер жена ми је од јутрос побегла. Па велим, нећу сам да седим код куће да божићкујем, него ето донео сам печеницу па да је заједно изедемо.

Светомир општински архивар, откидајући зубима са плећкице месо, запитаће тек;

— А што побеже, болан?

— И то ћу ти рећи, мој господине Светомире. Зашто да ти не кажем. Побегла је због једнога осигурања.

— Како због осигурања? — изненађује се г. Светомир и остављајући голу кошчицу од плећкице поче да одваљује репић прасету.

— Ето тако! — одговори искрено г. Пера. Осигурао сам пре три месеца једног младог трговца из чаршије противу пожара. И све сам лепо свршио и предао му полицу и примио провизион и мирна Бачка. Још приликом док смо преговарали ја сам га једанпут двапут одвео својој кући на кажу, као да га придобијем. Доцније, кад је већ ствар била у реду, и он имао полицу у рукама, затекнем ја њега једног дана код моје куће: „А баш добро те дођосте — вели ми — ја баш вас и чекам. Хтео сам да вас молим да ми објасните, ако се рецимо, упали суседан дућан, па ватра захвати и мој, припада ли мени накнада за уништену робу?" — Објаснио сам му и он је отишао. Не прође ни недеља дана а ја њега опет затечем код своје куће: „А баш добро

те дођосте — вели ми — ја баш вас чекам. Хтео сам да вас молим да ми објасните ако се, рецимо, запали мој дућан, па ватра захвати и суседов, припада ли њему накнада за уништену робу?" — Објаснио сам му и он је отишао. Не прође ни недељу дана, а ја њега опет затечем код своје куће: „А баш добро те дођосте..."

— Па тај нешто почешће почео да тражи објашњења! — додаде г. Светомир и пружи кажипрст и палац и дочепа бубрешчиће.

— Често боме! — заврте г. Пера главом.

— Па? — пита г. Светомир и мерка на које би се парче сад окомио.

— Па, ето ти! — размахује резигнирано г. Пера. — Кад је добио сва потребна објашњења о пожарима и о разним врстама пожара он је поранио на сам дан Христовог рођења и упалио моју кућу. У његовим се рукама сад налази и полица осигурања и моја жена и мени остаје само проценат од његовог осигурања. А тај проценат то ти је, видиш, ово прасе што га сад једемо. То, толико и ништа више. Ето, ми једемо данас о Божићу проценат.

— Па зар ти немаш од једног осигурања већи проценат него што вреди једно прасе? — пита г. Светомир.

— Јест, имам, право да кажем али, ево, и то ћемо потрошити. Дај, момче две литре вина! По-

јешћемо и попићемо тај проценат нек и њему не буде трага. Дедер да се куцнемо господине Светомире. Христос се роди!

— Ваистину се роди! — одговори г. Светомир и сручи проценат у грло.

Књижица

1.

Г. Прока. (Седи брижан за столом и доскркује кафу).

Гђа Милева. (Упада бесно у собу и баца на сто једну књижицу): На, испуни ово!

Прока: (Престрављен, понизно):: Шта да испуним?

Милева: Њену књижицу, отпустила сам је.

Прока: Ержику?

Милева: Па Ержику дабоме! Није него да је држим и даље у кући.

Прока: (Гунђа нешто у себи).

Милева: Шта кажеш, да је задржим?

Прока: Не кажем ја ништа.

Милева: Ја мислим, ти си се усудио рећи да је задржим. Испуни ту књижицу.

Прока: Ево, ево! (Узима стило из џепа, отвара радничку књижицу и преврће листове). Кад је ступила?

Милева: Трећег овог месеца.

Прока: (Уписујући): Свега двадесет и један дан.

Милева: И то је много; нисам је требала ни три дана држати кад знам кога имам у кући. Која је рубрика сад на реду?

Прока: „Напустила посао". Овде се запише дан када излази из службе и зашто излази.

Милева: А ко то потписује?

Прока: Па ја, ја сам као старешина куће, послодавац.

Милева: Но леп си ми ти послодавац! Пиши како ти ја диктирам.

Прока: (Хоће да пише)

Милева: (Диктира) „Отпушта се због неморала, јер се са доле потписаним љубила у кујни. (Погледа у књигу) Јеси л' написао?

Прока: Нисам!

Милева: Него?

Прока: Али, Милева забога, како могу тако нешто написати?

Милева: Кад си могао урадити можеш и написати.

Прока: Пре свега, није истина да сам ја служавку пољубио.

Милева: Истина је, затекла сам те у кујни? Шта ћеш ти у кујни?

Прока: Отишао сам да замолим Ержику да ми подгреје мало воде за бријање.

Милева: Па јеси л' замолио?

Прока: Јесам.

Милева: И кад си то свршио, што ниси одмах изашао из кујне, него си седео тамо све док мени није пало у очи, те сам пошла за тобом.

Прока: Ево како је било. Ја кажем њој: Ержика, угрејте ми мало воде за бријање! А она каже мени... каже ми... управо не могу да се сетим шта она мени каже. После ја њој опет кажем: Ержика, угрејте ми мало воде за бријање! А она опет мени каже нешто чега не могу да се сетим. Затим ја њој кажем: Ержика, угрејте ми мало воде за бријање...

Милева: Ето, ето како врдаш. Ама зар ти пола сата говориш њој: Ержика, угрејте ми мало воде за бријање. Није те срамота, маторог да лажеш. Пиши кад ти кажем од речи до речи онако како сам ти рекла.

Прока: Али не могу забога тако да напишем, кад није истина. А и да је истина, то се не пише.

Милева: А зашто да се не пише, то треба да се пише, нека прочита свака госпођа, да зна кога прима у кућу.

Прока: Ал' то је срамота за мене.

Милева: Па за тебе дабоме, то ја и хоћу.

Прока: (Одважи се): Не, ја то нећу написати.

Милева: Онда ћу да напишем ја.

Прока: Не смеш ни ти да напишеш оно што није истина.

Милева: Е лепо, Проко, суочићу те сад па ћемо видети је ли истина. (Звони).

2.

Ержика (долази): Молим.

Милева: Ержика, рекла сам вам да вас отпуштам а сад, овде пред господином, хоћу да вам кажем и зашто вас отпуштам.

Прока: Због вруће воде за бријање.

Милева: Ти да ћутиш кад ја говорим. Отпуштам вас зато што сте се са господином у кујни љубили.

Ержика: Нисмо се љубили:

Прока: Ето, ето, кажем ја.

Милева: Него шта сте радили?

Прока: Кажем ја Ержики: Ержика, угрејте ми мало воде за бријање! А она мени каже...

Милева: Ти да ћутиш, не питам тебе! (Ержики): Дакле љубили сте се?

Ержика: Не госпоја, нисмо се љубили. Господин дошао у кујну и каже мени: Ержика, угрејте мало воде за бријање.

Прока: Ето тачно.

Милева: Ама шта сте и једно и друго окупили ту воду за бријање. Говорите, Ержика.

Ержика: Ево молим. Каже он мени: Ержика, угрејте мало воде за бријање. А ја њему кажем: добро, а он мени каже: Ержика, од јутрос сте врло лепи!

Милева: Чујеш ли, чујеш ли, животињо једна.

Прока: То сам ја онако казао колико да прекратим време!

Милева: (Ержики): Па даље?

Ержика: А ја кажем господину да ми и један наредник рекао да сам лепа.

Милева: А господин?

Ержика: А господин каже: Е па кад сте тако лепи заслужујете да вас пољубим.

Милева: Јаој, свињо једна!

Прока: Чекај молим те, немој се банбадава узбуђивати. Добро казо сам тако, ал' то је само фраза, а нисам је пољубио.

Милева: Је л' вас није пољубио?

Ержика: Хтео је ал' ја сам му казала да ћу му ударити шамар ако покуша.

Милева: Ох, што му нисте ударили шамар, па да вас Бог види. Ержика, ви остајете у служби код мене и добићете 50 динара месечне повишице. Идите у кујну па од сад кад вам господин потражи воду за бријање а ви га пошаљите мени; ја ћу га насапунити и обријати! Идите!

Ержика: Хвала лепо! (Оде).

3

Милева: А сад ја и ти имамо да се објаснимо.

Прока: Па нема шта да се објашњавамо, ствар је врло проста. Видела си да је ствар врло проста.

Милева: То ти признајем, ништа простије. Ал' ја ћу је мајци још више упростити. Одмах из

ових стопа да си отишао да набавиш књижицу, једну овакву исту.

Прока: Шта ће ти?

Милева: Мени не треба али треба теби. Ни једног тренутка више нећу с тобом да останем у кући сем под условом да те држим са књижицом.

Прока: Али забога, Милева.

Милева: Уписаћу те да си ступио у службу на дан венчања а кад те отпустим, написаћу: „Отпушта се што је свиња".

Прока: Милева?!

Милева: То ти је и друкче неће бити!

(Завеса се нагло спушта)

Џелат

Што кажу, Бог никад не да једном врећу испуњену до врха срећом. Као оно месари на пијаци што уз свако кило меса морају додати и по мало цубока, тако и Бог уз срећу натовари човеку и по коју невољу. Тако на пример Пера Шортић, женски кројач, не би иначе могао да се пожали на судбину; радња му лепо иде па и све остало му је потаман. Не шије он луксузне тоалете великим дамама које тако много захтевају а тако рђаво плаћају; он преправља старе женске капуте, ставља им нове поставе, преврће их, поткраћује рукаве, кроји блузице, продужује или поткраћује сукње, па бива чак да понекад сашије и нов костим каквој сиротој чиновници или собарици. Тек, он увек има посла те му капље колико му је потребно за њега и за кућу. С те стране би дакле Паја могао бити задовољан, али уз то задовољство иде и цубок, то је његов брак.

Он се упознао са својом женом Спасенијом кад јој је кројио једну хаљину. Сад, да л' је тада узео рђаву меру па му је због тога сада те-

сан брак или се доцније нешто изменило, ко ће га знати, тек оно што се зна то је, да њихов брак шкрипи као неподмазана кола. А не би могло бити друкче кад их човек погледа и одмери. Он сув, прозрачан, питом, као што и приличи професији коју претставља, а Спасенија толико мушкобаната да потпуно личи на жандармериског наредника преобученог у женско одело. И што је личила на жандармериског наредника, нека јој је Богом просто, али је она, брате и по своме понашању у кући била прави наредник, сматрајући у брачном опхођењу Пају за обичног редова и то од оних што се бацају на лево крило.

Нису се слагали ни у укусу. Паја је на пример увек ценио линију, док је Спасенија ценила њиховог суседа Марка касапина који је потпуно без линије сграђен. Због тих линија, односно због тога Марка, долазило је најчешће до објашњења између супружника, при којим објашњењима Спасенија није употребљавала само кујнско посуђе већ и алат из Пајине радње.

Стрпљив, као што су женски кројачи већ по позиву стрпљиви, Паја би све то подносио, али једно није могао, а то је стално потцењивање његове личности. Спасенија га је третирала исто тако и истим тоном као шегрта у радњи; чак и кад би покушао да зине и каже што она би му подвикнула; „Ти да ћутиш, твоје је да слушаш а не да говориш!“ Колико год је пута покушао он да

заузме став који би му обезбедио ауторитет, тешко је био исмејан. Једном је чак узвикнуо:

— Бога ми, Спасенија, натераћеш ме да дигнем руке од радње, да бацим утију на улицу па да се одметнем у хајдуке!

— О, суклето једна! — одговорила би му она слатко се церекајући. — Ти да идеш у хајдуке? Мањ кад би и ја пошла с тобом у планину да ти перем веш!

Код таквог стања ствари није чудо дакле што је Паја Шотрић женски кројач дошао једнога дана на чудну једну мисао и што ју је без дугога размишљања и прихватио. Прочитао је тога дана у новинама да је државни џелат, извршилац смртних казни, умро и да се сад расписује стечај за упражњено место џелата. Никакве нарочите квалификације нису тражене. Нити је тражена, рецимо, матура, нити знање кога страног језика, нити да кандидат мора да свира у који инструменат.

Када је ту вест прочитао у новинама, сену на један мах мисао у Паје да се јави на тај конкурс. Он није имао никаквих квалификација, као што их уосталом конкурс није ни тражио, али је имао једну дисквалификацију а та је, што је он, као женски кројач, од свих смртоносних оруђа, знао да рукује једино иглом. Морао је дакле бити миран и сигуран да неће бити изабран, већ само да се јави, да се то чује, да изађе преко новина, да чује то Марко касапин, да чује то његова же-

на те да у њеним очима стече једном ауторитет. Није то шала бити муж који има срца да буде џелат.

— Ју, Пајо, зар би ти одиста имао срца да убијаш људе? — замишљао је он како ће узвикнути Спасенија и како ће на један мах увидети да је одиста Марко касапин саграђен без линија.

Та мисао толико занесе Пају, да одмах пређе у књижару, купи табак хартије и састави молбу у којој испод потписа нарочито подвуче занимање „женски кројач" како би онима који решавају, што више пало у очи те да молбу одбију. Када је однео на пошту он није без извеснога узбуђења предао писмо на рецепис и, враћајући се отуд, он се са извесном зебњом и бригом запитао:

— А ако ме ипак изаберу?

Та мисао „а ако ме ипак изаберу" поче га страшно мучити и узнемиравати па чак ни ноћу не давати мира. Те прве вечери, када је писмо предао, сањао је већ вешала и као стоји под вешалима осуђеник, нико други него Марко касапин. Таман он да му заковрне шију а Спасенија од некуда налете са оном иглом што се пошивају душеци па узе бости њега, џелата. Друге ноћи сања опет Марка под вешалима али му сад Марко каже: „Дроњо једна, зар си ти за џелата; иди у радњу па пеглај сукње!" И, ето, све тако неке снове сањао је скоро сваку ноћ.

А једнога дана, после пуне три недеље, стиже му позив из начелства са три штрикле. Он претрну жив и заиграше му ноге. Ником није дужан, никог није увредио, нико га дакле није могао тужити. Није позван ни као сведок, јер у позиву јасно пише „ради извесног саопштења". Ако је оно; ако то „извесно саопштење". буде гласило: „ви сте по вашој молби изабрани за џелата!", не остаје му ништа друго но да се врати у радњу, да пусти шегрта кући, да затвори врата на дућану и да утијом сам себи разбије главу.

Једва су га однеле ноге до началства и, кад га је писар примио, он се осећао као човек коме ће сад саопштити смртну пресуду.

Писар узе предмет и најпре се грохотом насмеја. Пају то још више жацну те поче лутати погледом по канцеларији, док му се поглед не заустави на једној муви, која је у том часу на једном акту иза нумере стављала тачку.

— Ти си, газда Пајо, поднео молбу за џелата? — пита писар развијајући акта и пригушујући смех.

Паја поуми у томе часу да се одрече молбе, да слаже рецимо, како је ту молбу поднела његова жена и не питајући њега али — виде пред писаром молбу и на њој својеручни потпис, па немаде куд него прошапта:

— Јесам!

— Е, видиш, молба је дошла натраг да даш извесне ближе податке — наставља писар и гуши се и даље од смеха.

— Виша власт је тражила да молилац допуни молбу т.ј. да искаже године старости, вероисповест, брачно стање и друге појединости. Паја је одговарао на постављена питања шапатом а кад је потписао исказ, испао је из начелства као тане из пушке. Што је он тако испао то ништа, али је и глас о његовој молби испао из начелства као тане из пушке и о час се просуо кроз целу чаршију.

Осетио је он то по смеху којим га је свако предусретао и свако отпоздрављао; осетио је по деци која су се при његовом проласку збијала у гомилу, шаптала нешто и пружала прст на њега. Знао је он да је глас о томе извесно допро и до његове куће и да је већ и сама Спасенија обавештена о сензацији али оно што није знао и што га је мучило, то је питање: како ли је она то примила; да ли је глас о томе да је он решен бити и џелат, подигао му углед у њеним очима или је можда љута на тај његов поступак?

Његово је душевно стање било тако, да се он реши и да не иде за сад кући већ да оде у кафану и да се „ода пићу“ и ако дотле никад није пио. У кафани га, разуме се, дочекаше са једно „Уа!“ и масом шала на његов рачун.

— Шта си дошао, да нам мериш вратове, ваљда?“

— Мислиш ли ти Пајо, иглом да проквирцаш осуђенога пре но што га обесиш?

— Је ли, хоћеш ли ти после да пеглаш онога кога обесиш?

Паја је све то трпељиво подносио и пришао је столу свога кума, Јове обућара, наручио пола литра вина и одао се пићу. Том приликом он је куму поверио све своје интимне побуде које су га руководиле да напусти своју женску кројачку радњу и да се ода џелатскоме позиву.

— Па добро, — рећи ће кум, — а шта на то вели кума Спасенија?

— Не знам. Не смем да идем кући док не чујем како је она то примила. Хтео сам да те умолим, куме, да одеш до ње да видиш како је она то примила. Ако се нешто љути а ти је умири. Реци јој да је то велика почаст за њу да буде госпођа џелатовица. Реци јој да ћу је водити на пут кадгод имам у којој вароши да извршим погубљење; реци јој да ћемо тамо бити увек дочекани са великим почастима; да ће она добити почасно место на банкету који општина буде приређивала у част погубљења свога грађанина; да ће при поласку из тог места добити од грађанства пукет на железничкој станици. Реци јој још, молим те, да су то врло велики приходи, да се много више плаћа кад уврнеш главу једноме човеку него кад скројиш тоалету једној дами и реци јој још, да се вешање не вр-

ши на вересију већ увек за готово. Ето, реци јој све то и све друго што ти падне на памет, само да је одобровољиш да се не љути.

И кум је одиста отишао до његове куће, а он остао у кафани и наручио друго пола литра вина, као што би сваки џелат учинио.

Није ни досркао то пола литра до дна а кум се већ вратио са своје мисије која изгледа није тако дуго трајала.

— Шта вели? — пита џелат.

— Вели да одмах дођеш кући.

— Добро ићи ћу! Али шта вели за ово?

— Чула је, али не каже ништа. Поручила ти је само да одмах дођеш кући иначе, вели, она ће доћи овамо.

Паја џелат увиде да би ствар много горе изгледала ако би допустио да Спасенија дође овамо па се диже, плати и оде кући. Идући кући њему се причињавало као да у том часу њега воде на вешала и одиста, он два-три пута погледа у небо тражећи утехе. Да је успут срео кога свештеника извесно би му пришао ради последње исповести.

Шта је у кући било није могуће говорити због недовољних података. Велике битке народа историја увек тек доцније осветли у правој светлости. Оно што би се ипак могло рећи то је, да су том приликом све ствари по кући поломљене, сав алат из радње скрхан, прозори разбијени и

да је затим радња пуних седам дана била затворена а Паја пуних седам дана лежао у постељи. Изгледа да је том приликом џелат извукао такве батине од жене, какве се од Ханибала па до данас не памте у историји.

После недељу дана, када су модрице мало прошле, изјавио је Паја у начелству да се одриче кандидације за џелата.

Јова

Анта Пешић од малена па све до дубоких година поштовао је оца и мајку, волео је породицу и волео је кућу. Није чудо, дакле, што је, чим је доспео у доба, помишљао да се жени те да стече своју кућу и своју породицу. И отада, још од првог мушког доба, па до сада, а сада је већ превалио педесету, Анта се још увек и сада носи том мишљу али се никако не жени. Толико се пута ломио и преламао па опет остало све по староме. Некако се загреје и одлучи се, па тек видиш разочара се и охладни а све то само зато, што се неки страх залегао код њега и не уме да гледа ствар само са њене лепе стране већ мора увек да јој обрне и ону другу. Види лепа, красна, добра девојка, и он већ замишља кућицу и њу као жену и себе као мужа и красну здраву веселу дечицу и љубав и мир и све му то озари лице блаженим осмехом; али, одмах затим, њему падне на памет и она друга страна, рецимо: жена лепушкаста, па хоће да погледа и на другу страну, па деца неваљала и болешљива, па немир у кући, па бриге, па невоља. И то га ето расплаши те дигне руке од женидбе.

Тако пре неку годину, нађоше му пријатељи баш добру прилику. Била је то нека остарија девојка, зрела, паметна, из добре куће и из добре породице. И, ето, шта ћеш лепше!

— Ово није прилика за пропуштање — вели му један пријатељ који је искрено желео да се Анта окући.

— Па добро, размислићу! — вели Анта.

И узе одиста озбиљно да размишља о томе. Кадар је био да се завуче у собу па по два и три дана да размишља.

И види он, онако у мислима себе већ као мужа и као оца и као домаћина и види Анку као жену, као мајку и као домаћицу. Лепо и срећно живе. Па изродили и пород, изродили боме троје дечице. И деца им добра, здрава и напредна. Најстарије дете, Милка, добра девојчица, скромна и послушна, и добро учи и напредује. Па онда и поодрасла и задевојчила се и, да видиш онако на око па се већ боме јављају и прилике за њу. А Анта као отац размишља и ломи се. Не може тек дати ма коме дете кад га је тако лепо васпитао и однеговао... Најзад, јави се и један срески писар, пристојан младић и свршио лепо и школу и срески начелник увек само похвално говори о њему. Није рђава прилика па нема смисла пропустити је. И Анта дочекује прву родитељску радост и наилазе му сузе на очи

кад му свати одводе дете из куће, али се теши што је једну бригу збринуо и дете удомио.

И син му, Милан, онај старији, добро дете. Није нешто са здрављем најбоље, али иначе добар ђак, ревносно учи и марљив је. Нема као друга деца да јури по улицама, него право из школе кући, па док не сврши лекцију нигде из куће. Па како у гимназији тако и на универзитету, не изостаје и редовно полаже испите. А кад заврши универзитет, оде у државну службу, те Анта збрину и ту другу бригу.

И док тако ово двоје лепо збрињава, дотле му млађи син Јова задаје велике бриге. Још док је био у основној школи, ниси могао да му најамиш књига, ја ли ће исцепати листове, ја ли прелити књигу мастилом, ја ли бацати се књигом на другове, тек мало мало па Јови мора да се купи друга књига. Па онда одело, ни недељу дана не задрже се на њему целе панталоне, или ће поцепати или закачити или исећи, тек мало мало па Јови нове панталоне. И бар да слуша и бар да учи, него загрдио у школи те га се учитељи отресају као праве напасти. Најзад некако се још прогура кроз основну школу, али кад се дочепа гимназије, он ту просто загрди... Не зна лекцију; бежи с часова, бије се с друговима. Па поче једна па друга па трећа казна, док га најзад не истераше из школе. И шта ће и куд ће са Јовом него у шегрте. Па бар да се ту може скрасити али

не поседи ни недељу дана у једнога мајстора па га овај истера па седи код куће по месец по два док не нађе ново место. И бар да седи код куће ни по јада али место код куће, он је или на кућном крову или на плоту или на тавану или на дуду, па гађа пролазнике црепом, разбија суседске прозоре и шта све не чини.

И све што више расте Јова, све то гори. Дочепао се већ и каване па не избија из ње. Пије на рачун очев и коцка се и бије. Једног је друга при коцки избо перорезом те, богами, одлежао недељу дана затвора. А имао је и других невоља и петљања са полицијом.

И све би се то дало некако трпети и 'гурати али Јова поче и да краде ствари из куће па да продаје. Данас прода ћилим, сутра ћилибарску очеву муштиклу, прекосутра сребрне кашике и тако редом.

И узе Анта једанпут с њим озбиљно да разговара. Вели му:

— Па добро Јово, докле ти тако мислиш?

А он се избекељи. На свога се рођеног оца избекељи.

— Ја ово овако више не могу да трпим! — вели Анта Јови.

А Јова се цери, само што му не каже: Марим ја!

Други пут Анта је био мало одлучнији, рекао му:

— Хајде, купи прње па напоље из куће!

— Сасвим — вели му Јова — и онако ме другови одавно врбују да образујемо разбојничку банду па да пљачкамо по вароши ал' ја све нисам хтео због тебе!

И шта ће грешни Анта, отац је, мора га заболети родитељско срце, мора попустити хтео не хтео, те трпети и даље јаде и невоље којима му несрећни Јова загорчава живот.

И ето, због тога Јове Анта се Пешић ни до дан данас није оженио.

Ако га гдекад запитају пријатељи:

— Анто, човече, ето већ ћеш да зађеш у године, овако самац. Зашто се побогу не ожени?

— Због Јове! — одговориће им он и, на њихово изненађење, испричаће им он све по реду шта би препатио од Јове.

— Ех, ех, — узму га пријатељи умиривати — не би то све тако било, ти то само замишљаш. Могао би и Јова бити добро дете а не такав каквог га ти замишљаш!

— Такав би био — вели им Анта — свака породица мора имати свога Јову.

И због тога Јове човек остаде неожењен.

Вино које трезни

Газда Младен Томић није никад био кафански човек. Он се фамилијарно родио, фамилијарно је васпитан и фамилијарно живи и дан данас. Он је толико фамилијаран да није могао да сачека ни шест месеца после смрти своје прве жене, па се већ оженио другом.

— Не могу, вели, навикао сам на фамилијаран живот.

Зато је право чудо и било када је он прекјуче по вечери, изашао у кафану, а још веће чудо је што је одмах чим се спустио на столицу, наручио пола литра вина. Гости са суседнога стола питали се међу собом: шта ли се то десило са њим, јер, дабоме, нису они знали да му се десило оно што се тако често у фамилијарном животу дешава. Он се то вече посвађао са женом. И да је остало при обичној свађи он не би порао излазити из куће и реметити своје фамилијарне навике. Обичне свађе су редовне породичне појаве, које се свакоме и сваки дан дешавају; али је госпођа Маца овом приликом први пут рекла своме мужу, откако су се узели: „ма-

тора будало"! а то је њега толико увредило да је напустио вечеру и дошао у кафану.

Кад су се гости са суседнога стола разишли, газда Младен поручи још пола литра вина и настави да пије. Кафеција га је са чуђењем посматрао али се склонио у страну да му не смета. Када преполови вино, газда Младен поче сам са собом да разговара:

— Матора будало! Хм, матора будало! Право и каже. Разуме се да сам ја матора будала кад ја у својој педесет и шестој години узимам за жену девојку од двадесет година. Рекла ми је да ме воли а ја као миш кад натрчи на сланину. Место да сам узео себи друга и пријатеља а ја... И кад она мене сматра за матору будалу у мојој педесетшестој години, ја какав ћу ја у њеним очима изгледати у шездесетшестој а тек какав у седамдесетшестој години. И да је то само, да ми гдекад каже по коју грубу реч, па хајд' хајд'. Сваки муж је дужан да прогута такве ствари. Али оно што не могу да прогутам, то су они голаћи што ми се мувају по кући...

Газда Младен ту застаде и замисли се. Њему самоме би чудно, како он све до овога тренутка није уочио; како он све до овога тренутка није видео а сад му се наједаред отвориште очи. Он куцну, па наручи и треће пола литре вина и настави да размишља.

— Дабоме, шта ми се мувају по кући. Онај Душанчић, на пример, ручни девер њене сестре. Ако је ручни девер њене сестре, шта има код мене да долази, није ми ни род ни помози Бог. И онда зашто Душанчић кад је то матор момак и кад има своје лепо крштено име Душан, зашто се ког ђавола зове Душанчић. Тај ће Душанчић колико сутра да ми излети из куће.

Он застаде ту као да се одмори после једне одважно донете одлуке. Нали чашу и настави да размишља:

— Па онда онај Спасоје. Шта ми је тај Спасоје, нит је род мени нити мојој жени. Члан је веслачког клуба и моја жена летос кад је била на плажи, упустила се да плива па добила грч и мал' се није удавила, а Спасоје, као члан веслачког клуба скочио спасао је и од тад не избија из куће. Добро спасилац, спасилац али, брате, неће моја жена ваљда сваки дан добијати грч па да јој се нађе. Спасао је једанпут и хвала му, али неће сад ваљда сваки дан да је спасава. И тај ће спасилац колико сутра из куће!...

Тада газда Младен донесе другу важну одлуку и искапи и другу чашу па настави и даље да размишља:

— И онда, какав је тај теча за кога сам потписао меницу а сад је плаћам а нисам течу никад ни видео. Донела ми меницу и обисла ми се о врат да помогнем њенога течу. Па добро, где

је тај теча, како да ми тај теча никад не изађе на очи а забрана ми притисла плату? Хоћу да ми каже ко је тај теча, хоћу да ми се покаже тај теча. Не може тек ваљда постојати теча у ваздуху и не може постојати меница а да не постоји теча. Може постојати теча без менице, али меница без тече, то не може да буде. Дакле и тај теча има сутра да излети из куће, ако постоји, а ако не постоји онда има да ми се каже ко је он!

И после ове одлуке газда Младен предахну. Хтеде да наручи још вина али осети да му је доста, па плати и пође вратима помало посрћући.

— Ово ти је вино одлично! — рећи ће код врата кафеџији који га је пратио.

— Како да није, само мало јако, хвата за очи, а? — додаје кафеџија.

— Није да видиш, него напротив — што га више пијеш све ти се више отварају очи, па видиш и оно што до сад ниси видио. Видиш, комшија, попио сам литар и по, је ли; и ти мислиш да сам пијан. А није тако, напротив ја сам сад тек трезан. Што сам више пио то твоје вино, све сам се више трезнио. Трезан сам веруј, уверићеш се сутра да сам сад тек трезан.

А сутра дан одиста се пробуди трезан и облачећи се он се овако домисли:

— Што ћу ја да решавам ребусе где је теча; што ће мени да избацујем ручног девера и оног спасиоца кад све то може краће да се сврши.

И зовну жену, госпа Мицу.

— Мицо, сине, ти видиш и сама да сам ја матора будала. Што ти да вежеш твоју младост за мене и да крај мене проводиш црне дане. Ти си још млада, још ће који пут да те ухвати грч при пливању па ћеш бити дужна благодарност. Зар није тако? Зато видиш, Мицо сине, покупи ти благо мени твоје прње па иди код сестре, код оне што има ручног девера. Ако те после не прими сестра а ти иди код теče; теча је теча, примиће те! 'Ајде сине!

Бадава га је Мица покушавала да ублажи, разтрезни се човек од вина и остаде при своме до краја.

Отада газда Младен пије само оно вино.

Човек с темпераментом

Доста је давно како нисам видео своју рођаку Милену. Од како се удала пре две године, врло ми је ретко доходила. Мислио сам, саградила је себи срећу у браку те све време посвећује своме мужу. Утолико ме је више изненадила њена јутрошња посета, а још више њено понашање. Место да ми каже: добар дан, она је пружајући ми руку, само дубоко уздахнула.

— Откад те нисам видео! — предусретам је љубазно. — Па како, како?

Место одговора она је опет уздахнула. И на свако моје даље питање и на све моје покушаје да проговорим са њом, она је само уздисала.

— Шта је код тебе, Милева? — рекао бих, ти патиш?

Ово је питање, изгледа, било згодно постављено и она га је одмах прихватила.

— Патим, тешко патим, па сам дошла да вас питам за савет.

— Говори, дакле, шта је?

Пропраћајући своју исповест уздасима, она ми је исповедила своје патње. Она не може да

подноси мужа и тражи развод брака, али нема разлога на основу којега би поднела тужбу. Муж је није напустио, не малтретира је, није неверан.

— Е па зашто не можеш да га подносиш?

— Равнодушан је!

— Како равнодушан?

— Тако! Ништа га се не тиче, ни за шта се не интересује. Не усхићава га мој нови шешир; не љути се ако је супа пресланa; не протестује ако је ручак загорео; па није чак ни љубоморан. Једе, спава и то је све. Покушала сам да га бар мало наљутим, али је то немогуће. Његова равнодушност је тако велика, да је ја просто не могу више да подносим. Нервирам се, кидам се, упропастила сам све живце и, ето, нећу, нећу више да подносим. Хоћу развод брака.

Ма да ја важим као стручњак за разводе бракова, ипак ме је ова рођакина исповест довела у забуну. Нисам умео да јој дам савет. Муж исправан, врши све брачне дужности али неће да се наљути кад је супа пресланa. Откуд супа може бити разлог за развод брака?

— Шта ме саветујете? — пита ме нестрпљиво рођака, видећи да сам се ја дубоко замислио.

— Тешко је посаветовати те. Не можеш се ти због супе развести с мужем.

— Ама није због супе него због темперамента.

— Е, видиш, драга рођако, брачна правила не предвиђају темпераменат као разлог за развод брака.

— Па шта ћу ја да радим? — пита она скоро очајно.

— Реци ти мени, је си ли се ти озбиљно решила да се раставиш од мужа?

— Ни мртва му се не бих вратила! — одговара она одлучно.

— Значи, дакле, ствар је озбиљна. Онда морамо потражити какав разлог на основу кога се можете развести. Ствар би се дакле могла уредити овако: Приреди ти једну вечеру и на ту вечеру позови два пријатеља свога мужа. Потребно је да су пријатељи твога мужа, то ће појачати вредност њиховог сведочења.

— А шта има да сведоче?

— Рећи ћу ти. За време вечере ти мораш на неки начин да изазовеш твога мужа да ти опали шамар пред сведоцима.

— То нећу успети.

— Покушај. Пресоли јело; изнеси прљаве тањире на сто, место вина изнеси сирће на сто.

— Ништа то неће њега наљутити.

— А ти онда покушај овако: назови га магарцем пред гостима.

— То нисам никад пробала.

— Е, пробај то, можда ћеш успети да добијеш шамар.

— А после?

— После то... шамар... лекарско уверење... сведоци...

— И на основу тога могу добити развод брака?

— Извесно, извесно!

— Хвала ти на савету. Тако ћу учинити.

Задовољна што је добила тако добар савет, моја рођака оде, и од тад, прошло је, бога ми, пуне три недеље и нисам је видео.

Једнога дана, након три недеље, дође она опет к мени и наиђоше ми топле рођачке сузе на очи кад сам је видео. Око јој модро, десна рука уфачлована и поштапа се, јер не може да стане левом ногом на земљу.

— Шта је с тобом, рођако, ако Бога знаш?

— Казаћу вам све по реду! — рече она и седе уморна.

— Дакле?

— Испребијао ме. Учинила сам све онако како сте ми саветовали. Приредила вечеру, позвала пријатеље, пресолила јело, назвала га магарцем.

— А он?

— А он место као човек да ми опали шамар, скочи на мене, баци ме на земљу и стаде ме месити као гужвару. Сву ме је испребијао, пуна сам модрица, недељу дана сам лежала и метала облоге.

— Врло добро, врло добро! — трљам ја руке задовољан. — Сад, дакле, иди одмах лекару, из-

вади уверење па дођи до мене и одмах ћемо поднети тужбу.

— Какву тужбу? — пита ме рођака скоро изненађена.

— Па тужбу за развод брака.

— А то? — отегну моја рођака — па како да вам кажем, ја сам се предомислила, не бих хтела да се разводим.

— Како? — изненадих се ја.

— Па велим...

— Ама зар и после ових батина?

— Па јест, сад видим да има темперамента!

— А, тако? Сад разумем. Па знаш шта, драга моја рођако, и ја мислим боље ти је да се вратиш мужу. Сасвим, то ти је много боље, кад већ човек има темперамента.

— Па, јест, то и ја мислим.

— Иди твоме мужу и молим те поздрави га с моје стране. Реци му нека дође мало до мене.

— Ради сте да разговарате с њим?

— Не, хоћу само да га саветујем да те бар једанпут месечно премлати, да би обезбедио себи срећу у браку!

Брат од тетке

И ако их је удаљавало велико растојање у годинама, ипак су г. Мирко и госпа Ната имали један срећан брак. Она је пре брака била сироче, без игде икога свога. Није имала ни родитеље ни брата ни сестре, нити ма кога од породице. Стога ваљда и привила се тако у своме новоме гнезду. Нити јој је ко долазио, нити је она коме одлазила, а свака јој трећа реч била: „мој Мирко".

„Мој Мирко" са своје стране био је врло нежан и пажљив према својој младој и лепој жени, указивао јој је сваку пажњу и причињавао јој је све радости. И пуне две године није никад са њених усана ишчезавао осмејак и није никад његово чело осетило ни најмањи облачак.

Али, живот је живот, и он има своје законе који нису увек у складу са жељама.

Једнога дана, управо једно предвече, дође госпа Ната кући из чаршије, где је нешто пазарила, сва усплахирена и узбуђена.

— Боже мој, Боже мој! Што ти је живот прави роман — узвикнула је још с врата.

— Какав роман? — питао је мрзовољно г. Мирко, као човек који уопште није волео романе.

— Замисли болан, шта ми се данас десило? Нешто необично, нешто чудновато! Не можеш веровати колико сам срећна!

— Али, говори забога шта ти се то десило? — пита радознало г. Мирко.

— Дакле, идем ја тако улицом и мислим се у себи: Боже мој, да ли је мој Мирко дошао већ кући. Идем тако и мислим на тебе и уједанпут заустави се предамном један младић. Стаде па ми рече: Нато, јеси ли ти то?

— Ко ти је то? — осврну се живље г. Мирко.

— Никад га нисам видела па га гледам и чудим се његовој дрскости.

— Па што му ниси казала...?

— Казала сам му. Рекла сам му: Пардон, господине, ви сте се преварили.

— А он?

— Он вели: нисам, Нато, реци ми само, јеси ли тетка Мицина ћерка? Јесам, кажем ја њему. Па, Нато, сестро моја, вели ми он, ја сам Савкин син. Тетка Савкин? Јест, тетка Савкин. Мика? питам ја њега. Јест, ја сам Мика, вели ми он.

— Ама, чекај молим те — буни се г. Мирко — какав сад то опет Мика, каква Савка. Па ти ниси имала никога од рода?

— Па нисам ја ту тетка Савку ни рачунала, умрла је давно.

— А Мика?

— Знала сам да има сина, али га никад нисам срела. Сад први пут.

— Па како је он тебе познао кад се никад у животу нисте срели?

— Каже распитивао се за мене, распитивао месецима.

— Хм, хм! — размишља г. Мирко, коме је све до сада био угодан брак баш због те околности што Ната није имала никога од рода.

— Теби изгледа као да није нешто право — бризну у плач госпа Ната. — А ја сам мислила и ти ћеш се обрадовати. Забога, замисли самохраног у животу, који нема никога свога. Боже мој, а ја сам мислила кад ти кажем да ћеш се ти самном заједно радовати.

— Па, радујем се, не кажем да се не радујем! — одговара суво г. Мирко.

После већ дошао је брат од тетке у посету. О, како се тек тај младић зарадовао кад је видео г. Мирка. Три пута га је загрлио и једнако му тепао: „Зете, мој слатки зете!"

— Замислите како је мени било. Знам да имам сестру Нату, али је не познајем и не могу да је нађем. А жељан сам био да је нађем. Знате како је кад је човек сам у свету. Па, распитујем се тако, распитујем и чујем: Ната је удата за једног красног човека и врло срећно живе. Радо-

вао сам се, дабоме, али сад се још више радујем кад сам вас и лично познао, зете. Ната одиста није могла наћи бољу прилику.

За све време посете брбљао је брат од тетке а после два три дана опет је дошао а затим све чешће и чешће.

Брак између Мирка и Нате и даље је текао у миру и срећи, бар онако споља посматрајући га. Изнутра као да је почело нешто да га нагриза. Бар тако је г. Мирку изгледало да се његова Ната нешто изменила.

Пре на пример никад није Ната приметила да г. Мирко хрче у сну, а сад му вели:

— Ја не знам шта ћу, не могу по целе ноћи да спавам од твога ркања.

— Како то сад не можеш да спаваш, а пре си спавала — пита г. Мирко.

— Сад више рчеш него пре!...

Па мало је што му је замерила за ркање, него једно јутро кад му донесе каву рећи ће му:

— Ноћас сам преживела једну страшну ноћ, поменуло се, не повратило се. Мало је требало па да ме кап удари.

— А зашто забога? — пита забринуто супруг.

— Замисли, пружила сам у сну руку и нашла сам твоју ћелаву главу. Можеш мислити како сам вриснула. Ужасно, и сад ме прожима језа кад се сетим тога.

Господину Мирку пређе облак преко чела и прогута замашан гутљај кафе.

— Па — вели јој кроз зубе — најбоље је, немој да ме пипаш.

— Па зар ја то хоћу, случајно. Али и без тога, ето колико сам се пута уплашила од твоје ћеле. Пробудим се тако ноћу па погледам онако у мраку, твоја ћелава глава на јастуку, па ми изгледа као усијана планета да је пала с неба у кревет. Знаш ли да се сва охладим.

После већ није се госпа Ната зауставила само на томе. Нашла је како му врло ружно стоје оне длаке што му вире из ушију, па онда му је замерила што стење кад облачи ципеле и пуно, пуно других замерака које су изазвале озбиљну бригу код г. Мирка.

Брат од тетке је и даље долазио врло често и увек је тепао г. Мирку: „Слатки мој зете!“ Госпа Ната, и ако се сад више није осећала самохрана у животу, осећала се ипак све некако сентименталнија и замишљенија, а г. Мирка је све више и више брига освајала.

Бивало је, богами, често да је г. Мирко по цело вече провео, а ни реч није проговорио и кад би га госпа Ната запитала шта му је, он је само одмахнуо главом не одговарајући јој, а бивало је и да се целу ноћ у постељи превртао немогући да заспи.

Најзад, једнога дана дође он озарена лица. Јасно је на томе лицу била исписана некаква одлука коју је извесно прошле ноћи био донео па још целога дана по подне ваљао је у памети док се није формирала. Он стаде пред госпа Нату и погледа јој право у очи.

— Нато, вели јој, забринуло ме знаш то што рчем ноћу и што се ти плашиш од моје ћеле, па сам пошао и потражио лек.

— Добро си радио! — вели му она.

— Ишао сам од доктора до доктора, давали ми разне лекове, узимао сам крijући од тебе, али ништа не помаже.

— Па не помаже, дабоме,! — додаје госпа Ната.

— Најзад казали су ми један народни лек и ја сам уверен да ће ми он помоћи.

— Какав то?

— Дакле, ево чуј: Рећи ћеш ономе твоме брату да ми се торња из куће. Ноге ћу му пребити ако ми још једанпут дође, а теби ћу ноге пребити ако само чујем да се с њим виђаш!

— Ју, забога! — викну госпа Ната.

— А ако ти је по чему жао што си самохрана а ти купи прње па хајд твоме брату од тетке!

Госпа Ната се загуши у сузама, али да видиш, тај народни лек помаже. Брат од тетке није

више завирио у кућу и вратио се опет стари мир у браку.

— Богами — вели једног дана госпа Ната доносећи кафу г. Мирку — баш волим што тако рчеш ноћу, јер тако и у мраку осећам да је ту крај мене мој заштитник, па се не бојим ноћу..

А што се тиче ћеле, колико је пута од тад госпа Ната помиловала господин Мирка по ћели тепајући:

— Ћелице моја!

Сан је лажа а Јова је истина

Господин Пера је то вече пио кувано вино. Осећао се нешто ломан и уморан, па наручи три деци црнога вина куванога. Како се од прва три деци није ознојио, он је поновио. А кад је друга три деци испио, свидело му се па је наставио да пије кувано вино. Код трећих три деци осетио је како га пробија зној: чело му се оросило, а очи усијале.

— Баш окрепи ме мало! — правда се пред Симом, који седи с њим за столом.

— А био си грозничав? — пита га г. Сима.

— Не толико грозничав, него, право да ти кажем, брига ме изломила. И, разуме се, како се г. Пера није зауставио ни на трећем три деци куваног вина, но је наставио, то му се отворило срце као школска кад је метнеш на ватру.

— Сумњам, брате, на жену, ако ћеш искрено и као пријатељу да ти кажем. И та ме сумња ето подгриза.

— А имаш ли разлога да сумњаш? — теши га г. Сима.

— То је, видиш, оно што немам разлога. И ето то ме мучи. И дан и ноћ тражим разлога. Једини разлог, за сада, могао би бити Јова апотекар, али дедер докажи ти да је Јова апотекар разлог.

Код петога три деци куванога вина г. Пера поче и да плаче, и то искрено да плаче.

— Волим је, јер да је не волим, не бих марио — уздише дубоко г. Пера. — И не знам шта да радим, да ли да?...

— Ако ћеш мене да послушаш, немој бити груб, јер, колико ја видим, ти у ствари само онако сумњаш и ништа више.

— Па сумњам, дабоме, а шта би ти хтео више?

— Најбоље би било кад би ти са женом онако издалека разговарао.

— Како издалека?

— Па тако. На пример, кад би јој рекао, као да си сањао нешто. А то што си сањао да јој обрати пажњу да осети да ти сумњаш.

— То јест. То би, видиш, могао.

И замисли се дубоко г. Пера.

Око поноћи се пријатељи растурише и г. Пера проспава, сав у зноју, ту ноћ. Ваљало је истерати на зној петнаест деци куванога вина. Ујутру, кад се пробудио, осетио је мало главобоље, али се сетио синоћног разговора са пријатељем и реши

се да већ тога јутра ступи у акцију, разуме се, сасвим издалека и пажљиво.

— О мај... — рећи ће он својој жени г-ђи Аници, баш сам чудан сан снио.

— Ју, да ли си сањао бројеве? Сутра је вучење Класне лутрије? — вели радознало г-ђа Аница.

— Нисам сањао бројеве, али, право да ти кажем, неки чудан сан сам сањао. Као одем ја у апотеку, преко пута, да купим лек за жуљеве. Погледам, тако, а у углу један орман са црним стаклом, на коме пише: „Отрови". Баш ме заголица да видим како изгледају отрови, па замолим помоћника: „Молим вас, лепо, отворите тај орман!" Он љубазно отвори. А кад тамо пуно разних флашица. Запитам ја помоћника: „Који је најопаснији од ових отрова?" И он показа једну флашицу. Кад је мало боље загледам, спазим у флашици г. Јову апотекара, а на флашици цедуљица и на њој пише: „Трипут дневно по пет капи". Можеш мислити како сам се изненадио: г. Јова апотекар, па отров. Шта мислиш, шта тај сан треба да значи? — управи г. Пера, кад заврши казивање, поглед право у очи г-ђи Аници.

Г-ђа Аница се слатко насмејала:

— Па зар ти, богати, придајеш какву важност сновима? Сан је лажа, а Бог је истина.

Г. Пера се утеши том мудром изреком и као прође га главобоља. Али не прође ни неколико

дана, а њему опет поче да се врзма по памети Јова апотекар. Никако да му избије из главе. Мучио се тако, мучио неколико дана, па онда реши да опет сања штогод и да своју муку издалека нагласи жени.

— Овај, рећи ће он једнога јутра, баш кад му је г-ђа Аница донела јутарњу кафу, — опет ме муче снови.

— Остави се, богати, почео си као баба да сањаш, вели му г-ђа Аница.

— Али знаш, не бих ја мислио на то, него мучи ме, то, ето ти.

— А шта си сад сањао?

— Одем ја као у апотеку...

— Опет апотека?

— Па опет, дабоме. Одем ја као у апотеку, па кажем оном помоћнику: „Видите, господине, онај отров Јову апотекара, ја бих радо прогутао, али кад бих могао прво да га истуцам и просејем. Не волим да пијем капљице, у прашку бих га радо прогутао!“ Ето, то сам сањао. Шта мислиш, шта би то могло значити? — запитао г. Пера Аницу и испитујући је проматра.

— То не значи ништа, одговори она равнодушно.

— Па ипак, то је сан.

— Сан је лажа, а Бог је истина, одговори она опет равнодушно.

— Па јест, слеже раменима и умири се, донекле г. Пера.

И остао би тако дуго миран али једног дана некако пре времена изишао из канцеларије и таман он да уђе у кућу, а срете се са Јовом апотекаром, који је изилазио из његове куће. Смрче му се пред очима и улете у кућу, закључа за собом врата и дрекну још с прага:

— Анчице, Анчице, сан је лажа, а Јова је истина!

Па затим спусти и завесе на прозоре и, шта се тамо унутра дешавало, то нико живи не би знао рећи. Све што се зна то је да се, после једног сата отприлике, отворише на стану г. Перином широм врата и почеше отуда да излећу разни кофери, хаљине, ципеле и друге женске ситнице.

С ОБАЛА ОХРИДСКОГА ЈЕЗЕРА

Фрагменти из бележака (1892)

I

Неко ми спусти тешку руку на раме и пробуди из дубокога сна, из сна где отворене очи упијају у се лепоте из раскошне природе, преносе их у душу и она будна сања.

То беше мој домаћин са старачким, благим и пријатељским лицем.

— Не гледај, дете, у ту силну воду, занеће те; има она ту силу кад се ко загледа у њу. Успаваће те па ће те привући.

Протрљах очи, но оне још за дуго осташе засењене и у њима још једнако трепташе већ бледа и расплињена слика неке недогледне и неограничене лепоте, као оно кад полубудном још игра пред очима по где што од сна који је већ изгубио своју контуру и целину.

То што имаше силу да ме привуче, беше ме већ привукло, беше ме већ победило, јер ја не могах часима, не могах данима, ни данима ни ноћима, да се одвојим од обала Охридскога Језера. Колико сам пута на њима дочекао пурпурно вече, кад запад у огњу пламти а далеко, из околних села и са бачија петринских, чује се блека оваца и лавеж сеоских

паса; стара, повијена врба и младо шибље тихо се лелуја додирујући тавно-осенчену површину мирнога језера, чија средина у тај мах изгледа као разливено злато.

Па онда, кад дан почиње нагло да се клони ноћи, руменило тихо ишчезава и нека тавна, хладна сен покрива умирено језеро. Па како је неисказано задовољство посматрати дубоку ноћ, кад месец јасном светлошћу обасја равну површину језера те сви предмети на њему изгледају далеко већи и све у около добије фантастично чаробан изглед! Отуд, из влашке махале, чује се протегнуто урлање паса који са неспокојством блуде по јасној месечини; у даљини чује се неки ударац по челу језеровом, усамљен, туп... Ил' плови од некуд рибарски каик или то крилом удара тица ноћница.

...Али како тек величанствено и страховито изгледа ово питомо језеро у часу буре! Као окован џин, оно са безумним напорима удара о хладне зидине тамничке, стреса окове, отимље се и риком својом доводи у трепет чуваре своје. Небо се над њим грчи и спушта облаке ниско, а језеро се креће из дубине и пење своје горостасне таласе који се поздрављају јуначким риком и грле мушким загрљајем. Да ли то небо диже себи роба и целива га утехом или се то роб ломи и бори да раскине узе и да се отргне небу, вечитој слободи?! Столећима бори се он тако за одузету слободу, али столећа равнодушно пролазе туда.

Сиромашни рибар, убоги роб, долази сутра дан на обалу где налази изваљене врбе, искидане мреже и разлупане барке своје. Он гледа тужно на умирено и тихо језеро, жао му је, али се не уме да срди на њ', ваљда за то што се — разумеју.

Да ли је то било у часовима заноса, али је тек било часова, када сам га и ја разумео, тумарајући по његовим и пустим и цветним и питомим и дивљим обалама. Од тих часова, кад год сам узимао перо у руке да исписујем ове листове, чинило ми се као да вршим неки завет, као да се одужујем неком дугу.

II

Красно јутро. Сунце као женик кад пробдије једну слатку ноћ, весело се диже из своје ложнице и пошто се умило негде далеко, у туђим океанима, помаља се иза Петриње да се огледа у огледалу језерском пре но што се, у подневици, целом свету покаже.

Ваздух мртав, тих; језеро мирно и глатко. Мој чамац нечујно и неопажено се креће; весларима не дам да дубоко спуштају весла да не ремете тишину.

Ни један ветрић да сукне преко огледала језерског. У даљини поиграва над површином танак, плавичаст слој маглице коју сунчани зраци боје дугиним бојама; бубица, што се спушта и диже кроз угрејан ваздух, огледа се у огледалу, прозрачним криоцем додирује површину и оставља браздице на њој, које ти оком видиш; а кад спустиш са чамца бели трпејички шљунак, он тоне и ти га пратиш дуго и дуго кроз бистру, стаклену воду, све док се не изгуби у високу, љигаву шумицу која је покрила дно језерско. А кад наслониш груди на ребра чунова и истуриш главу и загледаш се кроз то једноставно стакло, ти видиш читав свет и живот под водом. Шуме и мале, пештане оазе; мала, стеновита бр-

дашца и простране, зелене долине; па онда баштице са високим, необичним, чини ти се, тропским растињем, са лишћем светлим од вечите влаге и стаблом дугим које се, тихо или бурно, креће са покретом таласа језерских. Кроз све то промиче ситна риба и видиш како се заустављa да пасе зелену травицу или како журно бежи, јер се ваљда у дубину гњурнуо хитри нор, па својим оштрим кљуном просеца воду и гони свој плен. И док ти пратиш рибу како бежи, а нор већ избио на другу страну, оставив тамо где се гњурио још два три клобучића као на врутку и два три кружна таласића који се разилазе у све веће колутове и брзо се губе. Тамо где је нор избио, тихо, госпоственo плови, по мирноме језеру, дугокљуни лабед; за њим ни траг не остаје; спустивши своје весласте ноге, он их креће неприметно и миче да му једва можеш запазити кретање.

Дигнеш главу и понесеш очима па, хеј тамо у даљини, опазиш, а језеро пресукнуло; видиш једну црну, широку линију која се шири и све брже и брже ка теби ходи и ти осетиш тихи ветрић који те помилује хладовином по загрејаном челу и данеш мало.

Па тако разонођен, пробудиш се, одвојиш и очи и душу и, учини ти се, науживао си се тишине те дозволиш веселим возарима да залупају веслима. Веслари намакну на очи мараме којима су везали главе, онај са крме викне његово: а, дé!, одупре се

десном ногом о ребра чамцу и једновремено се спусте весла у воду а оно момче на кљуну чамца напрегне жиле на врату, потегне најдубље веслом и запева снажним гласом: „Дај ми Боже крила лабедова"... Остали возари прихвате, весла сложно запљусну, а песма се слије са том лупом те, мислиш, заједнички потискују чамац у напред. Вода пршти, дроби се и шуми под кљуном, далеко за чамцем остају две широке бразде, сунчани се зраци дробе у узнемиреној води, чамац час полегне а час се уздигне на веслима и одмиче све даље од обала, све даље дубини, где се отвара широк и пространпоглед и где се указује цела слика Охридског Језера.

Изгледа ти на један мах као да си од свуда ограђен високим планинским зидовима и да немаш ни од куда излаза. По тим планинама, које са свих страна окружују језеро, радо ти се ипак зауставља око, јер су оне разнолике: час голе, а час покривене шумом; час пружају главице и хумиће и кршевите рошчиће, а час се простиру као дуга, једноставна грбина; час су као управне зидине којима је, као вештачком руком, ограђено језеро, а час се постепено и благо спуштају у ниске, питомим виноградима покривене, подгорине које се разлазе у селима окићене равнице које су своје дно уравњале са огледалом језерским.

Од планина које круже језеро, Галичица премаша висином све остале. Под њеним највишим вр-

хом је и најдубље језеро, а веле да је толико дубоко колико је планина на том месту висока. Галичица је дуго покривена и снегом, а на њој је и многа шума, из које се сноси грађа. Она се највећим делом спушта непосредно у језеро, једва по где где оставља стазу између обале и свога подножја. Подножје јој је кршевито и степенито, излокано и изломљено у силне стене које су или покривене водом или стрче из ње. Галичица је и дивља и питома, и страховита и величанствена. Са њених се плећа, нарочито уз бурне кише, сурвавају по где кад огромни каменови и стене у језеро, растварају га до дна и уз огромну хуку таласи се заклапају над стеном коју су им титани у загрљај добацили. Уз зидине, које Галичица спушта у језеро, кад настану буре, пењу се и сикћу таласи, разбијају се и пенуше, па ти изгледа баш као да се на језеру бура за то и подигла да води борбу са Галичицом, а Галичица, увек победилац, и даље остаје мирна на своме месту и пружа своје ноге таласима двају језера да их, побеђени, љубе и перу.

Опкољено планинама и равницама, простире се између њих грдно корито Охридскога Језера. Ну те равнице праве утисак као да су и оне некад припадале кориту језерском. Обале су им равне и чине продужење дна језерског; пештане су а на пољани Струге по где где и блатњаве. Па и положаји појединих места доприносе да се такав утисак добије.

На охридској равници, један сат источно од вароши, лежи стари манастир Св. Петка, али не у равници већ на ивици одсечне стене, на висини од 15 метара, онако исто на стени назидан као и Св. Наум и Св. Јован у Охриду т.ј. као да је и дотле кадгод допирало језеро. Манастир није толико стар да би се могло и то претпоставити, но наводим то само као пример ради потврде оних утисака које сам ја стекао, замишљајући Охридско Језеро проширено још равницом охридском, струшком и старовском. Ну језеро, према свима тврђењима и подацима, не опада, него напротив придолази и то од 60 до 70 година па на овамо, по тврђењу тамошњих, једнако и приметно надолази. 1863 године приметио је и Хан да је језеро пре кратког времена нарасло, а то је јаче примећено и 1888 године. За многа се места сећају људи да су била на суву па их сад вода покрива. Многе црквице које су крај обала дигнуте, нарочито Св. Заум на источној обали језерској, нема сад друге везе до водом; међутим остао је траг стаза које су од њега водиле лево и десно но које сад одлазе у језеро. Ту се види и калдрмисан пут у води. Кажу да се видело и гумно. Поред свега напора да дознам што ближе о овоме гумну, нисам много сазнао. Казали су ми да је било и једно гумно код цркве Св. Стевана код места Панцира, испод Петрине планине а и једно испод цркве Св. Јована код Охрида. Сва су три ова гумна сад под водом.

III

Обалама што опкољавају Охридско Језеро — да је човечија рука учинила онолико, колико је природа, биле би најкрасније језерске обале на свету. На тим обалама истина диже се једна већа варош, чије име носи и језеро, и две мање — Струга и Поградец — и многа села, расута по равницама, по подножјима, пењући се и до врхова планина; али све то не даје овим обалама физиономију живих, насељених обала.

Сем вароши, којима тако рећи таласи језерски перу улице, у положајима села опажа се нека тежња да се, ма и под незгоднијим условима, избегне непосредна обала језерска. Ја сам свега три или четири села запазио непосредно на обали и њих је риболов ту домамио.

Не мислим ја на китњасте виле и шарене баште; не ни на тесане кејове и на раскалашне барке које се њихају крај обала везане ланчићима и синџирићима; не мислим ни на вијугаве и шљунком урађене стазе које се од обала пењу уз планину и воде каквој клупи под сеницом и кућици крај које се пије свеже козје млеко и под хладом сунцо-

брана посматрају далека брда и предели. Не замерам ја тим обалама ни што на њима нема живота; што се не товаре и стоварују чамци и чунови; што се крај њих не дижу тргови, на којима господари дерњава безобразних каикција и што се на тим трговима не расправљају трговачка питања и пазари, час пљескањем длана о длан, а час учешћем весала која одлучно прекидају трговачке преговоре. Не замерам им... Али на тим обалама нема ни онога што чисто њима, обалама Охридског Језера, припада. Нема да крај њих девојке и невесте беле платно и песмом одмарају заморене руке; нема да пристају чамци натоварени дрвима, па да се око тога товара искупи и ага и кмет и свештеник и други сељани, да га меркају и да га пазаре, а на врх товара да седи заморени сељак, који је цео боговетни дан сносио дрво по дрво са планине и товарио своја кола којима по води вози и да упорно не попушта од цене; нема да вредна снаша порани рано са сунцем, да се на језеру пропљуска два три пут по лицу, па онда, поздравив зору и посао са „Помози Боже!", да извади из појаса велику дрвену иглу, да удене у њу канап, па да почне крпити продерану мрежу свога свекра или мужа, који ће се вечерас опет кренути у риболов, а јутрос је тек отуд стигао и на дугачке мотке разапео крај обале замршене и подеране мреже да их снаја окрпи, док он однесе у град лов и прода га; нема ни оне веселе, гологлаве и босоноге, де-

чурлије, без чакшира и без јелека, са дугом кошуљом до чланака, да се вере по кљуновима чамаца, да се бацају оним пљоснатим камичцима што праве силне скокове по површини језерској, да чине пакости уморним рибарима, док ови под мрежним хладом спавају потрбушке на шљунку; да им краду ситну рибицу што је заостала у калъавој води на поду чамца, или да се са врхова чамаца бацају у воду, гњурају, излазе и суше на сунцу, док им прљаве кошуљице леже на угрејаном песку крај обале.

Нема тога. Обале су лепе, свуд застаје око да их посматра, али нема тога. Села побегла у планине и у равнице; свега два три што се баве риболовом и крај којих се одмарају чамци, па и ту нема у једном ни десет кућа које од тога живе. У градовима, крај обала језера најбогатијег риболовом, чућеш да је ја л' ћурчилук, ја л' грнчарлук главни посао и занимање становника.

А слика охридских обала, даље од вароши, и од села, друкчије је лепа. Крај тих обала наћи ћеш овамо и онамо, у равни и у кршу, црквицу у камену што су је рибари посветили, ја л' рибарску колибу где се од ветра и од студи склањају, ја л' манастир, ја л' згариште око кога се ноћу саберу рибари очекујући зору па да извуку пуне мреже.

IV

Чамци на Охридском Језеру су велики и пространи. Они што сам их виђао на Костурскоме, Малићскоме, Острвском и Преспанском Језеру и друкчијег су облика и друге грађе. Како је овај народ упућен да на језеру ради, са њим да другује и од њега зарађује, то стећи чамац значи аргатнику колико код нас стећи пар волова а то толико и чини. Најобичнији чамац стаје до 250 динара. Чамац је дубок али узак, дно му је равно те може да гази где је најплиће. Кљун је у чамца врло високо уздигнут и сви терети обично се стављају на предњи крај, ближе кљуну, јер кад предњи крај чамца мало утоне, лакше се вози. Да би се чамац обезбедио од ветрова и бура, намештени су са стране чамца, равно са дном, грдни чамови балвани, са једне и са друге стране. Ти балвани су читаву стопу високи и широки и изнутра су издубљени тако да је при дну чамац по стопу у страну шири. Са спољне стране ти балвани чине читаву галерију и безбрижни возари, кад се уморе, проспавају ту, на тој тераси, по један сладак сан. Грађа за чамце а нарочито они грдни балвани довлаче се чак са Л'нге планина а и са Галачице. Ти балвани управо

и јесу нешто најскупље на чамцу. Катарке и једрила не употребљавају се на Охридском Језеру.

Чамци ови могу да понесу врло много (до 3000 ока) товара, а кад су пазарни дани, они возе по четрдесет особа и товар још који продавци носе. Кад тако много путника има, онда се на чамац намести као неки чардак од дасака који прошири простор ван ивица чамца и тако се смести много света.

На кљун чамца седа један, испод њега још двојица које зову „возари", а на задњем, широком крају, крмаш, који се зове „примач". Возари веслају сви с једне, десне стране, ма колико да их је, а и примач са исте стране управља. Сем мушких и женске возе по Охридском Језеру а нарочито девојке из села Трпејце. Оне знају тај посао тако исто како га знају и мушки, само што жене не иду у риболов. Жене — нико не зна да каже зашто — возе са противне, леве стране, и из далека, док не можеш још оком да разазнаш, возар ће ти казати: „Ено, онај каик жене возе". Мени је увек чудно било да су возари имали тако оштар вид, док нисам сазнао тајну, да они, према веслима, са које су стране, разазнају.

Возари, који се редовно риболовом баве, људи су здрави и крепки, ванредно развијених мишића и истрајни. Кадри су да возе по шест часова без одмора, уз то још често да запевају. Они су обично сујеверни и пуни предрасуда. Тако, кад пођу у лов не воле да сретну жену; не воле да се опраштају ни

да им ко пожели добро здравље и добар лов. Никад не кажу истину колико су ухватили, нарочито још за време лова. Старији возари знају доста прича, али се уздржавају да их причају. Одмах више Охрида, ка западу, налази се место Лобиново, крај обале. Један старац возар причао ми је да је ту некад била црква Св. Илије и, вели, ту не може нико да спава, као на другом месту, јер може остати мртав. Он је, вели, док је био млађи, преноћио тамо, а кад око поноћи дође грдна велика гуја и сави се на његове груди. Он је осетио и видео је, али није смео ни да писне. И тако све до зоре гуја је спавала на његовим грудима, а у зору одмотала се и отишла, а њему ништа није учинила. Па тај старац зна, вели стари су му причали, да је некад у језеру била и аждаја, али ништа о њој није знао да ми исприча.

Кад сам потегао пушку да пуцам са чамца на једног лабеда, он ме задржа, уверавајући ме да је грехота на њ пуцати.

О овим рибарима и њихову животу на води имало би много занимљивога да се прибележи, али се ја нисам бавио о њихову животу, већ сам гледао да сазнам што више о самој привреди језера, о послу којим се толико мноштво народа око њега бави. Распитивао сам највише о риболову.

Не знам како, у разговору са рибарима, рекох: „Ех, да ми је нешто ово језеро у мојој отаџбини!" Они се чудно насмејаше, као да сам пожелео ка-

кву луду жељу. — „А нама да је нешто да се ово језеро исуши, имали бисмо красне њиве и ливаде".

Цела је истина да сав онај народ жали што тако красна равница, какву представља огледало језерско, није сама њива и ливада. Језеро, ма да је препуно риба, ипак не даје толико услова за живот, колико би то дале њиве и ливаде.

Охридске су рибе особито укусне. Чувене су од вајкада, те их чак ни народна песма није оставила без помена:

„Вала тебе, Краљевићу Марко!
Свега имаш у бијелу двору
Још да имаш рибе од Охрида!"

Те се рибе разносиле некад на много страна а и данас, бога ми, по многим градовима по Турској. Троше се највише онако свеже на пијацама охридској, струшкој и битољској. Иначе се, сем ситнијих, соле и извозе, но мало на страну. Највише их сама Турска поједе. Преко зиме, кад се рибе могу да одрже, извезе се за Србију и Румунију по десетину хиљада ока. За време бугарске изложбе (1892 год.) у Пловдиву, неки охрићанин, К. Чучупејко, покушавао је да охридске фореле уреди са зејтином и затвори у кутије. Он је то на врло примитиван начин радио, па не верујем да је успео, премда би за тај посао било овде услова.

Риба се хвата и ноћу и дању. Има, дабогме, ветрова који растерују, а има их који збирају рибу на извесна места.

Красно је то пробавити са рибарима један дан или ноћ у риболову. Том се приликом човек наслуша и разних прича и песама и шала и сазна много из живота ових аргата на води. И сами рибари уживају у своме послу. То је уживање нарочито кад лове плашицу, јер она се само ноћу лови. Обичај је, кад се ноћу лови, да им закупац скеле да „блâго" т.ј. једну турску кадаиф-халву. Баце се мреже, па се онда изађе у крај, крај кршева и стења. Наложи се на песку ватрица, поједе се најпре она халва, па се за тим одреди један који ће стражарити да не би што наишло на мреже, а остали поседају на песак, у заветрини око ватре, и по целу ноћ играју карте. Обично прокартају по две и по три наднице и чорбалук још. А чорбалук се зове ока — две рибе, што сваки момак, осим наднице, добије од закупца после лова, па носи својој кући или прода или, као што рекох, прокарта.

Рибари се често баве и ловом на птице које плове језером, али немају сад оружја. То чине обично сад закупци. Пре 20 и 30 година и лов на птице био је занимање многих и многих људи на језеру и многе се куће тиме издржавале, јер се тада коже појединих птица продавале врло скупо. Тако на пр. птица шатор била је некад од вредности. Пре 25 година још продавала јој се кожа по 40 гроша а данас се продаје по 30 пр. динарских. Осим шатора, плове по језеру и ове птице: кречман, вирски кречман, белец (велики колико плован),

дивља патка, превез, креја, гуза, шчипче и шутка. Дивље патке, нарочито у јесен, плове у јатима по 100 и по 200, приближују се обалама и добрим пушчаним метком убијају се гомилама.

Сем поменутих, плове нераздвојени једно од другога лабед и нор. Лабед бео, дуга и широка кљуна, плови обично господски, тихо и мирно, Нор, малена, црна тичица, која се хитро и врло брзо гњура, дуго може да остане у води и за чудо вешто хвата рибу. Врло је занимљива појава однос између ових двеју птица. Сваког лабеда прати по један, два и више норова. Норови никад не плове за себе, увек уз лабеда и према свему они као да себе сматрају у служби ових лабеда. Лабед достојанствено и безбрижно плови по води, а норови који га прате гњурају се овамо и онамо, износе из дубине рибу и дају је просто у кљун лабеду и хране га тако. Да л' лабед заштићује, можда, норове од других птица грабљивица, па их та заштита веже за њ', не знам, али сам врло често посматрао ту занимљиву службу норова коју они тако свесрдно и неуморно врше.

V

На крају оне равнице на северу језера, што се граничи са истока подножјем Петрине планине, што је затвара са севера буковски теснац, а са запада она планина што се издваја из ланца и спушта ка језеру да подели охридску од струшке пољане; на оној ивици те равнице којом се она дотиче језера — диже се самостално, слободан са свију страна, један брежуљак, као брежно острво, оцепљено од онога великога континента који чини Петрина и Галичица и цео тај ланац планински, опкољено са свих страна зеленом пучином, то воде то равнице, покривене њивама и ливадама.

Тај се брежић од запада простире у неколико североисточно. Његов најужи а уједно и најзападнији крај пада у само језеро у облику високих, једноставних стена. То је у једно и највише место тога брда. Од тога узвишења брдо нагло слази и чини мало седло а за тим се на северо-истоку уздиже у нови много мањи вис.

Ово самостално брдо, што се изгледа са њега тиче, господари не само над језером већ и над красном равницом више себе и над оним венцем пла-

нинским који се на западу од њега величанствено простире, гдегде осењен мрком шумом а где и где осветљен тамно-бакарном светлошћу кршева и стења обасјаних сунцем.

Па и као место за утврђење, са обзиром на примитивно оружје, ово брдо господари и над равницом и над језером, и, што је још врло важно, над самим путевима и друмовима који се у равници, око њега, толико укрштају.

Само на таквом положају могла се подићи по свој прилици некада престоница Дисаританаца; тај је положај одговарао потребама и Самуилове престонице и на томе се положају задржала још и данас варош која је прострла своје име и на цело језеро.

На томе брду и око њега у равни лежи данашњи Охрид.

Охрид чини различит утисак на онога који га први пут сагледа, а тај утисак зависи од различитих страна са којих му се прилази.

Прилазећи му чамцем са ширине језерске, он преставља средњовековну приморску варош са високим, уским кућама, које се, чини се, истурују једна над другом, не би ли се свака, макар једним својим прозорским окном, дохватила изгледа на језеро. Све се нагомилале и припиле једна уз другу. Оне у доњим редовима, на обалама језерским, запљускују сваког дана таласи језерски и бацају се често до прозора и до горњег боја, те је стога и

побола свака кућа пред својим темељом ред балвана и насула песак и шљунак, да јој таласи једног ветровитог дана темељ не растуре. Над овим иде други ред кућа који се више кровова првога реда промолио својим прозорима, над овим трећи и тако редом до оних последњих, скоро усамљених, уз врх самога брда. Кровови тако један над другим чине читаву косу равницу и не видиш ништа више до њих и једну силесију прозорских окана, којима је источна архитектура тако раскошна и који према сунцу тако сјакте да не дају посматрачу мирно поглед да устави.

Прилазећи Охриду са севера, када се изађе већ из Буковског теснаца и остави за собом село Косел, указује се он у даљини као стари замак са својим предграђем које далеко у ширину иде. Најпре се у пространим баштама крију турске кућице, а кроз зеленило овде и онде издижу се минарета и високи јаблани. Тамо даље, у дну слике, диже се утврђено брдо са дебелим бедемима и кулама.

Ну онај изглед са језерске ширине за мене био је много претежнији лепотом. Кад је сунце на заласку, па оном благом светлошћу обасја варош и простре хоризонтално зраке по језеру, онда је тај изглед ванредан; а кад сунце већ легне и спусти се први сумрак а за тим ноћ, онда тај изглед постаје чаробан. Треба само пожурити још одмах с вечери и навести се на језеро, јер мало доцније већ се гасе светила по кућама и уморно

становништво спава. Свет радо излази у вече чамцима, али то тек Турци умеју како треба па чак и да допуне оно уживање. Простру по чардаку на чамце сиџаде, около неколико јастука; на кљун чамца седне какав гарнетиста (кларинетиста) и онда се чамац отисне тихо од обале на дубину. Ветар ноћник заношљиво љуљка барку; гарнетиста извија бескрајне, фантастичне, источњачке мелодије; месец игра по језеру са валима; весло се не миче, једва кој пут само забоде у воду да одржи правац чамца па се брзо диже из воде и са њега сипа читава кишица капљица: — а бег или ага прострт по сиџадету, извлачи, дубоко дишући, грдне димове из чибука или наргила и сишући увлачи их дубоко у груди, па онда протре чело које му се наборило после сањалачког погледа на Охрид и понова се пусти погледом то у звезде, то у игру вала са месечевим зракама, то у силна кандиоца охридских, осветљених прозора, а мисли му се колутају са димом из наргила и диве величини Алаховој.

На брду, које напред поменух, на једном и на другом ћувику, диже се град који простире далеко у около своје зидине, којима је некад опкољавао варош. И данас онај део, који је некада требао да буде у унутрашњости града, зове се „варош". Ван бедема било је предграђе и Охрид се делио на два главна дела: Месокастро, што на грчкоме значи унутрашњи град, и Ексокастро, спољни град. Да-

кле Месокастро је била у ствари варош те су га наши и прозвали „варош“ а назив Месокастро ишчезао је за тај део града. Ну како се тај назив, Месокастро, — који у осталом треба да је био и више познат и више употребљаван — доцније проширио и добио обратан значај, не бих умео да протумачим. Данас се једна махала, која је припадала предграђу, назива „Месокастро“ а назив „Ексокастро” ишчезао је.

Предграђе некадање данас чини управо најпространији део вароши Охрида, јер се она необично шири ка истоку све крај обале језерске, тако да је потребно добрих три четврти сада да се Охрид прође језером од једнога до другога краја. У доцније време почео се Охрид јако да шири и ка северу, нарочито новијим турским насељењима.

VI

Сем имена, ништа нам није остало о знаменитој вароши Лихнидосу која се помиње још од пре две хиљаде и сто година крај обала језера које јој је и своје име позајмило.*)

Зна се да се за времена римских царева предео око Лихнидоса (Lignidus) звао Дасаритија и нема сумње да је Лихнид био престоница Дасаританаца. За то има много основа и потврда и у самим споменицима који су у Охриду нађени. Тако, натпис са једнога камена који Хан бележи (Ἀγαδὴ τῦχη Δασσαρήτιοι Δρὺαντα Καπιωνος и т. д.) уверава да је Лихнидос заиста био главна варош Дасаритије а још више, да је био на месту где је данашњи Охрид, јер је камен у Охриду нађен. Да тај камен није случајно залутао у Охрид, уверава и натпис који сам ја забележио са камена у кући Андроника Пармака а који помиње истога Дријанта Капијонова.

---

* О имену језера има у Хана (стр. 103) ово: „Да име језера долази од имена цвета Λυχνις, нема никакве претпоставке и да не помињем то што ја не бих умео ни једно место на језеру показати, где би се водена биљка Λυχνις налазила".

У прилог навода да је Лихнидос лежао где је данашњи Охрид, говоре и многе друге околности. Природа положаја самога Охрида таква је да је само на том месту и ни на ком другом у околини лежао Лихнидос. Са обзиром и на старовековно оружје, којим су војевале Теодорихове готске чете (479) и које су се зауставиле пред Лихнидосом због његовога „чврстога положаја" нема сличнијег места у околини данашњега Охрида.

Према резултатима студија о важноме римскоме друму Via Egnatia, који је везивао Јадранско са Јегејским Морем (Dyrrachium — Scampe — Lignidus — Heraclea — Edessa — Thessalonica) и сравнењу даљина на том путу, утврђен је сад и положај старих вароши па и положај Лихнидоса на месту данашњега Охрида.

Ја мислим, дабогме, на положај на коме је данашњи Охрид, јер мислим да питање: а да ли Охрид лежи на положају старога Охрида, не би се овде могло ни поставити. Постоји истина прича у Охриду, да је стари Охрид лежао само крај обала, западно и источно од данашњега, где је био као неки манастир сав у шумама. Варош је пре почињала један сат западно од данашње, код места Подмоље, управо где је црква Св. Размо, па се пружала све крај обала језерских, обилазећи брдо на коме је град, до места Панцира ниже села Горице. То би чинило простор од један и по до два часа хода.

Осим тврђења да је Лихнидос био престоница Дасаританаца и те околности да је лежао на важноме војничкоме друму Via Egnatia, о важности и значају ове вароши сведоче и друга факта.

Лихнидос је био епископска столица још из најстаријих времена. Епископ лихнидски, Дионисије, помиње се још из прве половине IV века. После још двојице, помиње се око 519 године „Теодорит епископ лихнидски" који залази и у владавину Јустинијанову.

Споменици из доба Лихнидоса тврде о култури у њему која је скоро боље стајала но у доцнијем Охриду. Хан је нарочито имао прилике да учини упоређења између споменика вајарства ранијих и доцнијих т.ј. оних који би се имали приписати добу Лихнидоса и оних који припадају добу Охрида, и остао је уверен да је та уметност боље стајала у Лихнидосу.

Један споменик који је Хан са једнога камена преписао, даје још једну значајнију карактеристику из живота старога Лихнидоса. Натпис тај у преводу гласи: „Артемидора, за живота свог и свога мужа Никанора и кћери Олимпијаде." Наводећи овај Ханов препис, ја ћу да наведем овде и његове закључке које је изнео о овоме споменику што га Артамидора диже себи, свом мужу и својој кћери: „Садржај натписа упућује много на разумевање положаја становника у овоме пределу. По натпису судећи било је овде онда грађана који су има-

ли не само велико богаство него још и јак независан положај, кад су такве јавне споменике смели подизати не бојећи се да ће то забранити званичници провинције. Под притиском онаквога самовољства не би се никад могла ни зачети таква мисао милоште, а камо ли да се и оствари. Важно је још и то, што је овај споменик подигла законита жена своме супругу и својој кћери. Ја у овоме гледам знак слободнијега положаја женскиња, које су оне, по казивању старих, у Македонији имале".

Са доласком Словена на Балканско Полуострво, ишчезава име Лихнидос. Да ли је и он дошао у ред оних градова које су Словени „рушили, палили, пљачкали" и т.д. па се на рушевинама његовим дигао нов град Охрид, пошто су се Словени „насељавали, не бојећи се ничега, као да је њихова земља," или је истом граду Лихнидосу словенски „варварски језик," као што Ана Комненова пише, натурио можда ново име?

Истина име Лихнидос сачувало се у грчких писаца и до VII века, али је оно у ствари у то доба већ било ишчезло и заменила га варош са словенским именом.

Значај словенскога Охрида постаје важан већ са првим данима хришћанства.

Св. Наум и Св. Климент, ученици првих словенских учитеља, слазе на обале Охридског Језера и ту развијају проповед на језику народном. Ту

се оснива словенска црква која сузбија латинизам који се са хришћанством почео са запада да шири и јелинизам који је византиско православље собом носило. Та црква долази до моћи да се организује као пространа, самостална црква, присвајајући себи чак и назив некадање Јустинијанове аутокефалне цркве. На земљишту те самосталне цркве не само да се одгајила словенска вера, већ ту се зачињу и први основи словенске књижевности.

Концентришући се тако око своје, самосталне цркве, Словени добијају и крепак центар који је одржавао сва племена у духовној вези. Такве чврсте духовне везе стварају крајем X века Самуила, који покушава, да те везе Словена који обитавају пределе Охридске Архиепископије, претвори у политичку везу. Он преноси и своју престоницу у Охрид, центар охридске цркве, како би под окриљем црквене везе, однеговане у крилу архиепископије, добио што већега маха својим тежњама.

Тако Охрид постаје двојака престоница, најзначајније цркве и најсилније државе словенске.

Тада се по Охриду дигоше силне цркве а у околини многи манастири. Прича се, да је у Охриду било 365 цркава т.ј. толико, колико у години дана. Ја сам чуо и причу о великој духовној академији са 3000 ученика. Нека ово остану приче само, али је свакојако важно, да су из живота старога Охрида остале овакве приче.

Извесно је да је у тим данима и културни живот Охрида стајао на висини. Ми имамо и једно, истина нејасно, сведочанство Ане Комненове о томе. Она прича о једном огромном послу који је предузет за времена Самуилова, о исушавању баруштина у околини Охрида. „Они дадоше баруштине те испресецати читавом мрежом канала те вода отече у Дрим, а преко ових канала ударено је толико мостова да је место добило назив „Сто мостова".

Истина кратко време после Самуила, Охрид пропада као политичка престоница, али као престоница цркве стоји све до 1767 године а до тога доба пели су се на престо охридски многи врло знаменити мужеви. Тако, Теофилакт знаменити беседник; велики учитељ Лав Мунго (Јеврејин по пореклу); учени богослов и проповедник Антим и списатељ Матеја који је писао против латинског учења о исходу Св. Духа, и, међу свима најзнаменитији, Димитрије Хоматински, познат нама из преписке са владаром — списатељем Стефаном Првовенчаним.

Многе се од данашњих цркава у Охриду приписују појединим архијепископима а и многи споменици сведоче о тадањој величини Охрида.

Дабогме да је таква прошлост донела и богатства вароши, са којега је Охрид све до пре стотину година још био на гласу, То показују мере које су предузимане, у то доба, противу раскоши

његових становника. Вредно је да поменем две наредбе општине охридске противу луксуза и великих свадбених трошкова, какве наредбе, у осталом, ни данас нису по где и где на истоку ретке. Обе су наредбе од пре 135 година и налазе се у Κώσις τῆς Αχρισος на странама 87 и 98-ој. У тим наредбама се грађани Охрида заверавају и потписују на то да им жене неће више носити ћитајке, бунде самурове, тепелуке окићене жутицама, нити носити драго камење, ни везено цвеће ни златне везове и т. д.; у противном платиће сваки муж глобу или сама жена, ако јој није ту муж. Прописује се колико се сме да дарује приликом прошевине и свадбе и одобрава се да се дар даје мајци и оцу и куму и кувару и подрумару и гајдашу и коњима који ће носити дарове. Та строга наредба забрањује чак да при стројy (прошевини) не иду људи и жене и том приликом само попу да се да шамија.

Затекао сам у Охриду, у кући Димитрија Грдановића, једну стару слику бојом на платну рађену и на њој Охрићанина из тога доба. На њему је самуров ћурак и срмом извезен јелек. Нема данас тога до на тој слици.

VII

У животу новога Охрида такве су прилике настале, да је потпуно изгубио тип старога Охрида и да га не би у том погледу познао ни путописац од пре тридесет година који овако пише: „Код хришћанских становника у Охриду грчке су симпатије далеко надмоћније од других. Они хоће да буду Грци а никако Словени ит.д."

Истина је. До тога времена Охрид је био и у устима становника Αχρισα а његов становник Јелин. Столица грчког владике била је препуна грчких школа малих и великих, гимназија и богословија. Ту се скупљала младеж из Маћедоније која је хтела да се мало више образује; ту је слао своју децу Битољ, Велес, Корча, Прилеп, Ресан, Кичево, Елбасан, Драч, Тирана и многи други, мањи и већи, ближи и даљи, градови. „Седамдесет и два учитеља разишли су се из Охрида по Македонији да сеју грчку просвету." Двадесет и неколико цркава славило је Бога на грчком језику. А црква је била толико снажна и силна, да су турске власти према њеним преставницима, биле готово у васалним односима и у грађанским питањима.

О другом коме језику сем грчкога и о другом каквом народу сем Јелина, нико ништа није знао. Било их двојица тројица који су знали да читају словенски, па је то била таква реткост, да су чак и имена ових људи забележена, јер тим знањем свога језика они означавају прве клице словенства. То су Анђелко и Ристо Узун и Ђорше Мустреић. Анђелко и Ристо научили су да читају у Скадру где је Анђелко радио терзијски занат и био терзибаша код чувеног скадарског Мустафа-Паше а Ристо је био калфа код Анђелка. Мустреић, такође, ходио је по свету па је научио по мало и он да чита псалтир и часловац.

Такав је Охрид био све до онога доба када је горње речи путописац исписао, али је то уједно било и доба када је у Охриду већ врио и прокључавао један врутак који је за минулих тридесет година радикално преобразио физиономију Охрида.

Почетак тога преображаја датира управо од свршетка кримских ратова, када су се у Македонију вратила са наука деца коју су руски консули слали из појединих места у руске духовне школе на васпитање и која су одмах по повратку проповедала учење свога, матерњег језика.

Но први покушаји нових апостола не успеше, што су били врло пространо замишљени и што су против себе имали владику и цео народ „јелински". Зато се сви планови сведоше на један једини покушај, но из којега су доцније поникли врло про-

страни успеси. За тај малени покушај управо и јесу били најпогоднији Анђелко, Риста Узун и Ђорше Мустреић. Анђелко и Ристо и незнано постадоше први поборници у црквеном питању, а Ђорше Мустреић у школском питању.

У Месокастру у једној маленој кућици живео је поменути Мустреић и радио са три своја сина самарџијски занат. Та самарџијска радња постаде тајна школа а учитељ у њој Ђорше и његова три сина. Учитељи су дању радили свој занат, а кад су у вече затворили дућан, отпочињала је школа и трајала су предавања до по ноћи. Предмети су били псалтир, часловац и српски буквар штампан у Београду.

Та се школа мало по мало напуни ђацима и већ беше доцкан да се што против ње предузме. И владика и власти морадоше је прећутно признати и то донесе нове снаге покретачима, па већ 1860 године у махали Кошишта поче да се зида нарочита нова зграда, уреди се потпуна школа у којој је био недовољан Ђорше па, док не пристиже са наука из Русије Охрићанин Василије Дијамандијев, доведоше из дебарског једног села једног учитеља, а кад Василије пристиже, он уреди ову прву школу у којој се учили: словенски буквар, словенска читанка, христоматија (са грчким тумачењем), рачуница и руски земљопис.

Док је Ђорше Мустреић самарџија већ гледао успехе свога труда и својих почетака, дотле Ан-

ђелко и Ристо Узун у цркви нису могли да макну даље од почетка. Тек по кад и кад, о великим празницима, прочитали су, после грчког читања, и словенски еванђеље, или су, благодарећи немарности грчкој која је то пропуштала по где кад, отпевали са певнице и по једно јектеније.

Да ови зачетци нарасту до правога покрета, не учини толико свест народна о своме језику, већ то припоможе највише Патријаршија, која, после смрти охридског митрополита Јоакима, назначи на то место некога Мелентија који је био намесник владичански у Зворнику. Њега су Охрићани познавали већ из раније, јер је био протосинђел код бившег владике охридског Дионисија, и у Охриду је већ пре његова доласка постојала изрека: да је од Мелентија проплакало и камење оридско и јендеци ресански. Ни доласком својим за владику Мелентије није пожалио труда да оправда горњи суд о себи. Он поче да живи неморално и распусно; поче да граби и то безочно. Он је чак продавао хришћане; најпре их денунцирао власти па после од притворених тражио откупе да их ослободи. Народ се од његова беса нашао у чуду. Слао је Патријаршији депешу за депешом, али задовољење није добијао; жалио се турским властима, али турске власти нису смеле да примају жалбе против владика; и сву заштиту и утеху народу пружили су тада поједини милосрдни Турци, који су врло често штитили појединце од беса владичиног.

И док је жеља једнога дела народа (јер се већина нарочито одличнијих становника још увек држала јелинизма) да учи свој језик и служи на свом језику, била изражена у једној оствареној школици и неколико словенских јектенија у цркви; дотле Мелентије својим поступцима баци тај покрет на много ширу основу, јер из редова оних покретача створи се партија бранилаца народних против једноверних угњетача. Са тако постављеном задаћом ова партија поче да тече све већи и већи број привржeника и фанатичких бораца. Али је сад ту борбу ваљало да поведе бољи познавалац прилика но што су то млађи ђаци који су се из Русије вратили и према којима одличнији и угледнији део народа није могао још да буде поверљив.

Ту је улогу узео Димитрије Миладинов, дугогодишњи охридски учитељ, родом из Струге. Он збиља у раду показа пуно искуства. Постара се најпре да задобије један од највећих еснафа. Тада је у Охриду ћурчијски еснаф био сила; бројао је 35 радионица, а у свакој је радило до 70 и 80 душа. Кад је тај еснаф придобио, обрнуо се да осваја поједине угледније куће. Охрид има неколико породица које су не само врло старе но и врло разгранате, те једна породица броји по 15 и 20 кућа. Он је таквим породицама обећавао да им шаље децу у Русију на науке и то је и чинио. Па кад је тако у привржeнике убрајао све што је силно и моћно у Охриду, отпочео је борбу.

Миладинов није проповедао испочетка националну борбу, ни борбу за цркву или за школу, већ је јавно устао против угњетача — грчких владика а то је била, под Мелентијем, тако прилепчива наука у којој је сваки налазио одушке своме незадовољству које му се већ давно у души прибирало.

Народ се борио противу Мелентија, а Миладинов је умео том покрету да дâ правац борбе у опште противу грчких владика. Ну такав правац борбе загуби се већ Миладиновљевом смрћу,*) после које се појави ипак првашња жеља народна, да се Мелентије само смени. Такву молбу народ пошаље Патријаршији, пошаље је и по други пут, пошаље је и по трећи пут са 1200 потписа, али Патријаршија остаде упорно кратковида према последицацама, и остави Мелентија у пркос толиком народу, а он тек сад поче да се свети својим противницима, што је значило целом Охриду и околини.

Народ кад је већ један пут испољио своје незадовољство није се више могао сатерати у старе мишије рупе. Ну, организација покрета, смрћу Миладинова и управљањем младих руских ђака, није више могла бити онако јака, те је остало на појединцима да бирају начине за отпор владичиној сили. Појединци, нарочито села, обуставише плаћање данка владици, а поједине махале, које су у по

*) Владика Милентије денунцира Миладинова као руског агента па га везаног спроведу у Битољ а одатле у Ца град, где у затвору умре тајанственом смрћу 1862 године.

неком бистријем и угледнијем своме становнику нашле себи вођу, терале су владику и нису га у цркве примале. Та је борба између владике и народа трајала доста дуго, док се у њој и главешине ћурчијског еснафа не прекалише да постану главешине покрета. Они се дигну у Цариград Патријаршији и — Игњатијеву, и донеше отуд — оцепљење од Патријаршије и оснивање самосталне егзархијске цркве.

Вратив се у Охрид, посланици се одмах даду на посао; оснују самосталну општину, отворе школе на све стране: одузму цркве и у опште заврше питање о оцепљењу од Патријаршије пре но што се оно у ствари у Цариграду завршило.

Године 1873 дође у Охрид већ и егзархијски владика Натанаил. После познатога прекида дође као други владика Синесије, а за њим Григорије.

Приликом оцепљења Охрићана од Велике Цркве избио је на површину још један покрет, за који се видело да није из раније био спреман, али се ваљало користити тренутком забуне у црквеним односима. То је појава Влаха. Близу 200 кућа оцепе се у Охриду у исто време од Патријаршије и признаду Егзархију под условом да добију своју цркву у којој ће влашки певати и школу у којој ће влашки учити. Да би њихов покрет узео што већи обим, егзархисте пристану на услове, али Власи нису могли одмах своју жељу да остваре, јер нису имали ни свештеника ни учитеља

који је знао влашки, те су и даље продужили да у цркви певају а у школи уче грчки. Тадањи учитељ Филип Моко оде пре 10—12 година у Румунију, тамо се мало извежба, ожени се и врати се као влашки учитељ, те од то доба школа постане заиста влашка и у цркви се почне влашки да пева.

Ну у последње време Власи су са својом црквом запали у нове јаде. Кад је дошао егзархијски владика Синесије, нареди да се у влашкој цркви пева и словенски. Власи то одбише. Кад је дошао Григорије, он понови одлучно Синисијеву наредбу, и Власи не приставше понова, већ затворише цркву. И тако се отпоче у Охриду нова борба и нов покрет — противу егзархије. Сто кућа Влаха призна једног дана понова Патријаршију и владика грчки Антим извојује им цркву и дозволи да у њој влашки певају.

VIII

Јутрос рано отискосмо чамац од обала охридских да се упутимо све дужином источне обале до манастира Св. Наума. То не би био дуг пут, када би од Охрида секли дужином језеро; са одмором на половини пута код села Пешчани, стигли бисмо у манастир за $5^1/_2$ до 6 сати. Ну, моја је намера да свуд по мало слазим на обале и да их обиђем, тим пре што ову источну обалу сматрам као најразноврснију и најзанимљивију.

Док се од села Пешчани не уздигне нагло Галичица, једнако је на том путу погледу на домак Петрина планина, о којој, ма да сам казао на своме месту што је требало, имам овде још нешто да забележим.

Говорећи још о џамији Аја-Софија у Охриду, ја сам поменуо да се тамо из уста школованих прострло веровање, да је Охрид место рођења Јустинијанова. То се веровање везује и са планином Петрином. Зна се да је Прокопије Кесаријски, биограф Јустинијанов, написао у почетку биографије онај пасус који је, место да га расветли, ставио у питање место Јустинијанова рођења. Између о-

сталог он тамо вели: „...Близу града који се зове Ведеријана налази се село Таурисијон где се Јустинијан, цар Васионе, родио." И у питању о рођењу Јустинијанову постало је питање од интереса: где је могла бити Ведеријана а где Таурисијон?

Да буде писаца који ће тврдити да је Охрид Prima Justiniana, учинило је двоје: прво Прокопијев почетак биографије: „Негде међу европским Дарданцима који се граниче Епидамновцима, близу града који се зове Ведеријана, налази се село итд." а друго што, од XI века па на даље, архијепископи охридске архијепископије уносе у своју титулу „Архијепископи Приме Јустинијане".

Ослањајући се на поменути пасус из Прокопија, ово мишљење највише полаже на оно место где се вели да је Дарданија, у којој је Јустинијан рођен, била на граници Епидамноса. Епидамнос је стари Драч и њиме се није никако могла граничити Дарданија, те ово мишљење прибегава објашњењу да је Прокопије погрешно записао реч Дарданија место Дасаритија а Дасаратија је стара охридска област.

Ваљало је сад, у потврду тога мишљења, потражити још Ведеријану и Таурисијон, па је и то учињено. На планини Петрини постоји и село Петрина. Један писац, Охрићанин,*) тврди да је то погрешан назив, да се то место у ствари зове Ве-

*) Отаџбина, књ. XXX, стр. 523.

дрина и према томе село Ведрина је стара Ведеријана. Нико ми није умео казати да се Петрина кад год зове и Ведрина. На један сахат северно од Охрида налази се село Требенишча. Око тога села налазе се развале неких зидина. Кажу, кад се чим тешким удари у земљу да доле одјекује и да је свуд под тим селом шупље т.ј. да има огромних подрума. Народ и данас прича да је ту становао некакав велики цар. И та Требенишча треба да буде Таурисијон који је Јустинијан утврдио „зидом четвртастим и подигав на свакоме рогљу по једну кулу, назвао га Тетрапиргон (четворокулни)".

Не улазећи у питање о Прима Јустинијани, којега сам се дотакао само говорећи о планини Петрини а које не заслужује толико пажње, јер сви озбиљнији писци и историјски географи далеко су од мишљења да је Охрид Јустинијана Прима, бележим још само да се место на планини Петрини, где ова чини превој, зове Исток, стога, што одатле истиче сунце. Ту постоји и као неки заселак или боље рећи то су бачије, где овчари из околних села живе под чадорима и колебама а за њима иде из једног села амбулантна школа и то из онога села које остане скоро празно преко лета. Зими нема ни трага од села Истока. Охрићани, који су читали Димзоића,*) пружају радо прст

*) Димитрије Димзоић, родом Охрићанин, професор на Атинском универзитету, у своме „Аутокефална архиепископија Приме Јустинијане", труди се највише да докаже, како

на то село Исток тврдећи да је то село Управдиног ујака који се Исток звао.

Истина на Истоку налазе се и неке развале, али, ако су те развале и старе, најпре могу то бити руине онога града, о коме Кедрин прича да га је Василије Маћедонац, при освајању Самуилове државе, подигао на путу на некоме брду, идући из Охрида у Преспу. Ту и данас пролази летњи пут из Охрида за Преспу.

Нека се планином Петрином и Јустинијановом колевком позабаве други писци а ја ћу чамцем мојим крај обала.

Чамац је изнајпре секао право пречником онога полукружнога залива коме би две крајње тачке биле охридска ридина и оно брдашце код села Горице. Код тога села изашао сам на обалу а управо у двориште чифличке куће некога бега охридског. Горица је мало село, има свега четири хришћанске куће. Око села се простиру, уз подножје Петрине планине, лепи виногради и горичко вино на врло је добру гласу на охридском тргу. Између винограда протиче поток Рча или Рчанска река која се крај села спушта у језеро. На обали се још уздижу два хумића по тридесет метара висине и оба чине мало брдовито полуострво, са којега је врло леп поглед на варош Охрид. На северњем хуму налазе се развале неке цркве, Св. Илије, како ми рекоше.

је Охрид Јустинијана Прима и место рођења Јустинијанова. Његова је књига била у своје време доста читана.

Недалеко од Горице, горе у планини, лежи и село Рамне са 25 хришћанских кућа.

Од Горице, пошто се обиђе оно мало полуострво, долази се до места Панцир. Дотле се, веле возари, простирао некада стари Охрид. На Панциру, у стени ископана, налази се малена црквица Св. Стевана, у којој има и исписаних икона. 2 августа сваке године одлази тамо свештеник из Охрида, служи службу и одлази тамо много народа тада. На овоме месту, причају стари, пала је некаква силна војска, сва обучена у синцирли-кошуље т.ј. у панцире, те је отуд и остало месту име Панцир. Прича вели да је та војска дошла да освоји Подмоље, село на путу за Стругу, где се налази црквица Св. Размо, јер је у Подмољу била престоница цара који се звао Размо.

Више Панцира у Петрини леже, лево и десно, неколико села: Коњско са 35, Шипокно са 4 и Велестово са 50 хришћанских кућа.

После пловљења од 3 сата, пристадосмо уз обале села Пешчани. Ту нам је одморак, а ту ћемо и јести. У кули, недалеко од обале, чекао нас је Мухамед-бег, господар чифлика Пештани, а мој добар пријатељ, и код њега смо провели лепо читав сат уз неколико кафа и једно две десетине цигара.

Пешчани имају до 80 кућа од којих су 60 хришћанске а 20 мухамеданске. Била је ту и турска џамија, али је сад већ опала, а црква треба да је до стотину година стара.

Село је на самој обали језерској; обала му је сва од ситнога шљунка и песка, те ваљда и име му долази отуда. У Пешчанима је врло велики риболов и готово сви становници баве се само тиме. На обалама се увек суше разапети влакови а крај обала се љуљкају по 20 и 30 чамаца. Пешчани се рачуна и као пола пута од Охрида до Св. Наума; ту обично сви путници пристају на одморак, те је готово најживље село на обалама језерским, а има, Бога ми, и своју механу.

Пешчанци су вредни људи и оно мало земљице, што крај обала имају, обрађују марљиво, но многи и у свет одлазе. Мухамед-бег ми се жалио да од чифлика нема много хасне; то мало обрађене земље крај обала а на планини нема шуме. Испод Пешчана запазио сам једно коло којим се наводњавају баште и њиве. Точак, до кога је из језера јаз просечен, окреће се тиме што се по паоцима непрестано пење човек. Дуго ме је занимао тај начин водовађе и не сећам се да сам где у Шумадији запазио такво окретање кола.

Више Пешчана у планини, али на догледу, лежи село Елшани са 40 хришћанских кућа. Са виса на коме је то село а нарочито са места на коме је сеоска црква (Св. Илије) види се ванредно лепо готово све језеро и околина.

Кад се од Пешчана опет отискосмо на језеро, указаше ми ниже села на једно брдашце и рекоше да се то зове Градиште. Језеро је по

причама, које сам и раније на једном месту поменуо, било много мање, и ту је онда био некакав град, али га је после вода покрила те се и сад у води налазе зидови и развале кућа. Сами-бej, турски књижевник, по свој прилици помишља на ово место, кад вели да се на 25 километара југо-источно од данашњега Охрида налазе рујине старе вароши Лихнидоса.

Око места Градишта налазе се многе светиње, тако: северно порушена црквица Св. Илије; код самог места Градишта две испоснице (пештерке); на двадесет корака од Градишта Св. Богородица, па Св. Никола. Мени се чини да ове многе светиње неће бити старе и врло је вероватно да су им оснивачи сујеверни рибари које бура избаци на извесно место где се они помоле Богу и своме светоме, па му у какву пештеру унесу и икону те пале увек при проласку свећу. И данас многе приземне пештере су станишта рибарска. Рибе се највише зими лове, а нарочито ноћу, те код сваке пећине увек и сад има згаришта од ватара. Још крај обала налазе се и многе зимске колибе рибарске, тамо где је брдо удаљено од обале, те се не могу да користе његовим стенама. Те колибе су у дну округле и укопане у земљу, а горе им се кров, трском покривен, сужава у купу.

Међу пештерама и црквама има и старих испосница, од којих има их и на висинама од 30 до 40 метара.

Пловећи крај Градишта пристадосмо уз обалу селца Трпејце. То село већина пише и назива Трпезица и Трапезица, а сељани га његови зову Трпејца. Оно лежи у једном затону простирући се крај обале и по вису 8 метара високом. Има до 50 хришћанских кућа. Обала је његова од самога шљунка који је ванредно леп и који се одатле носи у Охрид. Свет се и овде бави највише риболовом. Напоменуо сам већ негде напред да Трпејчанке, жене и девојке, раде тако исто на језеру као и мужеви. Не баве се само риболовом, иначе веслају тако исто снажно као и мушки и терају товарне чамце на пазаре у Охрид, Стругу и у Подградец. Отуд су ваљда тако снажне и лепо развијене.

Више села Трпејце на високој Галичици, познају се дугачке и уске стазе, као олуци. Мислио сам најпре да их је киша уцртала на груди планини, али ми рекоше да се туда са врха Голичице спуштају дрва, од којих се после граде чамци, јер је Галичица покривена многом чамовином.

Код Трпејце је језеро најдубље, кажу онолико колико је ту Галичица висока. Од Трпејце па све близу до Св. Наума, код села Љубанишче, Галичица спушта своје подножје непосредно у језеро и једва по где и где може да се пристане чамцем, али тешко, јер је обала а и само језеро пуно стена. Стене се спуштају одсечно у воду и чине необично живописне и дивље кршеве. Међу тим кршевима, одмах испод Трпејце, указаће вам

возари на два, која се оштрим врхом упоредо, из једне основе, дижу а у којих је камен различит од других, црвен и модар; тако да заиста изгледају као преливени силном крвљу. Та се два крша зову *Два брата* а прича казује да су овуда два брата чувала козе и по смрти очевој делила их. Поделила се лепо, али се споречкала око једне козе која је претекла преко пара. Завадила се и потукла браћа по овим кршевима, те оба пала и разбила се. Бог их је претворио у две крваве стене те и сад стоје два брата, један крај другог, под казном Божијом.

Одавде, све крај крша и стена идући, угледасмо на уској обали, кроз густу шуму и грање, порушено кубе манастира Св. Заума и пристасмо уз обалу да се ту мало дуже позабавимо.

Манастир Св. Заума лежи на 5 метара далеко од обале, сав обрастао у трњу и корову који је и из његових зидина поникао тако да се једва из даљине може да запази. Он није потпуно рујинисан и целокупност храма држи се још доста добро. Црква је у унутрашњости врло мрачна; кад смо ушли нека мемла и влажан ваздух притискиваше нам груди, ма да је свод и кубе доста високо. И још једна појава учини на нас непријатан утисак. Хиљада, ваљада, слепих мишева прну из кубета када ступисмо у храм и остависмо да кроз отворена врата, светлост уђе. То је била грдна маса слепих мишева, која је са циком летела под сводовима и лупала се час о један а час о други дувар.

Св. Зауму се не може приступити до језером, међутим од њега се виде трагови стаза и лево и десно које сад одводе у језеро, а које су га некада морале везивати сувим са појединим местима. Са северне стране крај цркве виде се развале неког малог здања, у коме су извесно биле ћелије калуђера заумских.

О овоме манастиру постоје и разне приче. Веле, неко који беше неваљао и у неваљалству многе грехове починио, подигао га је себи за ум и Бог му је услишао молитве. Чуо сам и да је ову црквицу сазидала жена неког српског владара који се Захум звао.

У унутрашњости нема ничега сачуваног; живопис је због чађи и влаге сасвим ишчезао а у дну само код олтара стоји једна дрвена иконица, но и та је донесена из неке друге цркве. Под је раскопан а биће ваљада због новца, јер ми сељани из околине казаше да је некад под подом црквеним нађено доста златна новца. Више врата, којима се с поља улази у храм, наишао сам на почађавели запис ктиторски. Грдних ме је то мука стало и утрошили смо неколико џепних марама, док смо испрали ону чађ на дувару, а још већих мука доцније при преписивању, које не би ни могао извршити да ми не паде на памет да у црвеном фењерчићу, који иде уз мој фотографски апарат, имам и мало свеће.

Запис тај по моме препису*) гласи: Ανηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θετος και πάνσεωτος ναὸς ὑπεραγιας θεοτόκου τῆς Ζαχλουμηοτίσης βί ἐζόβων τοῦ πανεντυχεστάτου Καισαρος Γοὺργούρ και κτιτορος. ανιστορῆθη βε παρα τοῦ πανιερωτάτον ἐπισκόπου Δεαβολαιος και πρωτοθρόνον κύρ. Γρυγορίου καὶ κτιτορος ἐπί τῆς βασιλείας Στεφάνου τοῦ Οὐροση. μυνί Αὐγόυστου και ἔτεςιν 6869 ἰνδ 14. (Подиже се из темеља божанствени почасни храм пресвете Богородице Захлумске трошком преблаженога ћесара Гргура ктитора. Живописа се од преосвештенога епископа Деволског и првостолнога господина Григорија и ктитора, за царевања Стевана Уроша, у месецу августу и године 6869 индикта 14).

Година 6869 одговара години 1361 за време царевања Урошевог. За Душана беше ћесар Гргур Голубић, и он је био у животу и за цара Уроша. Уосталом ја износим само препис натписа а остављам историчарима да из њега изнесу претпоставке и закључке.

Тек што се отискосмо од обала Св. Заума, а возари ми показаше у језеру место где лежи гумно,

*) Овај исти натпис објавио је у Rad-у V стр. 155 и Макушев, по препису Хопфовом, али је тај препис пун погрешака а нема ни индикта означеног. Поред све пажње при преписивању ипак око година водио сам врло дугу преписку са Љубом Ковачевићем који ме је за овај натпис заинтересовао и натерао ме управо да, само због тога, одем још једанпут на Охридско Језеро. Обећао сам Ковачевићу и да прецртам најтачније године, што сам и учинио.

које сам и напред поменуо. Они ме уверавахy да се лепо види кад је мања вода, и ја сам се напрезао али га нисам запазио, а ни возари се нису много слагали о месту где је управо.

Одатле се отискосмо од обала и ухватисмо праву линију према манастиру Св. Науму и пошто остависмо у лево село Лубанишче далеко од обале, приближисмо се манастиру, па пошто пропловисмо и крај неких трсака које испод манастира, на незнатној дубини, избијају високо над површином језерском, пристадосмо уз песковиту обалу Св. Наума.

IX

На мене је дочек у манастиру учинио особити утисак, јер већ одаја, коју су ми одредили за спавање, имала је тако леп изглед на језеро да бих ја, без обзира на остале љубазне услуге, остао тамо задовољан више но три дана што сам их провео у манастиру.

Оне утиске које сам побрао зором и вечерима са прозора ове одаје, прибележио сам у ону бележницу коју држим заклопљену, јер сам је оставио да јој ја сам будем читалац, решен, пишући ове белешке, да у њих не уносим и најприсније своје осећаје.

На моме столу, место те бележнице, стоје расклопљене две до три историје, по којима сад чепркам.

Када оно 885 године умре архиепископ моравски а велики словенски учитељ Методије, тада латинско свештенство растера из Моравске и Паноније све његове ученике.

Има бележака да су, извесно тада, сишли у ове пределе и Св. Горазд и Анђелар, те тако четири најславнија ученика великих учитеља словенских

Кирила и Метода у овој су области развијали проповед божију и оснивали, речју и писмом, словенску веру и књижевност.

Св. Горазд и Анђелар у пределима старе Дукље, преко Црнога Дрима, где им, по једној белешци и сад леже свете мошти у цркви Св. Николе у Елбасану; Св. Наум на јужним обалама Охридскога Језера где му и почивају свете мошти у његовом храму Св. Михаило; Св. Климент у Белици и Охриду где и његове мошти почивају.

И тако се некако гробови великих ученика светих учитеља својих прибраше сви у области језера и Дрима и учинише их Пантеоном православља.

Ми смо крај једнога од тих гробова.

На једној одсечној стени која се из ниске подгорине Галичичине издваја и самостално залази у валове језерске, високој 10 па и 15 метара, бели се још из далека са језера манастир Св. Наум. Но то су околне зграде које се из далека гледају и које су на самој тој стени укопале темеље своје, а манастир је унутра у дворишту.

Како је са свију страна ограђен зградама које су веће по висини од манастира, то се он ни од куд не може сагледати, док се са јужне стране, кроз јаку, гвоздену капију, под уским сводом, не уђе у двориште.

Манастир је зидан тврдом опеком, узан је и мален, а осмострано кубе на њему диже се, сразмерно, доста високо. Храму је додата и мало

шира припрата са онижим, опет осмостраним кубетом, која се, и по начину зидања, види да је доцније грађена.

Унутрашњост храма није особита. Од живописа, са уметничке стране, ни један не сврађа пажњу. У припрати, на левом зиду, израђена су света седморица, коју у православљу образују Св. Ћирило и Методије са својим ученицима. На зиду који дели припрату од храма, измалана је слика некога владара са грчким натписом који је толико искварен да се не да ни дашифровати ни прецртати.

Манастир св. Наум је храм св. Михаила, но како тамо лежи гроб св. Наума, то је он заштитник и ктитор манастира данас.

Гроб св. Наума је највећа светиња овога манастира и онога народа који станује у томе пределу. На десној страни храма, у једној нарочитој црквици, налази се свети гроб. То је, један лакат високо положена бела плоча, на којој нема ничега нарочито резаног или исписаног. Црквица је доста тамна и од силних свећа и кандила почађавеле су све стране зидова, те се једва на једној страни може опазити да је кадгод била сва исписана сликама светаца, по свој прилици словенских учитеља. На гроб долази силан свет да се лечи, јер свак верује да св. Наум исцељује. Ту доводе кљасте и богаље, слепе и безумне; ту доносе боне а збирају се и здрави, и све се то моли Богу и св. Науму за здравље. Болеснике често остављају да

целу ноћ преспавају на светом гробу. Кад је слава манастирска (20 јуна), то силан свет спава на гробу, тако да се често гуше у оној маленој ћелији, јер све лежи једно преко другог и свако се отима, ако не главу, а оно бар руку или један прст или ма и један крајичак од своје хаљине да наслони на свети гроб и да тако преспава ту ноћ. Они који се моле за здравље увек и дарују гроб. Увек, но нарочито о слави, по гробу је препуно пешкира, тканица и других везених ствари тако да та ћелијица тога дана изгледа као мали магазин препун ручних радова.

Не знам како се то Хан преварио, па по њему и неки други писци, те причају како више гроба св. Наума има једна стена, из које капље миро, којим се на парчету памука мирошу они који долазе да се помоле гробу. То у св. Науму не постоји. Колико је мени познато, таква мироточива стена постоји у Москопољу, у Подрому, али овде не.

Гроб св. Наума поштују и сами Турци и долазе му. Село Лубанишча, које је данас манастирско, било је чифлик Целадин-бегов и он га је поклонио манастиру. Ма да у околини живе доста лоши људи, не памти се да се икад десило да је ко на манастир или на манастирско имање напао. За такав случај манастир има и два гаваза — Арнаутина — који га чувају, ма да за њих нема потребе.

Наравно да је за оваку светињу у овој околини народ надовезао многе и многе приче.

Где се сад налази манастир, ту су некад били царски двори, а св. Наум је почео мало на ниже, више села Тушемишче, мање од сата далеко, да гради цркву и изградио јој је већ четири зида, те се и сад тамо познају. Цар, који је живео у оним дворовима, имао је бону кћер, коју је свакојако лечио, те најпосле позове Св. Наума и обећа му дати све што тражи, само ако му кћер излечи. Св. Наум је излечи молитвом у Бога, па не затражи ни блага ни друга добра, већ оно место где су царски двори. Цар, како рече, даде му га и он ту сагради свој манастир.

Причица казује колико народ цени лепоту положаја манастирског, који, по њему, доликује само за „царске дворе". Не само народ, већ и многи путници, који су видели и најлепше стране света, пролазећи крај овога места, остајали су дуго задивљени лепотом његовом.

Но много је лепша друга прича о зидању манастира.

Св. Наум и св. Климент, проповедајући, сваки на другој страни језера Христову науку, реше да заједно и богомоље подигну и тако црква св. Климента у Охриду и манастир св. Наума у исто време почеше да се граде. Зидари су од једног до другог брда, на којима се дижу ове цркве, затегли једно уже преко језера и преко тог ужета, додавали

потребне алате. Па су се договорили још и то, да се види која ће црква пре да се сврши и то овако да учине: кад се затресе уже да се прекине рад на обема странама па колико је која готова. Црква св. Климента била је још мало па готова, још само кубе да се начини, али на уже падоше црне вране и уже се затресе а зидари мислили да је то дат знак па престали даље да раде. (Зато је Турцима лако и било потурчити ову цркву, јер су додали само минаре пошто кубета није ни било). А код светог Наума још су радили и кад су га већ довршили чекали су да им се да знак али знака нема. Сутра дан падну на уже бели голубови и уже се затресе, али св. Наум био је још јуче готов.

X

Био је чист и ведар дан. Језеро мирно и глатко. Сунце давно се појавило, али се још није успело на врхове Галичице да отуд проспе снопове својих зрака у језеро. Ивице врхова оперважене златњикастом светлошћу која као светитељски нимбус обмотава главу Галичици а у дубини језера, далеко доле, огледа се њена тамна, неосветљена страна и осећаш као да кроз ту сенку, која је обухватила скоро половину језера, пролази нека језа, нека пријатна студ. На подножју Удунишче полегла светла маглица у којој као да се час пали а час гаси сунчани зрак; иза ње уздиже, из постоља Лънге планине, Камен своју високу главу, а око његовога оштрога врха вије се један једини перјаст облачак. Његово друштво јуче још у вече отпутовало је тамо ка северу пут Јабланице, а њега оцепио од друштва високи врх Камен и остао сад усамљен на небу, па као заостала птица полако плови од једне планине до друге и распитује где одоше његови.

Тога јутра попех се на врхове Галичице.

Све уз пут, уз мучан пут, био сам и уморан и узбуђен, узбуђен као кад бих стајао пред вратима

која чекам да се отворе и да видим тајну о којој сам слушао да се вековима говори. Кад сам био мален, тако сам стајао пред панорамским стаклетом нестрпљиво очекујући, кад ће доћи на мене ред да провирим кроз то стакло и да видим ону тајну која је за њим.

А кад се успех на врхове Галичице, ја заиста и видех тајну, тајну лепоте природине која се не показује свима смртнима.

Пода мном су лежала три света, три засебна света, од којих се сваки својом лепотом одваја.

Тамо јужно, доле, зелени се пространа девolска и корчанска равница, а југоисточно беласа се и проткива се кроз зеленило река Девол и Малићско Језеро ломи сунчеве зраке у своме огледалу и губи се у ритинама, па помаља у пространим мочарима. Под Моравском планином нанизала се села која кроз ону сивасту маглицу изгледају као какве беле, ситне тачкице. Једва запазиш кроз пространо зеленило змијасти друм који ти изгледа да се преплеће реком, па се то све после губи и тоне у далеко зеленило које тамо у даљини најпре потамни, а затим поцрни и слије се са планинама у једно.

Под собом, са запада, видиш како таласићи Охридског Језера перу Галичицу. По језеру плови чун који хита на пазар. Видиш ту црну тачку, како се вуче неприметно по огледалу. Над језером се надвио и шестари мрки орао. Тамо у даљини сијака у малој старовској равници по које минаре.

Удунишча на подножју дошла мрка па што више врху све светлија, а на Камену забљештали према сунцу снежни сметови и игра ваздух у оку према њима.

На истоку, дугачко Преспанско Језеро улокало од свуд обалу. Око његових обала начичкала се села а горе ка северу његовом прострла се живописна равница коју сече са истока Ђавата. По тој равници тако и овамо по које село окићено малом шумицом, а кроз њу диже се магличаст дим из скривенога димњака. Тамо у дубини изгледа ти као да видиш неке модре пеге; ваљда је то Ресан? Са Ђавате слази беличаст конац, превија се код Козјака па се губи ка западу. То је друм који ти се оку час појави а час изгуби.

XI

Дођосмо дакле у Стругу. Ту ћемо остати један цео дан па затим проћи кроз ова и она села у околини, а одатле спустити се опет у Охрид, који сад већ није далеко.

Сат и половину западно од Охрида, тамо где код најсевернијe тачке језера излази Дрим, на обема обалама његовим, лежи варош Струга и Дримова вода не само да дели варош, већ дели и две вере, хришћане који станују на левој и мухамеданце на десној обали Дримовој. Ипак на десној страни, и то од скора, има до 20 кућа хришћанских и нешто мало циганских, али са леве живе искључиво хришћани.

Некада је у турским варошима владала потпуна подвојеност мухамедоваца и хришћана, а погдегде се и данас још строго задржала. У свима турским варошима има и сад пола турских а пола хришћанских махала, али такви случајеви нису чести. Некада кроз турску махалу није смео хришћанин коња пројахати па ни пешице проћи, но данас често у хришћанским махалама има и турских кућа и обратно. Ето и у Струзи, где је ту подвојеност

и читава река опредељивала, препловило је 20 хришћанских кућа реку и измешало се са турским.

Струга лежи у потпуној равници и прави леп утисак као варошица. Сем језера, њеној лепоти доноси доста и Дрим који је ту широк, бистар и дубок. Но уједно чини јој и доста штете, јер у јесен, кад вода придолази, трпи прилично поплаве од Дрима, који нарочито у пространој струшкој равници често плави обрађена поља. Више се пута покушавало да се Дрим канализира и да му се осигурају обале, али како је тај посао био несавршен, није се никад успело.

Дримов је исток само у почетку доста дубок, но још при излазу из вароши он постаје знатно плићи, градећи и рукавце. Он окреће једно две до три воденице још у вароши, јер му је вода доста брза и јака. Преко Дрима прелазе у вароши две ћуприје дуге преко 15 метара.

Данас Струга има 836 кућа и 4312 становника. Са турске стране има 336 а са хришћанске 500 кућа. Куће су боље са хришћанске стране, али су без икаквих украса. Обично су на два спрата, од којих је доњи зидан, а горњи даскама и блатом сграђен. Доњи спрат, ако не чине магазе и дућани, онда нема ни прозора, док горњи спрат управо прозори и чине, као што је то свуд по Турској. У последње време на по где којој новијој кућици опажа се мало воље и за укусом.

Струга има и своју чаршију са 180 дућана. Дућанџије су и хришћани и Арнаути. Радње су струшке врло лепо снабдевене свима ситницама, па може се рећи и крупнијим потребама. Трговина је у Струзи некад много боље стајала, но од како су се отворили дућани по селима почела је нагло да опада. До пре 50 година памти се гласовити вашар у Струзи а место у пољу, више Струге, и данас се још зове Панађуриште. Пазарни дан у Струзи пада суботом и прилично је богат.

И поред опадања трговине, Струга још увек остаје жива варошица што има да благодари мосту на Дриму и друмовима који се ту укрштају. Кроз њу пролазе многи путници за Дебар, Скадар, Пећ, Елбасан, Тирану, Кавају, Драч и т.д. У њој ноћевају каравани (коњски) натоварени тулумима зејтина који носе из Елбасана.

Има још једна трговина која у Струзи никад неће опасти. То је трговина са рибом која је тамо врло јака, јер јегуља, која се из Охридског Језера највише извози, хвата се једино, бар у великим количинама, у Струзи. На Дриму, на западном крају вароши, има нарочитих направа којима се хватају јегуље и тим се послом многи у Струзи баве. Дрим је ту преграђен плотом и подељен малим острвцем у два рукава; кад дува ветар југ, он сатера сву јегуљу из језера у Дрим. Ако при таквом времену још нема месечине онда нарочито пада велика маса рибе. Риба пловећи уз Дрим задржава

се код оних преграда и хотећи да иде увек уз воду остаје ту гоњена још и великом снагом југа. Ујутру рибу која је уловљена бацају ћепчетом у амбаре. После се већ по неколико дана ради: коље се, чисти и соли јегуља која може и по 12 сати да живи тако без воде. При таквом једном лову, кад дува југ и нема месечине, падне по 10000 ока јегуља. Ова се јегуља после разноси по целој Турској, а распрода се доста и у Струзи и Охриду још док је свежа, сутра дан после лова.

Сем риболова, Стружани се баве и земљорадњом а од заната им је на гласу земљано посуђе, јер стружански и ресански земљани судови, после велешких, имају најбољег гласа на пијацама. Стружани као занатлије много одлазе у свет и тамо су познати као добри радници а раде обично или као пекари или граде земљано посуђе. Сем у Србију и Румунију, Стружани одлазе много и у Скадар и друге вароши дуж Јадранског Мора.

Стружани су не само радени већ чувени и као гостопримљиви. Нема куће која широм неће отворити врата госту и путнику.

Мисли се, како народ, тако и путници писци, да стара Струга није лежала на месту где лежи данашња. Хан, немачки путник, мисли да је стара Струга лежала између данашње и Охрида, 20 минута од друма који сад из Охрида води у Стругу, отприлике на месту где данас лежи село Мисле-

шево у струшкој пољани. У Мислешеву нема нарочитих трагова који би то тврдили и ваљда се није Хан преварио по Панађуришту, пољу крај Мислешева, на коме су били некад велики струшки вашари. Ти вашари, панађури, увек су били далеко од вароши. По положају који Хан опредељује, Струга би лежала још много ближе Охриду, а тешко је замислити да би се две вароши у таквој близини подигле.

Нема ни старца ни детета у Струзи који вам неће причати о старој Струзи. Они је показују на 15 минута југозападно од данашње, крај језера. Причају да се та стара варош звала Дримен,*) да је то био велики град са 16.000 кућа, са многим школама и 24 цркве, са трговима покривеним и са палатама на стубовима. Истина, и данас се у језеру, кад је ово бистро, виде на том месту неке зидине и калдрма. Пре но што ће се доћи томе месту које означавају као место старога Дримена, има једно блато које стружани зову Климатица.

Више струшке цркве, на друму, налази се један затрпан бунар. Над њим стоји још округао бунарски камен са рупом на средини. Народ за тај камен прича да је то прстен Краљевића Марка.

Око Струге се простире красна струшка равница, најпространија од оних што непосредно окружују Охридско Језеро. Она је широка три и по часа,

*) Слушао сам у самој Струзи да се зна кад се звала Струја.

а два и више дуга. Њу прелива Дрим и његове притоке, од којих је најважнија Сутеска (Сатеска), речица која бере воду у Дебрцу, у подножју Туре планине и сече целу равницу по ширини, па се улива у десну обалу Дримову више села Велешта. Пређе је ова река падала право у језеро, па како јако наводњава земљу, то су јој Стружани скренули ток, како би наводњавала скоро целу равницу. Код села Волино, над Сутеском реком; лежи камени мост. Кад се од Подмоља одвоји пут од друма Охрид-Струга за Кичево, хвата се долине ове реке и њоме иде.

Недалеко од утока Сатеске, спушта се у Дрим и речица Матица која се истина као поточић спушта се Белице, али се појачава једним извором код села Вефчана, где тај извор са шумом избија из пештере и пада, са доста воде у леву обалу Дримову.

Из подножја Белице, од села Заграчани, истиче и један поточић, који се зове Шум и који близу Струге пада у Дрим.

Тако наводњена струшка равница дабогме да је красна испаша стоци и добра житница. У пољу се сеје пшеница и раж а крај села, у подножјима брда, кукуруз. Земља је врло лепо обрађена и на струшкој равници, нарочито, може се опазити леп напредак у привреди. Данас је тамо прилично редак дрвени плуг. Има доста и винограда који леже највише на простору између Дрима и села

Вефчана, а најчувенији су они око села Велешта, где се производи вино много боље но охридско.

Струшка равница је и лепо насељена. На самом равништу прибрало се доста села, али она тамо заклоњена у подножјима су и лепша и већа. То мислим нарочито о Дримколским селима.

Од села у самој струшкој равници (Орта-колу) да поменем Требенишчу, за коју некоји писци тврде да је Таурисијон Јустинијанов. Около села Требенишче налазе се велике развале. Кажу кад се нечим тешким удари у земљу да доле одјекује под тим развалама, те по томе закључују да ту има великих шупљина на сводовима. Народ прича да је ту становао некакав цар. Они писци који у Охриду траже Јустинијану Приму, нису могли у околини му да нађу друго село са ближим именом, и ако речи Требенишча и Таурисијон или и Тетрапиргон нису тако блиске једна другој. Стога су ти писци много поуздања за своја тврђења нашли у овим зидинама и развалама које се налазе у Требенишчи.

Мислим још да се задржим само код једнога места од оних што припадају струшкој равници и околини. То је св. Размо, на последњем огранку брда које дели охридску од струшке равнице. То је пештера на стрмој страни једнога ћувика, којој је улаз сазидан зидом, те се сматра као црквица и зове се св. Размо. Нема никакве старине око ње ни у њој а приче о томе месту постоје различите. Можда св. Размо припада вршњацима св. Јована

Рилског и Прохора Пшињског и долази у ред пустињака. У Зборнику служаба светаца, штампаном 1741 године трошком манастира св. Наума у Мосхопољу, има и служба св. мученика Еразму из Охрида (2 јуна) који се народски зове Св. Размо. Ну народ прича да је овде царевао цар Размо, да му је столица била у селу Подмољу и да је ратовао са силном војском која је преко Петрине сишла и пала на источне обале језера. Народ још прича да се довде, до Св. Разма, простирао некад Охрид.

XII

На једном месту раније, говорећи о многољудности обала, дотакао сам се у неколико становништва обала језерских а побележио сам, тамо и амо, још по где што. На овом месту кад хоћу да изнесем што више о њему, моје се белешке односе највише на оно становништво које је за мене било од највећег интереса.

Од нама туђих елемената у старовској равници и целом западном обалом до Струге, може се рећи да Арбанаси чине главну масу. Око Дрима, струшком и охридском равницом, измешана су њихова насеља, док на источној обали скоро их и нема. Сем Арбанаса, у становништво охридских обала ваља рачунати и Влахе којих у Охриду има преко 200 кућа, а за тим у Дримколу и у пределима иза Пограца. У Дримколу и имена села показују њихова насеља, као на пр. Влаи, Кучук Влаи. Обе Белице и горња и доња говоре влашки тако да се и Арбанаси, становници тих села, служе искључиво влашким језиком. У пределима око Пограца има чисто влашких села, од којих сам неке и раније помињао. Грка нигде и никако нема, а то би се могло

рећи и за Турке — Османлије — којих тек у Охриду једва нешто има.

У опште осећа се нека разлика између нашег живља који живи измешан са Арбанасима и онога на источној страни језера, на охридској равни и подножју Галичице. Та се разлика осећа и на животу и на карактеру и на језику и на оделу. Тамо, на западној обали, у свему овоме види се утицај онога живота који припада пределима природом омеђеним вододелницом албанских планина; на источној пак обали срета се живот који и у преспанској равни и у опште у целој западној половини Македоније подељене Вардаром.

У опште би се о народу крај обала охридских могло рећи да је леп, разборит и озбиљан. По боји су, и то у већој мери мушки, плави и смеђи. У Дримколу око Струге и на подножју Удунишче су виши растом и кршнији, како мушки тако и женске. Струга и околина одликује се и са лепоте и правилности типа, нарочито женскиња. Тамо су женске високе, смеђе па и црномањасте, лица мало дуга, врло правилних црта и богате косе. Стружанке су нарочито чувене са лепоте и због њих постоји она позната узречица „како Струга нема друга". У Струзи, истина је ово, нема ни кљаста ни богаља ни ружне жене. И старица од 80 година одржава право тело, сачувала је снагу, лак и окретан ход, лепо држање и снажан а леп стас.

У струшких и дримколских становника и одело је лепше и прикладније. Стружани носе бечве, беле сукнене чакшире, ћурче, гуњче дебранско, џемедан, плитак и низак фес а на селу и ћелепуш (бела, арнаутска капица). Чакшире су тесне, без тура, ишаране гајтаном укусно. У опште у овом крају преовлађује дебранска ношња.

Стружанке носе дугачку кошуљу, зубун, џубе без рукава везено срмом као и јелек и „ипомане" (грчка реч којом зову оне рукаве од китке до мало ниже лактова). По струку су опасане танким пасом; глава убрађена белим танким платном испод кога, на сред чела, спуштена два до три дуката. Та ношња, нарочито у Струзи, бива често са много укуса и раскоши удешена и тада у многоме потсећа на ношњу Црногорака.

Становници источних обала и охридске равни носе такође чакшире но шире у туру и без гајтана, а и кошуље дуге до колена па често и више. Женскиње се носи скоро као и у Преспи. Преко паса обмотани су пасом од црнога, дебелога предива које се стотинама пута обавија око тела, те нарочито на предњој страни, чини грдан терет и смета кретању тела; под пасом је дебела прегача која чини скоро половину сукње а под њом кошуља нешто дужа но у Преспи. На рукавима од кошуље недостају само везене наруквице које се у Преспи више лактова носе. И та ношња може да буде често врло укусна, као у селу Трпејци, где се и гла-

ва на нарочити начин удешава те изгледа врло лепа. У Охриду (Месокастру) носе се и те наруквице, али се не носи онај гломазни појас. У опште ношња Охрићанки је донекле озбиљнија но ипак врло укусна. Лепо је видети ношњу Охрићана, разуме се старих, која се сад потпуно изгубила. Ја сам је видео на сликама по кућама и потсетила ме је потпуно на оне слике наших дедова што се и у нас у старијих породица чувају.

Разуме се да је у Охриду, већ и код женскиња донекле, превладала европска ношња која је искварила народну. У махали Месокастру још се увек одржава народна ношња.

Разликују се суседи источне и западне обале и по карактеру. Они на западној обали јуначнији су, бистрији, ведрији и некако радије би се прихватили пушке но рала; ови на источној обали и охридској равни равнодушнији су, раденији али и конзервативнији. Док ови од Арнаута трпе, дотле они тамо другују с њима; док се ови туже, они се тамо свете.

Женске су у опште лепе, оштроумне и врло радене. Оне не само копају (видео сам једну жену и да оре), него их има и веслара а нарочито из села Пешчана и Трпејце. Врло често по језеру плови кирицијски каик пун товара и у њему три младе девојке веслају, а старија жена крмани.

У осталом, кад сам казао за ове на источној обали да су раденији, нисам мислио да их упоре-

ђујем са становницима струшке равнице. Обраћеност струшке па и охридске равнице сведоче да на њима живи врло раден народ. Али је пољопривреда чифличка; риболов и сеча шуме су под арендом; трговина у градовима пропала, јер су се новим саобраћајним срествима отворили и пронашли нови тргови, те се тако и не може правилно пресудити о радљивости овога народа који би можда под бољим околностима показао и више снаге.

Под таквим околностима, кад се изузму градови, нема се шта забележити ни о богаству народа. Они који не раде чифличку већ своју земљу, много су бољи дабогме, а најбогатији су још они који су се одржали у задрузи. Знам неколике снажне задруге. У Дримколу, у селу Лабуништу, постоји породица која се зове К'вачевци, задруга од 30 и неколико кућа. Од скора се та задруга поделила на Крстановце, Марковце, Цветковце и Ковачевце. У овој задрузи живи предање да је пре 200 и више година досељена са Косова из села Ковачице.*) У овој задрузи славе се две славе, Ваведење и св. Илија. Сећам се да тога често и на Косову има. Тамо су ми још објаснили да је другу славу морао унети у задругу какав зет, који је доцније постао старешина задруге, те му се слава изједначила у праву са славом саме задруге у којој је био дошљак.

*) На Косову има Ковачица у вучитрнској нахији, у Копаонику, и има и Ковачевце близу Качаника.

Знам тако велике задруге и у охридском крају у селу Сирулу (Ивановци); у Велгошчи (Лапковци) и у Скретни (Ђорђе Паруле).

Иначе је и заједничко бачијање честа појава на Петрини, Белици и другим планинама. Народ се у опште помаже у послу међу собом. Има мобе, па бива је и између обе вере. Хоће сељаци да се помогну и при грађењу кућа.

Куће, по селима око Охридскога Језера, лепо су сграђене. Од земље су увек довољно узвишене а оне у брдима су од камена. Покривене су црепом или сламом, имају и избу под собом и оџаке на крову. Свака кућа готово има неки трем, чардак, пред собом. Куће су увек лепо ограђене плетером и имају пространо двориште са кошарама и другим одељењима. Видео сам по где и где и лепо уређене леје са цвећем пред кућом.

Поменуо сам мало пре како бива да се чини моба између обе вере. Односи ови хришћанског становништва са арнаутским до скора су били много бољи на штету хришћана; од неколико година на овамо изменули су се и погоршали опет на штету хришћана.

Има забележених појава да су се хришћанска села поарбанасила женидбама из арбанских села које су се женидбе сматрале као одличније. Могућност таквих женидаба најбоље показује те бивше боље односе. Причају ми Дримколци да су се женскиње обе вере до пре кратког времена много

дружиле, тако да су Арнаутке излазиле у коло и играле га о свима већим хришћанским празницима. Сада се само један пут у години друже и то у очи Ђурђев-дана, када се биље бере за сутра дан и када се девојке обеју вера састају у зору те певајући иду у биље а пред растанак одиграју коло.*) У женскиња арбанашких има и српских имена. Ја сам прибележио име једне Арнаутке из Лабуништа (Златана), а има их, како ми кажу, врло много. Распитивао сам се, од куд су заостала та имена ме-

*) Вреди да изнесем све што имам у својим белешкама о Ђурђев-дану. Ђурђев дан се рачуна у овоме крају као највећи празник; у неким се местима, као н. пр. у Јабланици, празнује по три дана. Пред Ђурђев-дан иду девојке, као што сам горе поменуо, у биље; кад га у вече донесу, исецкају га и са сољу помешају те обесе о какав дрен; ако га немају у својој кући макар о комшијски дрен. Чим сване Ђурђев-дан, чобани још пре зоре пуштају стоку из трла на пашу: отворе вратнице и опале по неколико пушака те тако изагнају стоку. По нека села тог дана не бране чобанима да пасу свуд редом и по њивама и по ливадама. То се чини из узрока да стока не буде гладна и да гладна не чује кукавицу тога дана. То исто чине и људи и узму још у зору по један залогај, (у осталом то верују не само о Ђурђев-дану већ у опште у пролеће), јер ко чује кукавицу наште срце, тога је, веле, „разбила“, и целе године очекује зло у кући. Док је стока изашла на пашу, домаћини се дигну у цркву и тамо носе со да је свештеник благослови, па тек се онда да стоци. Тако у Дримколу, а у селима на истоку (Трпејце, Љубанишча) људи оду у поље, опашу се ражем па дођу у цркву. Со се тога дана даје стоци на нарочитим солиштима, одакле се стока

ђу Арнаутима.*) Чуо сам ово: кад некоме умире пород или болују деца, он му промени име и да му хришћанско. Разуме се то бива најчешће код женскиња, јер би се Арнаутин стидео да понесе хришћанско име.

То мењање имена није само обичај Арнаута, има га и у наших и чини се највише код болесника. Том приликом се највише дају старозаветна имена и новопрекрштени мора за четрдесет дана ићи јутром и вечером у цркву, да свештеник чита над њим молитве за опроштење греха према тајни крштења.

Сем прекрштавања постоји тамо и обичај превенчавања. Кад супружници немају порода или им

опет истерује пуцњавом из пушака. Кад се сврши давање соли, настају игре, при којима се најрадије гађају нишани. Другог се дана носи литија а трећег је дана весеље и коло. И за Ђурђев-дан се боје јаја као и за Ускрс. Девојке се трљају по лицу и говоре: „Како је јак дрен да будемо и ми, како је црвено јајце да будемо и ми". Тако и деца, кад изведу коња на пашу, ударе га јајетом да се, кажу, гоји као јаје.

*) У Дримколу, сем у селима где живе искључиво Арнаути, једва на сто да пет знају говорити арнаутски, а по где и гдекоји, који је слазио у варош и трговао, једва зна по нешто турски. Жене пак никако не знају. Арнаути села Лабуништа досељени су из дебарског округа из Голог Брда, те је њихово наречје различито од онога како се у Лабуништу говори. Тако од њих имам ове речи прибележене: сонце, сорп, торн, торло, горло, цорв, цорвен, орђа, орђав, орђосан и т. д.

пород умире, они се на ново венчају, а затим се дуго Богу моле да им тај грех опрости.

Да ме није тако сам ток говора занео у реч о неким обичајима народним које сам забележио, свакојако да би на првом месту поменуо најглавнији и најкарактеристичнији његов обичај, славу или службу. У тим крајевима чују се искључиво речи служба и свети. У Курешчи, пределу на југоистоку Преспанског и Трновског Језера и даље ка Деволу, чуо сам још и овако: „Таз кашча отпева денес", „Јаз отпевам свети Спиридон." А има и „кога молиш?"

Око целог Охридскога Језера слави се без изузетка и то са доста добро одржаним обичајима, онаквим какви су и у нас. У Дримколу се нарочито лепо прослављa. Реже се колач, пали се свећа, кува се кољиво и певају се славске песме. Ево једне од песама:

— А Јоване, домаћине,
Да ли пијаш, да ли спијаш;
Ако пијаш, весели се,
Ако спијаш, разбуди се,
Оту ти дошле страмне гости
Пострамен ти глас донесли
Кум да бидиш на девет села
И да крстиш и да венчаш,
На десето стар побратим.

У Охриду највише славе св. Димитрија, св. Јована, и св. Николу; у Струзи св. Ђорђа и св. Ни-

колу, по селима око језера св. Пантелију, св. Ђурђа, св. Димитрија, св. Николу, Петковачу и т.д.

Носе се крста, постоји моба, побратимство, коледа, меће се бадњак (зове се б'дник) и још други обичаји.

Водио сам неке белешке и о предањима народним која ће се, у осталом, моћи ваљано да проуче тек онда, када се приберу народне умотворине.

Најдивнија предања су она која се дотичу легенде о св. Клименту, св. Науму и св. Ерзаму, мученику охридском. Тако исто у народу живи и предање о св. Јовану Владимиру, јер она прича о цару Мирчету извесно се односи на краља Владимира*). У Охриду сам чуо и другу причу. Кад је пренесено тело св. Владимира из Преспе преко Охрида, два су се брата свађала и хтела крвно да заведе немогући правилно да поделе једну њиву која им је остала у наследство од оца. Св. Владимир изиђе из ћивота, прође средином њиве и тако им подели њиву по правди. Прича нема друге вредности, али казује да постоје очувана памћења о св. Владимиру.

Постоје и предања о Јустинијану и цару Константину. Јустинијану се приписују многе грађевине, а за Константиново име везује се пад Охрида

*) Тако мисли и Новаковић који је ту причу убројао у ред традиција о Краљу Владимиру. „Први основи словенске књижевности", стр. 235.

под Турке. Прича казује да је Охрид предала Турцима Константинова кћи.

Предања не заборављају ни сјајне дане Охрида као престонице црквене. Поједине цркве приписују се појединим архиепископима; прича се о великим духовним школама у Охриду и Струзи.

Најомиљенији јунак народних традиција Марко Краљевић и прича се и пева. Врло се често чују песме: „Шетал Марко из гора зелена" или „Шетал ми Марко из турски дворојн", а о Габсвској планини више Струге прича се да је на њој Марко вино пио; на Белици има белег докле је скочио; испод Струге има његов прстен од камена.

Забележио сам и оно предање народно о гумну ниже манастира св. Заума.

Најпознија су предања о Скендер-бегу, јер она највише залазе у наше дане.

КОСОВО

Опис земље и народа *

*) Из опсежнога дела Нушићева „Косово“ које је у две књиге 1902 године издала *Матица Српска* у Новоме Саду, доносимо само једно поглавље из прве књиге и четири описа места из друге књиге.

Кућа и живот у њој

(Из I књиге)

Поменули смо негде напред да су прилике код овога народа свеле сав живот на кућу и на породицу. Јавнога живота нема или га има у оној мери у колико смо га, по могућности, обележили говорећи о вароши и о селу.

У кући живи задруга, у колико су се ове на Косову одржале, јер их је с дана на дан све мање и ако се оне не растурају увек са истих узрока са којих то бива у Србији. Један од највећих узрока распадању задруге овде, јесте немање заједничког имања. Сељаци су увек чипчије а врло ретко господари своје земље. Где су сами господари ту се задруга стално одржава. Од таквих, данас су још највеће на Косову: Догањцићи[1]) од 30 кућа у Доњој Гуштерици; Бабушани од 13 кућа у Бабушу, па онда Дрмоњчетовићи у Ливађи и још неколико.

---

[1]) Догањцићи су стара породица. Били су ферманом ослобођени плаћања пореза, али су зато морали неговати копце (догањ) за лов. Отуд им је остало презиме.

Задругу данас одржава још само могућност да се у стоци има заједничко задружно имање. Имање које задругар и ван задруге може имати зове се одсебак или особак, но свако ко има одсебак, више се стара за тај свој део но за задружно имање па и због тога бивају често деобе у задрузи.

Од како су се у новије време отвориле школе по селима и школовање поједине деце из задруге бивало је чешће узрок завадама па богме и деобама. Задруга не даје сву децу у школу, већ се једва реши једно да одвоји и то дете онда „бадава једе".

У свакој задрузи, осим старешине, постоје бачица и мешаља. Бачица је жена која се брине о благоти, а мешаља је редуша која меси хлеб. Бачица се одређује на годину, а мешаља на недељу или петнаест дана.

Данас су се задруге свеле управо на повећу породицу, на оца са синовима, снахама и унучићима; па се ни у овом облику у најзадње време не одржавају.

Најчешћи је дакле облик породице инокоштина, једна кућа и једно огњиште, и ми ћемо овим описом у такву кућу ући.

Рођење новога члана куће, радост је целе породице те сви носе дарове новорођенчету. Разуме се, ако је дете мушко онда је радост тим већа. Веле, кад се роди мушко: „Гора плаче а кућа поје", а кад се женско роди онда „гора поје а кућа пла-

че", или још и овако: „Кад се мушко роди све се у кући до чивије обрадује, само се метла заплаче а кад се женско роди само се метла радује а све плаче."

Жена је пре рођења „тегобна", а кад роди па до четрдесет дана, зове се у селу родиља а у вароши лауса. Родиља излази одмах на рад али за четрдесет дана не сме изаћи из куће пре сунца ни вратити се после сунца.

Чим се дете роди стави се око њега конопац, под главу му се метну ните и метла и један гребен више главе а један код ногу. Тиме се дете четрдесет дана чува од вештица. Тај се обичај од скора почео у варошима да напушта, али по селима се још увек тако чини.

У варошима, трећу ноћ по рођењу, искупљају се жене и чувају целу боговетну ноћ новорођенче, појећи песме и веселећи се. Не сме се том приликом ни једна жена преварити да заспи, јер ту ноћ доходе суђенице да одреде судбину детету.

Прича се о суђеницама оваква прича: Било шест сестара па им се роди и брат. Трећу ноћ по рођењу остану сестре да га чувају. Преваре се све те заспе, само најмлађа остане будна. Дођу суђенице преко ноћ и пресуде да дете буде срећно и пресрећно али, на дан свадбе да га устрели стрела а ако га та стрела мимоиђе, да остане срећан човек целог свога века. Најмлађа сестра све лепо чује што су суђенице досудиле па то не каже

никоме, већ сачува као највећу тајну. Кад дорастоше сестре а оне се редом разудаше те дође ред и на најмлађу, али она никако неће да се удаје док брата не ожене. Где би то било да се брат жени код неудате сестре, али она неће па неће. Најпосле брат шта ће, запроси. Кад дође дан свадбе, сестра му обисне о врат и измоли га, да јој да своје одело те да га она тај дан замени. Брат јој учини по вољи а кад у цркви — њу погоди стрела. То је она стрела што су је суђенице брату намениле, те тако брат остаде срећан целог века.

Затим долази крштење. Имена која се дају деци при крштењу обично су ова:

Андрија, Анђелко, Божидар, Бојко, Вукашин, (Вучко), Веселин, Вељко, Величко, Гвозден, Душан, Деспот, Дејан, Данило, Ђека, Ђула, Живко, Зорко, Иван, Јордан, Кузман Крста, Лазар, Митар, Марко, Миљко, Милан, Михаило; Милосав, Манасије, Младен, Маринко, Недељко, Пава, Петко, Рајко, Рада, Стамат, Станислав, Стаменко, Спасоје, Станоје, Стојан, Сава, Станко, Трајан (Троја), Цветко.

Синеса, Божана, Босиљка, Бојана, Весела, Велика, Грозда, Гојта, Доста, Давина, Данка, Душка, Ђурђа, Живана, Златана, Иконија, Јордана, Јеглика, Јевра, Крстана, Каранфила, Манасија, Мирјана, Младена, Милена, Милојка, Николија, Нада, Неда, Петра, Петкана, Росанда, Роса, Румена, Спа-

сена, Стевана, Савка, Стана, Стојанка, Сребра, Санда, Синђелија.

По варошима су већином календарска имена која су скраћивањем и тепањем постала прави надимци, којима је првобитни облик где кад сасвим изгубљен. Тако:

Лала, Пота, Ниђко, Дела, Гала, Гата, Зала; Пана, Цана, Фила, Коља, Мана, Дена, Дика; Кита. Зара, Ђика, Панка, Тана, Вета, Канта, Кина, Зоја, Риса, Гика, Сутка, Чока, Кана, Ника Стака.

Име Стана и Станоје, Стојанка и Стојан дају деци кад се деца не држе, па да дете стане. А име Доста дају кад нека жена рађа само женску децу па да би било доста.

Ко нема никако деце, за тога кажу да је „сувокрља“ и таква жена узеће ваздан лекова бапских а у којега се не држе деца, осим што им дају имена која споменусмо, има и нарочитих обичаја који се врше да би се деца одржала. Тако ће онај ком се деца не држе купити платно из три града (вароши) па ће се звати каква комшика да од та три платна сашије једну кошуљу. Комшика шијући кошуљу седне на камен и не сме ни речи проговорити док не сврши посао. Кад сашије кошуљу, преврне се камен на коме је седела да ко други не седне на њ. Тако исто се чини и ово: дозову се три испрошене девојке те изаткају зелену пелену од вуне сабране од три црне овце, које ника-

кву белегу нису имале. Те девојке за једну ноћ, док не запоје петли, колико изатку толика ће бити пелена. Док тку не смеју говорити. А сматрају да је и то добро, да би се деца држала, ако се дете никако не задоји док се не крсти.

Осим крштења постоји још један обред, који нарочито на селу сматрају толико исто важним. То је прво шишање детета и тај се обичај зове стриг. Дете се први пут шиша кад ступа у трећу годину. На селу то увек врши кум и том се приликом дарује и части као и приликом крштења. Од дарова, којима кум дарује своје кумче, најглавнија је капа (фес). Пострижена коса чува се као каква амајлија. Тај исти обичај постоји и у Арнаута (арнауташа) те отуд и они имају својих „кумбара".

Дете расте готово остављено само себи. Мајка већ после неколико дана, од порођаја, ради све послове а ни доцније никад своме детету не посвећује много времена. Дете док је мало зове се „лудо", а све док се не ожени „дете". О годинама се не води рачуна; многи веле: „Знам да сам се родио јали годину јали две пред муаребе (рат)" или: „Сад у меснице биће му тако петнаест година". Појам пунолетства никако и не постоји. Има један израз који то замењује али не опредељава право пунолетство. То је кад момак или девојка „постаса" да се жени или да се уда. Тада се обично каже за момче: „Постас'о је да га женим", а за девојче:

„Постасала је да се да" или „Улегла је у буљук, време је да се да". Али је све ово далеко од пунолетства и зрелости дечје. У вароши чорбаиција ожениће сина и од 15 година, јер хоће да има у кући снаху која ће га дворити и госте дочекивати. Девојка од 13 година у вароши већ се крије тј. не појављује се више ни на улици ни у кући пред гостом па ни пред удаљенијим сродником. Кад се девојка крије ни у цркву више не одлази сем на причест. Чим се девојка „крије" то значи да спрема дарове те јој се може у свако доба на врата закуцати. На селу момче од 17 година а девојче од 13 година већ су „постасали".

На селу момак купује девојку т. ј. она даје новац за спрему девојачку. Те цене су некад биле произвољне те лепу девојку није могао свако купити већ се плаћало и по 1000 и 2000 гроша. Било је због тога и неправде и непријатељства. Отуд су после сељаци захтевали те су настале варошке општине са владиком да се пропише наредбом једнака цена девојака, која је том приликом сведена на једну кесу (500 гроша).[1]

Некога Иве из Гуштерице син запроси и да

[1]) Био сам једном у селу о сватовима; удавала се четрнаестогодишња девојка. После недељу дана дође ми отац девојчин, вели: „Ми писмо ракију и за друго моје девојче!" — Е, кад пре; па колико му је година? — „Тринаест сад ће да има" — вели. — Па то је грехота, болан! — „Знаш, не би ју још давају, него сам на зор за паре!"

500 гроша. Отац девојчин истроши те паре, које на спрему девојачку које на дочекивање и чашћење гостију, а кад пред свадбу девојка умре. Врате му 500 гроша (у случају смрти пре свадбе новац се враћа). Запроси другу па прође тако исто, умре му невеста. Други таст истрошио паре па нема од куд да му их да, већ му отплаћује по 20 по 30 гроша од Митрова до Ђурђева дана. Ивин син сад не може да се жени док не прибере паре, али, што је још горе, новац му сматрају као проклет па не може лако да му нађу девојку.

Тај откуп доприноси много те има често бегства и отмица. Бива да је момак сиромах а узео би ову или ону девојку. Отац је не може дати без пара а она одбегне за момком. Томе доприноси и то, што ни момак ни девојка не полазе често за онога „који је срцу драг".

У кући се обично сви укућани договарају кад хоће сина да жене и главно им је том приликом с ким ће да се опријатеље. Девојку неће дати оној кући која слави исту славу па ма како из удаљеног села био. Има само неких слава код којих се то не мора да пази. Бива да се деца просе још док су сасвим мала па их одмах по рођењу, вере нарочито кад се коме деца не држе. А бива да се може оженити и млађи брат, ако је старији на занату у граду или нарочито у туђој земљи, али треба старији да му ипак да свој благослов.

Кад девојке одбегавају, отиду обично у ва-

рош, у проте или у које друго село, у свештеника. Но бива да би биле безбедније, да одбегну и у Арнаута који је веран пријатељ момков. Арнаутин је склони у харем код своје жене и ту је безбедна. Но врло често се дешава и то, да Арнаутин задржи за себе девојку ако му се допадне. Та сиротица никад више не види ни момка ни родитеље, па се ипак врло често избегава у Арнаута.

Пре сватова постоји кита т. ј. исти обичај који се код нас зове прстен. У вароши постоји још и обичај, примљен од Турака, који се зове боја. У четвртак, пред недељу у коју ће бити свадба, зберу се жене код девојачке куће и боје јој косе и веђе, певајући;

Наша момо, честита ти боја;
Данас боја и ал-к'нарија
Јутра дувак и млади делија,

а осим ове и многе друге песме.

О сватовима у селу се носи барјак; пушке се мећу и трка се коњима. Кажу да су кадгод свадбе биле врло веселе но нису данас толико. Уз гоч (бубањ) и уз многу ракију, траје једнолико весеље по два и по три дана. Том се приликом вије весело и јуначко оро; поје се песме без престанка а мећу се силне пушке и здраве искрене здравице.

Млада се води покривена булцем (постоје још и речи булетина и дувак) и на коњу, а са обеју страна иду девери који је пењу и скидају са коња.

Млађи девер обично води коња а старији држи невесту. У вароши младу носе у колима покривеним са свих страна платнима. Младу сваки гост дарује новцем а младожења дарује родбину девојачку као и она њега. Увођење младе у нову кућу скопчано је са многим ситним обичајима потеклим из предрасуда.

Првих дана у кући, невеста не ради никакав већи посао; већ се упознаје са кућом и дочекује госте. Осим тога, тих дана она пере свима укућанима ноге.

Муж је прави господар своје жене. Кад је он у кући, она и не говори. Име мужевљево не помиње у разговору ни пред женама а камо ли пред људима. У опште, појмови о чедности која постоји у односима мужа и жене, врло су строги. Кад су муж и жена млади, срамота је да иду само њих двоје негде, јер би им се смејао свет ако нема ког старијег уз њих; више него то, срамота је и кад говоре међу собом много, не само у друштву већ и у кући. Кад једна жена пита другу за здравље у кући, неће никад питати и за мужа јој, већ само за децу, осим старија жена што пита за „домаћина“ али не именујући га. Па и људи међу собом питају само за здравље деце, жене и не помињу.

Срамота је кад жена већ прве године брака добије дете; срамота је да плаче кад јој умре

прво дете а што је још грђе, срамота је да плаче кад јој муж умре.

Живот је жене искључиво у кући па се, нарочито у варошима, и не разликује толико од живота мухамеданских жена. Од десет-двадесет година жене су почеле да се појављују и пред гостом у кући а пређе нису излазиле ни пред даље сроднике.

Редак је случај да се муж раздваја од жене. У вароши и бива, али у селима ређе. Узроци раздвајању нису увек једнаки са онима који се налазе у актима наших конзисторија. Раздвојиће се што је жена нероткиња; што је неки Арнаутин навалио на кућу; што је муж од невоље пребегао у Србију пре неколико година па се и не јавља жив. Нека Марија из Бабиног Моста побегла је од мужа из Брњице својој кући, јер је муж обећао при просидби да купи оку памука да ради себи што јој треба, па сад одриче обећање а она нема памука па „седи тако скрштених руку а то је срамота".

Постојао је пређе обичај, који се и данас одржава по где и где; кад муж хоће да отера жену, зовне два човека, узме нож и одсече јој пред њима парче бошче (кецеље) и да јој сто пара, па је тиме свршено раздвајање. Кад се каже: „Одрезао јој је бошчу", зна се да се раздвојио и оте-

рао жену. Овај начин раздвајања бива само у случају, кад је узрок раздвајању женино непоштење.

*

У свакој се кући држе строго постови. Само за Петрове постове види им се криво; веле, тај се пост пости за „попадијине чарапе".

Готово сви сељаци, кад им се ко разболи, заветују се на неки пост и после то пређе у породични пост, ако се заветовало за домаћина. Сем тога, сви сељаци посте и за своје славе по недељу дана и ти пости су им као и велики.

Приликом поста хране се врло рђавом и слабом храном. Иначе се најчешће једе пасуљ, купус, празилук, сочиво (лећа), а кромпир је већ рђа храна.

Месо се једе често, понајвише овчјско. Јагње је грехота заклати пре Ђурђев-дана. Свињског меса никако и нема или мало што га има, једе се зими. Радо се једе сушено месо, а и рибе се лабске и ситничке суше. Троши се по селима доста и козјега меса. Сем свега тога, дабоме, сир, млеко, кајмак, јаја и т. д. Паприка се не једе много као у Србији, а ракије се пије врло много.

*

Кад је ко болан у кући лече га саме жене. За сваку бољку знаће жена у кући лека а ако га она не зна, знаће комшика. Ећима (лекара) ни у вароши не зову.

Највише се болује од назеба а деца од богиња и великог кашља.

Јектика се у народу зове „трпија" а и „дугачка болест" (по варошима турски верен); врућица — „велика болест на огњу сагорела" (овај додатак је облигатан); водена болест зове се — „дропљика"; епилепсија — „лошотиња"; велике богиње зову — велике красте, а мале — сипанице.

За лечење се употребљавају ове биљке: кичица, маточина, рен, пелин, бабина душица, слез, коприва, зова, ракита, седеф (рутвица), липов цвет, копитњак и т. д.

Свака болест била је „писана" или је дошла од мађија, од клетве, од очију или од намере (кад се ко намери, нагази). Стога се много лечи и гатањем. Тако је оно опште познато гашење угљевља од којега се вода, што претекне, баца на пса. Кад кога змија уједе баба, гаталица, шапће му на ујед три пута: „Раж, колач, од Бога иљач. Скочи крок карокар. Постависмо ручак ручат, отуд иду рђави људи, не дадоше ручак ручат!" или: „Рогобора вечера, рогобојена постеља, не поради зле жене но поради добра човека, земља земљу пољубила. Крач, крач, ржен колач покрива!" Друкче се шапће кад око боли („Ху, шака бака и т. д.) а друкче за грло.

Ако је ко теже болан дозивају се, после баба, попови и читају му молитву а ваља му и масло светити. Носе се боници радо и у оближње мана-

стире или о младој недељи на какву развалину старе цркве или лековити студенац. Само ако је ко сишао с ума, нема му другог лека до да се носи у манастир св. Јаниђија, у Девич. У Неродимњи има нека „самовила" којој народ много иде, а тако и у Приштини неки близнак, који лечи много од маџија.

Отићи ће и хоџи и потражиће да им напише запис или амајлију. Амајлије се још много употребљавају као лек. Иду жене и латинскоме попу у Јањево да им пише амајлије. А има и наших попова који пишу записе за грозницу. Један од таквих записа гласи: „Часнаја твоја глава набљудје стојаше и глаголаше: стани, стани јежедневнаја тресавице!"

Интересантно је да и Арнаути зову често наше попове у болести па и Турци, само крадом, али се за то тражи какав старији поп или калуђер. Болесник прими крст и свећу у руке а поп му чита врачевске и Василијеве молитве и он их равнодушно слуша. Носе Арнаути болеснике и у манастире наше, нарочито у Девич.

А кад сви побројани лекови не помогну, већ Бог узме душу, одмах се комшије и пријатељи слегну да праве сандук. За тим сви сељани доходе ожалошћенима на „здраву главу".

Тако се у граду и на селу зове посета, при којој се изјављује сажаљење ожалошћенима. Њима ће, обично свако ко дође, казати: „Бог душу да прости, глава да ти је здрава!" и уз то још по не-

колико добрих и пријатељских речи. Свака жена, својта, кад донесе свећу и цвеће, мора оплакати умрлога; кад не би то учинила била би за њу срамота и грех. Младог човека или жену плачу и они који нису својта. Међу тим млада жена срамота је да плаче за мужем, нити да ставља знаке жалости. Тако исто срамота је младој жени плакати за првим дететом.

На погреб иду и мушки и женске, а сарањује се истог дана кад је умро. Ако се не деси свештеник ту, сахраниће га сами сељаци очитав му „оченаш", па кад наиђе свештеник, макар и после недељу дана, опојаће му гроб.

У знак жалости за умрлим, жене ће окренути хаљине наопако, неће се китити и покриће главу црном шамијом. Мушки се не бричју неко време.

Око мртваца се много гата. Тако, док је мртвац у кући, не сме једно другом додавати ствар из руке у руку, већ ставља ствар на земљу те је онај коме треба узима. Хлеб се може месити и јело кувати само док је мртвац у кући а чим га изнесу, све престаје за тај дан па ма се немало хлеба. Иверје и дрва која су остала неизгорела, износе се на сокак а оно иверје што је остало, кад се сандук градио, пушта се низ воду. Вода која се затекла у крчазима кад ко умре, не сме се пити, јер веле да је и вода замрла. За недељу дана ништа се из куће не износи нити даје док, после недеље дана,

домаћин не унесе најпре у кућу какву бакарну ствар.

Таквих обичаја има још врло много, од којих су нам многи и непознати.

После седам дана даје се мртвацу за душу а чиниће се помен и после 20 и 40 дана, затим пола године и година. Годишња трпеза кад се сврши, нађи ће се когод и да запева, што значи да је жалост престала.

Удовац и удовица срамота је да се жени или удаје пре године дана. Кад се жени удовац или удовица удаје, венчање се врши увече и нема весеља. Деца, сирочићи, која по умрломе или умрлој остају зову се „јетимчићи". Кад остане удовац или удовица са „јетимчићима", није срамота да тражи себи новог друга због деце и то да буде, сматра цело село као своју бригу.

Словиња

(Из II књиге)

Словиња је село на речици Жегровцу, на обронцима планине Орме, а управо на друму који из Врање преко Гилана води у Приштину. Оно лежи на излазу једне клисуре дубоке два и по до три сата која се од села Понежа на Орми савија на лук, југозападно. Словиња је три сата јужно од Приштине и то је једно од најлепших села на Косову. Село се готово не може видети од воћа; а око овога је равница која је тако плодна да неће никад изневерити работника. Источно од Словиње, кад се уђе у клисуру, има окана око којих се још налази шљака, а за овим планина богата старом шумом.

По Душановој повељи и „Краљеве ливаде" су код Словиње; отуд је то и био богат дар, кад је Душан истом повељом даровао манастиру Хилендару ово село „с људма и ливадами и уљаником".

Данас у Словињи има 60 кућа и око 450 становника, од којих је само 6 кућа (48 душа) Срба, а има и 15 кућа Цигана; остало су Арнаути.

Али са другог нечег ваља ово село забележити међу осталим знаменитим местима на Косову.

Кад оно невесињска пушка затражи сву српску крв за један делић слободе, доведе она српске борце и на домак Косову. Они га сагледаше, окваснше га својом крвљу; хитни телеграми јавише да је српска војска омркла и здраво осванула на Косову, али... Ситница оста да још и даље жубори крај гробова неопојаних и неосвећених.

Тада, 23 јануара 1878 године, око 2 сата ноћу, преко Врања, Бујановца, Гњилана и села Брезаљице, стигоше српски добровољци под командом Милоша Сандића на Косово, у село — Словињу.

Ево, нека нам тај поход причају белешке команданта јуначких синова који видеше Косово. Налазио се одред српске војске у Брезаљици, кад је добио наредбу да крене на Косово и да продре до Грачанице. Овако пише командант:

„Чим сам наредбу добио, одмах наредим трубачу да свира збор војника. На глас трубе, искупи се на месту свега 50 војника, којима саопштим наредбу, па позовем г. г. официре да се одмах крећемо на пут..... И тако, са ових 50 војника и 2 заставе кренем се, према наредби. Како беше доста мрачно а пута нисмо знали, то нађем два Србина, сељака из села који су добро познавали пут, те их поведемо собом као путовође. У путу смо имали велике тешкоће; војницима који беху остали без обуће морао сам да наредим да секу ћебад и њима ноге увију место опанака. Борећи се са таквим незгодама, стигосмо око два сата по поноћи до јед-

ног села, за које нам вође казаше да се зове Словиња, да је то арнаутско село у Косову, да у њему има само седам кућа српских и један хан, у коме је ханџија неки Јован Призренац, Србин. Недалеко од села ја зауставим војнике, па њих десет и једног вођу пошаљем да се известе од ханџије тачно: да ли има у близини непријатељске војске; да ли је село мирно и т. д. Јован, као ваљан Србин, известио је извидницу о свему тачно и ја се онда кренем врло предострожно у село. Механџија ми је затим показао кућу сеоског кмета Реџепа Арнаутина и свију главнијих Арнаута, те ја наредим да војници у највећој тишини опседну куће њихове. А у исто време, да би заплашио Арнауте и прикрио своју снагу, наредим да трубачи свирају и добошари лупају, а у исто време разлегоше се по целом селу глас војника: „Слушај!... Слушај!...“

Са таквим тегобама, тако мучно али ипак свечано, наишла је српска војска први пут на Косово.

Ту, на самом путу, пред селом, познавао се негда али је већ давно разривен траг гроба српског добровољца Панте Поповића из Војводине, који је од својих другова први на Косову погинуо. Његова је глава била више него један дан на коцу, пред селом Словињом и Срби су га, при одступању сахранили.

Нека му је светао спомен и проста му крв коју је на Косову пролио!

Неродимња

(Из II књиге)

Ово место носи различита имена: Родимља и Родима, (у „Родимѣ" писа Краљ Милутин повељу), Породимља (в домоу Краљевства ми оу Породимли", пише Дечански), а и Неродимља. Народ међутим зове га сада Неродимња.

У повељи Стевана Уроша III од 1330 године пише још Породимље, но већ у Душановој повељи стоји Неродимња, те је без основа народно предање да се ово место некад звало Родимља а после убиства Урошева почело да се назива Неродимња.

Неродимња се провлачи кроз најзнатније догађаје у историји Неманића. У Неродимњи је 29 октобра 1321 год. умро Краљ Милутин одакле је пренесен у храм Св. Стевана, у Бањску, који је он сам онако богато саградио. У Неродимњи је Дечански 1330 године написао ону знамениту повељу којом дарује Високе Дечане, своју задужбину. Кад се Душан крену из Скадра он опколи Неродимњу, одакле Краљ Отац избеже у Петрич а у

Неродимњи остаде Краљица са децом. Из Петрича одведоше Краља окована у Звечан где му послаше и Краљицу..... а млади Краљ сиђе у Сврчин да сазове сабор.

Неродимња лежи на најубавијем месту на Косову, опкољена са свих страна гором, а само с једне равницом која је и везује за Косово. Ту расте красно воће, диже се лепа и густа шума и сливају се бистре воде.

Кроз Неродимњу тече Неродимска Река коју чине два крака: један који слази са Језерца планине и зове се Језерачки поток и други, који слази са ливада које леже западно од Петрићграда а које место народ назива Шареник, те се и тај поток зове Шареничка Река. Ова се два крака састају под развалама града Петрића и одатле се зову Неродимска Река, све до ушћа свога у Лепенац. На реци Неродимској, од Језерца до Качаника т. ј. до ушћа има 67 воденица.

Село Неродимња дели се на две махале, од којих се једна назива Неродимња а друга Стојковићи. Била је и трећа махала која се звала Доња Неродимња, но са тога што су је населили многи Арнаути и порастао јој јако број кућа, она се сад одвојила у засебно село које засебно себи и кмета бира. Неродимња (Горња) лежи крај саме реке а источно од њега на десет минута је Стојковић махала. У обема малама има 70 кућа, од којих су четири арнаутске, а остало српске. На толико истом

растојању југоисточно лежи Доња Неродимња са 70 кућа, од којих су само 15 српских.

У Неродимњи постоји српска основна школа у доста доброј кући, на којој пише чистим и великим словима: „Хаџи-Никола, на поклон мојој браћи српској". Ова школа постоји већ од 30 и неколико година. Осим тога има црква Св. Арханђела коју опслужују два свештеника.

Источно од села налазе се и развале цркве Св. Николе коју је Јашар-Паша, знаменити рушилац српских цркава, разорио.

На пола сата западно од Неродимње, идући све уз реку, у ставама Језерачког потока и Шареничке Реке, а на врху повисоке планине, налазе се и сад добро очувани темељи града који се назива Петрић и у коме су, како се каже, становали српски владари, а у Неродимњи су по свој прилици имали само летње дворе.

Испод Петрића, а преко реке, налазе се зидине цркве Св. Уроша. Данас већ више нема старих зидина али је народ, на темељу њиховом, подигао нове све до крова и посао само није могао да продужи због арнаутских размирица. Чак је обнављање цркве Св. Уроша црквени епитроп Кита Трајић и животом платио. Веле да је стара црква Св. Уроша дуго је још трајала, али ју је разорио Јашар-Паша. Крај цркве су се одржале нешто и зидине од старих конака манастирских.

Поља око Неродимње, као и планинске узвишице носе имена која је вредно прибележити овде. Тако поља: Сад, Лајзе, Кућиште, Станиште, Дубрава, Глог, Савино Поље, Буковчице, Вртине, Модрич, Русине, Босарије, Орланце, Трњаче, Локма; Топлик, Нерезине, Папрнице, Лука и т. д. А узвишице и брежуљци: Главица Кошарачка, Љубовски поток, Кун, Благуп, Макорски кладенац, Богородица, Катић-камен, Студеница, Доганове бачевине, Гувниште, Корита, Габрич, Чука, Ковачев поток, Царевац, Добри Глед, Главица и Крс.

Народ и објашњава поједина од ових имена. Тако, кад је мајка тражила сина Уроша, испела се на једну узвишицу одакле би прегледала поље и та се узвишица од тад прозвала Добри глед, а кад је дошла код оног извора код којега је Урош погинуо, назвала га је Главицом, јер је ту Урош изгубио главу. Кад је одатле понела тело његово, застала је на једном пољу и увила главу модрим футом за знак жалости и то се место прозвало Модрич. Кад је за тим стигла до једног извора под брдашцем измила је сину Урошу лице и по том се то место и зове извор Царевац. Ту га је и сахранила и подигла му цркву од које се и данас познају четири зида.

Искићено многим оваквим појединостима, цело предање о смрти Урошевој сачувано у Неродимњи гласи овако:

Урош је заједно са Вукашином дошао у Петрић из Призрена. Одатле су отишли у лов и код

извора на Главици, испод Неродимње, убио је Вукашин својом руком Уроша и ту га закопао, а он онда другим путем оде у Призрен, да заметне само себи траг. Прође неколико дана а мати Урошева види нема јој сина да се враћа. Код ње се породи сумња те пође сама да га тражи. Дође у Петрић али га ту не нађе те како је чула да је изишао у лов, пође и она трагом да га тражи по околини. Изађе на Добри Глед не би ли одатле сагледала сина а кад га не сагледа, пође даље по пољу те распитуј сваког редом. Ту близу Главице нађе једног чобанина, те и њега припита: зна ли да јој каже што за њенога сина Уроша? По његовом казивању нађе свога сина закопана код извора на Главици. Метне га на кола те понесе у Призрен, али кад стиже до цркве Св. Уроша, волови не могоше даље ићи те га ту у цркви и сахрани.

Прича се још да су га доцније одатле однели неки Проићи у „Немачку", кад је и Патријарх са народом избегао. Нема породице која данас носи такво име а многи веле да се та породица потурчила.

Качаник

(Из II књиге)

Качаник не припада управо Косову али је Качанички предео јужна граница Косова те је веома важан за Косово, ако ово хоће да се опише као бојиште.

Качаник лежи управо у оном теснацу, код којега се толико приближују један другом огранци двају горостаса Шара и Црне Горе, да једва оставе мало места Лепенцу да протече између њих и однесе косовску воду у Вардар. Сам положај Качаника чинио је да је он увек био утврђиван, још од најстаријих времена, јер је био капија на пролазу из Мизије у Дарданију као и данас што је једина непосредна веза између скопске и косовске котлине. Грци су га утврђивали нарочито противу навале Срба, који су слазили са Звечана и претили јуначким борбама да се дохвате обала Вардаревих.

Ако се не забележи народно причање да је Мурат Косовски провео војску, или бар један део, кроз Качанички кланац и на његовом изласку имао прве сукобе са српском војском, онда

остаје као најпознатији историјски догађај на Качанику она страховита битка 22 децембра 1689 године у којој су Турци, као што се прича, тако потукли Аустријанце, да им је од 2800 људи само седам живих измакло. Том приликом су ту на Качанику погинули Принц Карло Хановерански и Ђенерал Штрасер.

Качанику чини важност кланац са свога тактичкога значаја и са своје ретке живописности. То је врло тесан пролаз ограђен високим, недогледним планинама. Грци су Качаник звали Зигон што значи јарам, па и то извесно са теснога положаја. Тај кланац чине саме стене и кршеви а на висинама се уздиже красна шума. Југоисточна му половина у неколико је отворенија јер мада се брда спуштају непосредно у реку, ипак она имају ма колико толико нагиба а по где и где је овај и доста благ; док се у северној половини спуштају висока, стеновита брда и стене одсечно и чине тврд и висок зид. Од ових горостасних природних зидова најимпозантнији је један који се зове Марков камен.

Кланац је дуг до 20 километара а има просечну висину над морем 415 м. Најужи део кланца је у северној половини и та узина траје више него 20 минута.

Кроз кланац се спушта, пробијајући се о стене и кршеве и речица Лепенац, која слази са северних окома Шарових и одлази у Вардар. Кроз

кланац пролази и железничка линија која из Скопља води у Митровицу и тај део њен је најинтересантнији; она прелази час на леву а час на десну обалу Лепенца, прелетајући преко многих вијадукатa и провлачећи се кроз многе тунеле. А сем железничког пута, пролази туда још и царско џаде које води из Пазара у Скопље. Тај је пут мучно грађен, све високом стеновитом обалом и просеком. Близу варошице Качаника пролази тај пут кроз тунел у стени, који је око 15 метара дуг, близу три метара широк, а два и по висок. Са јужне му стране, лево од уласка стоји камен табла на којој је исписано име паше који је пролаз саградио и година 1794 када је сграђен. Због овога прокопа народ у Косову прозвао је Качанички теснац „Шупљи Камен". Тако ће на пример рећи: „Нема оваквога коња од Звечана па до Шупљег Камена!" што ће рећи да га у свом Косову нема.

У близини Шупљег Камена, ту испод Марковог Камена налазе се на Лепенцу трагови старог каменог моста преко којега је извесно, пре но што је овај прокоп начињен, прелазио пут на десну страну Лепенца.

Речица Лепенац слази са Шарових огранака најпре у једну долиницу у коју се стаче и косовска речица Неродимка која ту у тој долини утиче у Лепенац а одатле заједно кроз кланац теку. У тој долиници а близу утоке Неродимкине, лежи и варошица Качаник са старим градом који се

доста расуо али му се ипак једна кула и нешто од зидова добро одржали. Тај је град извесно много доцнији, а Стари Качаник лежи много северније од данашњега на висовима па се и од старог Качаника задржало још нешто развала о којима народ прича да су Старине Новака.

Ова варошица има нешто мало обрађене земље и веома красну шуму која снабдева све косовске вароши горивом. Због сече дрва која се са околних гора ту сносе и качаничка железничка станица је добила нешто мало важности на овој прузи; иначе путници су је мало исплаћивали.

У варошици је доста велика џамија која је и оловом покривена. Ову џамију подигао је онај исти Синан-Паша који је разрушио цркву Св. Арханђела, задужбину Цар Душанову близу Призрена и каменом од исте подигао џамију у Призрену која сада носи његово име. Чаршија је мала, али доста жива а што задржава око путника, то су остаци старог и врло пространог хана код којега су се околни зидови добро одржали али крова никако више нема. Зову га „Куршумли-хан" што ће рећи да је у своје време био оловом покривен, а то је оно олово које сад покрива џамију. На хану се лепо још одржала засвођена капија од белога тесаника а начин зидања као да ову грађевину баца у доба пре српских освајања или доба српске власти у овом крајевима.

Качаник је мидирлук и припада скопском санџаку (округу), дакле је и административно одвојен од Косова. Скорашњом једном наредбом начињен је ту срез (кајмакамлук) који је добио званично име „Орханија". Чак се помишља да се том срезу прида Феризовић и Сиринићска жупа па да се онда цео срез присаједини Приштинском санџаку, а Прешевски срез, који има непосредних и утврђених веза са Скопљем, да се одузме од Приштинског и у замену прида Скопском санџаку, што би било свакојако боље.

У Качанику су становници Арнаути и тешко да се ко стран може тамо населити. Познати су од увек као најцрњи хајдуци а њихово место још и као уточиште хајдука и из најдаљих крајева. Једном је само једна чета Качаничана давала силан отпор и одржавала дугу борбу са кајмакамом скопљанским, који је читаву силу повео на Качаник. Године 1807 Решид-Паша Тетовски успео је да савршено победи Качаник и од тога доба није Качаник више онако на гласу као што је био некада. Певају се и данас међу Арнаутима у Качанику песме о оним страшним казнама којим је мучио Рашид-Паша оне које је похватао.

Када је наша народна песма пренела готово сва јунаштва Краљевића Марка на Косово, она је један од најзнаменитијих његових мегдана, онај са Љутим Мусом Арбанасом, ставила под Качаник. После јуначкога судара у којем се ове две

силе понесоше „Уз клисуру тврда Качаника" и после победе коју Марко онако јуначки, племенито и онако великодушно жели:

...оде Марко бијелу Прилепу
Оста Муса у врх Качаника".

Испод Качаника, варошице, има збиља једна текија која лежи крај самога Лепенца и која се зове Мусино Теће. Тога Мусу сматрају као свеца и одлазе му на клањање. Неки веле да је ово гроб Мусе сина Бајазитова, а други да је извесног Мусе Черкез-Паше, али народ одлучно и поуздано верује да је то гроб Мусе Кесеције.

Липљан

(Из II књиге)

Поред Scupi (Скопље?)* најзнатнији град у римској Дарданији, која је захватила и цело Косово, био је Ulpiana или Ulpianum, данашњи Липљан. То је било врло знатно римско културно средиште, где су се стицали и секли знаменити римски путеви, од којих је један водио на Југ у Scupi (Скопље), други на југозапад у Therandy (Призрен), трећи на северозапад у Charmaenis (Нови Пазар) а четврти на североисток у Naisos (Ниш).

У шестом веку, после Христа, Липљан постаде позорница верских расправа. Тадањи византијски цар Јустинијан I, развали трошне зидине градске и обнови читав град.

Када 6 и 7 столећа наиђоше Срби на Балканско Полуострво, они на Косову створише жупе од којих је на једну, Липљан, као важно средиште, простро своје име. И тако, кроз дуги низ

*) Обично се узима да је старо Scupi данашње Скопље, али познати историски географ Томашек доказује са доста јаким разлозима, да је старо Scupi било негде око данашњег Лесковца. Свакако ово питање није још дефинитивно решено.

година, једна од најзнаменитих жупа на Косову била је Липљанска.

Под Липљаном се дешавају и они знаменити ратови жупана Вукана (1093—1105?). Вукан први провали из својих области, западног дела Расе, те поче ударати на суседне византијске градове па и Липљан спали. Око године 1093 пошаље грчки Цар Алексије севастократора Јована са великом војском, која се утабори код Липљана, са десне стране Ситнице. Вукан, који се раније беше склонио у Звечан, нападне ноћу на грчки табор и потуче грчку војску, која мораде да побегне преко Ситнице и да се склони у Липљан. Када Цар Алексије сам, после тога, пође са силном војском на Вукана, измире се код Липљана те му Вукан даде таоце а граница византијско-српска остаде више Липљана. И тако Вукан не би те среће да присаједини Липљан својој области.

Тек сто година доцније, у ратовима око 1184 и 1185 године, пође то за руком великом Немањи, који се као и Вукан спусти са Звечана, па после знамените победе на Пантину (1170) коначно присаједини Липљан великој својој жупанији.

Липљан још једном паде под грчку власт, за време владе Краља Драгутина, око 1280 године. Губитак тих важних покрајина ваљада и допринесе много незадовољству противу Драгутинове владавине, но Милутин опет поврати Липљан и од тада га коначно присаједини српској држави. Том

приликом је разваљен и град Липљан и Милутин пренесе и древно владичанство из Липљана у Грачаницу, коју је око 1321 године обновио.

Од тога доба Липљан изгуби своје значење, које је кроз толике векове имао, па га никад више и не поврати.

Душан Силни, пошто се прогласио краљем у Сврчину, даровао је манастиру Хилендару у Светој Гори, поред многих других и „цркву Св. Богородице у Липљану и трг у Липљану".

Данас је Липљан мало село, лежи на левој страни Ситничине обале, тамо где се Јањевска реку спушта у Ситницу. Ма колико да је Липљан био изгубио свој историјски значај, са самога положаја свога задржао се у њему увек велики трг све до косовског доба, док га Бајазит није сасвим разорио те се на развалама старог Липљана подигло мало и сиромашно село од 50 кућа. Село лежи на најлепшој равници косовској, утонуло у море најкрасније траве а испод њега, изван села код Ситничиног моста, налази се Синьак или Тишина, место где се многа риба из Ситнице вади. Тај мост на Ситници код Липљана, једини је каменити мост на целом току Ситнице, који се одржао. Њега је зидао Јашар-Паша али каменом који је вадио из српских цркава које је он свуд по Косову рушио.

Липљан је данас и железничка станица око које се почела да диже мала чаршија те са оним

кућама и дућанима, који се подигоше на станици, Липљан ваљада броји до сто кућа. Станица је доста жива јер се и овде купује и товари храна за солунску пијацу.

У Липљану постоји и лепа зграда, у којој је српска основна школа која је отворена још децембра месеца 1866 године и у којој је све до 1896 год. било само три разреда и један учитељ. Те године отвори се још и четврти разред и женска школа.

И данас постоји у селу стара липљанска црква која је ваљада једна од најстаријих цркава на Балкану. И њу је хтео Јашар-Паша да разори али се ману те своје намере. О томе је забележио причу Милојевић у своме путопису. Ја сам је, али мало друкчу, забележио по казивању дугогодишњег учитеља липљанског Дене Дебељаковића. Г. Милојко Веселиновић забележио ју је по казивању старог попа Јована из Липљана. Па како поп својим веком поклапа скоро цео деветнаести век а као дугогодишњи свештеник и чувар је ове црквице и њене историје, то ћемо се ми овде најрадије послужити његовим казивањем г. Веселиновићу:[1])

„Јашар-Паша је много пута насртао да развали стару липљанску цркву. Први пут је развалио припрату и од тога камења начинио је онај мост на

[1]) „Поглед кроз Косово“ стр. 41.

Ситници код Липљана. То је могло бити око 1804 године.

После је опет, једним злим удесом, хтео да развали и праву стару цркву. Почне гонити Србе да сами развађују своју цркву а он само да гледа, али се ни један није хтео прихватити тога посла, сваки је избегавао, чудио се и крстио шта ће од њих још бити и какве их још црње невоље очекују. На вику и дреку Пашину и његових ћајалара, нашао се неки сулудаст Србин из села, звали га Парађидија, те се попео на цркву и почео да руши, а за њим се поткаче и неки Турци; али у један пут Парађидија занеми, уста му се узела а Турцима ноге. Кад то чудо види Јашар-Паша, одмах позове Попа Ђорђа, мојега оца, те је читао молитве и Турцима и Парађидији. Том приликом Паша се јако поплашио те не само да није кварио цркву, но је дао камена и пара да се начини припрата, коју је пређе развалио.

После неколико година дођу пашини ћајалари у Липљан да развађују цркву. Тада се село нађе опет у чуду и бризи за својом старом црквом. Почну молити и преклињати ћајаларе да им не дирају бар у ту једну цркву и да је оставе, те да се околна раја моли Богу у њој, али се верне слуге Јашар-Пашине и не окретоше на молбе и вапаје сељана. Јадни сељани принели су им у том тренутку неколико печених јагањаца и овнова да ручају. Халапљиве потурице, Арнаути, приседну око масног

печења и почну јести, а после ручка да отпочну рушити цркву. Најзад, на толике молбе сељана, а нарочито зарад доброга овнујскога печења, рећи је један, најстарији: „Море, рајо, баш кад толико молите за ову вашу цркву, онда нека један од вас одмах трчи у Приштину Јашар-Паши и нека га замоли, па ако он заповеди да вам остане црква, ми је нећемо дирати; али ако не донесете абер од паше док ми ручамо и седам ока клинаца у зубима, ми ћемо почети рушити цркву".

Сељаци се сада стали тешкати и мучити шта да раде. Знају да се не може отићи од Липљана у Приштину и вратити се натраг док ћајалари још ручају, јер од Липљана до Приштине има добра три часа и толико одонуда, свега шест часова. Дакле није могућно прећи шест часова пута за један час, за које би време, од прилике, јели Турци. Почну се тужити и јадиковати сељани у селу шта су им рекли ћајалари, због онога што се не може извршити.

Ту нужду и невољу чује и једно момче, Ђорђе (звали су га Ђока) Војинчетовић из Липљана, из најстарије куће. Изиђе он пред Турке и рекне: „Ја Божјом помоћу идем у Приштину код Јашар-Паше, и ако вам не донесем абера од Паше док сте ви још за совром, онда разваљујте цркву као што сте наумили!"

Турци му само додадоше из подсмеха: „Не заборави, море, да донесеш и седам ока клинаца у зубима".

Ђорђе им одговори: „Бог ће их донети".

Ђорђе пође пут Приштине. Сељаци га испратише сузним очима и слабо се поуздаше у ту помоћ.

Мало за тим Војинчетовић ишчезе у равноме Косовском Пољу. Турци осташе да се сладе и једу овнујскога печења, и расхлађују бистром водом. Сељаци се вајкају и само погледају кад ће се ови зликовци најести и дићи да почну развaљивати цркву. Турци ручају, сладе се, почињу лакше јести и одмарати се. Сељаке нека језа хвата и чини им се да је време већ прошло и да се оно момче није одмакло од Липљана ни за један час пута.

Уђутали се Турци око совре, по који грицне масногa печења, па замишљен навали се на лакат, други преклапају очима, сан их хвата.

Настало ћутање и с једне и с друге стране... Тек млади Војинчетовић стаде пред Турке, испусти седам ока клинаца и пружи им печат Јашар-Пашин. Турци се тргоше и зачуђено погледаше. Сељаци се примакоше ближе. Нико још не верује. Ну кад Турци сагледаше печат Пашин, учинише темена, пољубише га и одоше из села.

Цело се село слегло око младога Ђорђа Војинчетовића. Сви га гледају сузним очима и мило им је било. Питају га стари људи: „Синко, како оде и дође и толики пут пређе за један час; крила да си имао, не би могао прећи толики пут за ово кратко време?"

Ђорђе скромно одговараше: „Кад сам пошао одавде, ишао сам као и увек, но што сам брже корачао све ми је лакше било, као да ме је нешто носило".

Сељаци се заплакаше па се окренуше цркви и прекрстише се. Ђорђе их је само смерно гледао. — —"

Овако прича стари Поп Јован, који већ 60 година како попује у Липљану. Додао је још, да је кућа овога Војинчетовића најстарија у Липљану; да се је после овога извршеног чина Ђорђе женио и имао деце, и да га је овај стари Поп Јован опојао и сахранио".

Овоме Г. Веселиновић додаје са своје стране и то, да овај Војинчетовић или Војновић, може бити, води своје порекло од старих витезова Војиновића „чији су двори били у Липљану".

С КОСОВА НА СИЊЕ МОРЕ

I

Кроз Косово

Кад настану јесењи дани, на Косову свако јутро легне магла која се постепено разређује што се сунце више пење, па кад се она сасвим разбије, настане најлепши дан. Тих дана, изјутра је студено те се човек мрзне а на подне је жега несношљива.

Једнога од тих дана почетком месеца августа, кренем се у четири сата изјутра из Приштине на пут с Косова на Сиње Море, како сам га и у наслову ових мојих бележака означио.

У Приштини још све спава. Капци на дућанима су спуштени и дебелим катанцима закопчани за ћепенке. По где и где само кафеџија већ отворио капак на своме малом дућанчету окићеном цезвицама разне величине, изнео на сокак мангал пун угља па га, још сањив, распаљује машући метлом. Тамо даље, пред ханом, успремају се путничка кола; кочијаш везује канапом нешто на дизгинама што се синоћ прекинуло, а прљаво ханско момче доноси пуне кофе и пљуска точкове на колима да спере блато, што су га кола јуче по-

нела с пута. Пси, оне гомиле сокачких паса са оријента који кад настану хладне ноћи спавају прибијени једно уз друго на калдрми, већ су почели да се размотавају из тих својих клупчади и да се протежу очекујући, са оправданом нестрпљивошћу, да се отворе касапнице. На оној чесми на ћошку, умива се један хоџа и пере ноге брижљиво као и лице да се затим попне на високо минаре и јасним, звонким гласом, огласи први јутарњи поздрав Богу.

Још мало па да изађем из вароши а из другог неког сокака зачу се тандрк ваљада путничких кола преко до зла Бога рђаве приштевске калдрме а иза једног сена на крају вароши, разлеже се снажан глас једнога петла коме не одговорише они из махале, јер су рачунали да су своје свршили пошто дан већ поче у велико да осваја. На воденици (млину), на самом крају Приштине, већ покуљаше први црни млазеви дима из високог димњака, и пиштаница поче као змија да сикће, те наши коњи начуљише уши. На високој приштинској сахат-кули изби три пута слабим звоном — то је већ четврт на пет.

Тек сад се спустисмо са калдрме на мек друм и остависмо варош за нама; пожелео сам себи срећан пут и окретох главу од Приштине.

Зора пуца и разгони тмину а сунце развејава маглу, те час по час открива све нову и нову слику. Предамном Косово, широко недогледно поље

окићено селима и засеоцима а убраздано рекама и речицама; десно се износи из магле Голеш а овамо лево Вељетен, а друм, којим се крећем, дохвата косе Гласовника па онда слази низ Чаглавицу на Лапље село и даље све до Ситнице пружа као извијуган конац. Још мало па се лево из магле износе висока кубета дивне Грачанице; Шар се све више оцртава тамо у дубини; Ситница све јасније беласа и прелива под косом сунчевом зраком.

На широкој капији ханској у Лапљем селу (Турци га зову Кади-кеј) дочекује ме мој пријатељ ханџија Антуш, са топлом ракијом и добром кавом а испраћа ме са добрим жељама и мој се караван опет даље креће, а сунце се све више пење и магла се већ у велике разређује.

Мој караван није велики, нас смо петорица. Два жандарма коњаника (суварије), ја, мој верни гаваз Димитрије Пећанац и мој терџуман Мурат-ефендија, који ће ме до Призрена испратити да се тамо постара за даље моје путовање, а затим се вратити у Приштину на своје место.

Крећући тако лагано, ногу пред ногу, размишљао сам радо о судбини ове двојице суварија, мојих пратилаца. Један је Черкез а други Прокупчанин, мухаџер. Обојица исељеници, обојицу је невоља одагнала са својих огњишта и из својих завичаја, те сад служе туђину и у туђини. Јер бадава, ни Черкез ни Арнаутин, одагнан из Србије,

не осећају се на Косову, у служби Турцима, као у својој кући.

Сви мухаџери жале за својим старим местима; знам многе који би се тако радо и вратили. Једном ми је један говорио како би волео да не умре овде „у туђини", већ да му је да умре у Лесковцу. Мухаџери у Приштини нису ни мало у љубави са Турцима јерлијама. Турци се жале да је све зло настало од како су мухаџери наишли: да је од тога доба трговина обрнула на горе, да је међусобно чаршијско поверење пропало, да је новац скуп, да се од тога доба датирају признанице, интереси и парнице за зајам. У Приштини, на пример, сад се и уговори за кућу пишу кад се ова узима под кирију, што је и ново и чудно. Мој комшија, Ути-ефендија, јерлија, рекао би често:

— Нема више, комшија, оно време кад одеш у чаршију у дȕста па му се замолиш: дај ми сто, двеста лира, а он ни речи, него вади ћесу небројену, дȃ ти у четири ока; ти онако небројено однесеш па тако му у четири ока и небројено и вратиш!

У Приштини једном убије један мухаџер једног Турчина и тада се зло накострешише Турци на мухаџере, те се говорило по вароши да ће доћи између њих до крви. Бадава, они се сматрају као две народности. Па и у овом случају они нису нашли да је убио Турчин Турчина, него мухаџер Турчина.

Мој берберин, Халит мухаџер из Прокупља, причао ми је више пута о некоме поп Илији и како су њихове куће живеле у Прокупљу. Женске се нису криле; кад Халитов отац није код куће, поп Илија води бригу о кући, а кад је поп Илија где на путу, тако исто Халитов отац води бригу о његовој кући и деци. Поп Илија је имао право да истуче сваког у комшијиној кући ако не слуша, а Халитов отац ни кћер није удавао док се не посаветује са поп Илијом.

Једна ханума, мухаџерка из Ниша, дође један пут мојој жени у госте па вели, хтела је више пута доћи, али није знала где је консулат. Моја жена пита је како да у Приштини, малој вароши, за толико година не сазна где је конзулат, а она вели да нигде не излази. Где ће? — Другу је оно било у Нишу; тамо се ишло једно другом, било је пријатељства, било је својски као што мора бити у „својој земљи". Овде се не познаје (18 година је у Приштини), или врло мало и то са онима који су јој око куће.

Сећам се многих примера о томе како мухаџери жале за својим завичајем и за животом са нама, али — има и других примера, жале они и на нас и то тешко жале и оптужују нас. Они су остављали своје красне њиве, поља и куће па изишли голих руку и голих шака овамо, на пуста поља, са којих су морали исушивати баре, или на неокрчене пустолине које су им гостољубиви

саплеменици уделили. Па најзад, они то не би можда ни зажалили толико, они се знају утешити „к'сметом", они знају да је то тако писано било али — како смо их испратили? — Ево како ми о томе прича мој суварија који на своме коњићу тихо, мирно и сањиво јаше и так кад и кад вади из џепа пржена зрна кафе и са слашћу грицка.

— Није ми жао, ефенд'м, што сам изгубио и кућу, и њиву, и воденицу... један ми рече не ваља тапија, други вели вакуфско је, па тако оде! А ко ће га знати како је било, мени је од оца остало па сам знао да је моје, али ућумат каже: није твоје, па добро, но... што сам изгубио онолики новац, то ми је жао.

— А како да изгубиш новац?

— Како... тако! Седам пута сам ходио у Србију на ућумат, одем тамо па чекам, чекам, чекам један месец, чекам два па се вратим, кажу ми: дођи опет. Кад одем опет а оно тако...

— Ама ко зна шта је тамо радио твој већил?

— Јест и већил не беше хак човек, ама није само он, него и онај мејмур... Немој да се љутиш, али и тај мејмур не беше саглам. Одем ја код њега, па му се молим да ми сврши посла, а он вели: „Пеки, хоћу да ти свршим и да ти пресудим, реци ми по ком закону хоћеш да ти пресудим, по српском ја ли по турском?" А ја се размислим, па к'о велим, боље ће ми бити по мом закону; мој је закон, па ће ме боље и сачувати; па му

кажем: „Е, па суди ме по турском закону!" Он вели: „Пеки, дођи сутра!" Одем сутра а он вели опет: дођи сутра. И тако три месеца: дођи сутра, дођи сутра, па опет дођи сутра!" „Аман, велим му ја једног дана, докле ће тако: дођи сутра!" — „Е па, вели он, ти си хтео да ти судим по турском закону, а по турском закону и адету тако иде, јаваш, јаваш, дођи сутра и вечито дођи сутра!" „Оно јест, тако је код нас, кажем му ја, па се преломим — па дедер, онда, Алаха ти, суди по српском закону!" Узе он по српском закону па ето... изгубих све имање!

Ту заћута суварија те узе да прави цигарету, а заћутах и ја и размишљах о нашим гресима у задобијеним земљама, о гресима који се не поправљају.

Тако, уз разговор, крећемо полако друмом који води у Феризовић ма да би од Дубова могли да свернемо у Липљан краћим путем за Призрен, али сам ја рад да прођем још једном Пауново Поље.

Сунце већ одскочило и осветлило Љубетен, који је Шар високо узнео, а са липљанске станице чује се писак локомотиве која је јутрос рано кренула из Митровице да једва на подне стигне у Скопље.

Стигосмо већ и до врха Ситнице те ступисмо на лепо Пауново Поље.

Пауново Поље је красна равница један сат широка а два и по дуга. Зову га и Паун-поље а и Пауново. Народ тумачи име овоме пољу причом по којој су, на том пољу, пасли царски пауни. Има их који хоће да га протумаче и од личног имена Паун, тврдећи да је некакав Паун био господар тога поља. Кад је краљ Милутин писао своју грачаничку повељу, већ је постојало име Паун. Има га и у грчким споменицима који га називају Ταωνιω а грчки ταῶ значи такође паун, те ће ту и бити порекло овоме имену.

Паун-поље није толико насељено, села која га ките леже по ивици му; по подножјима са истока а близу обала Ситничких са запада око Паунпоља су села: Софтовић, Сазлија (са махалом Ретköцер), Појатиште, Рамњане, Биба (кажу и Бибиће), Старо село, Некудин, Феризовић, Талиновце, Муовице и Прелез.

Сва су ова села насељена Арнаутима, а нека су и нова. На северу је над пољаном мало сеоце Сврчин у коме има седам кућа Арнаута. Сврчин лежи на левој узвишици а над њим се уздиже још једна већа узвишица, која се зове Главица где је била црква од које се још и данас познају трагови. Та Главица и она узвишица на којој је село, опкољени су дивном шумом а испод Главице, опкољавајући је са источне стране, протиче речица, која води воду из Неродимке да за-

лије Пауново Поље, а затим да се придружи водама које чине Ситницу.

Зна се да се у низу историјских догађаја из нашега најзнаменитијега доба, помињу врло често час Сврчин а час Пауни, као Немањићки дворци у којима су се решавали важни догађаји, и увек су Сврчин и Пауни сматрани као два посебна места; тако на пример, Душан се проглашава краљем у Сврчину а са Кантакузеном уговара савез у Паунима, и т. д. Основано на познавању земљишта и места, моје је уверење да су Сврчин и Пауни једно исто, или боље рећи, да је Сврчин дворац у Паунима на Косову*).

На дну Паун-Поља је село Феризовић, кроз које пролази железничка пруга и где сад баш пиcну локомотива, те и ми ободосмо коње да стигнемо што пре на одморак.

Тек што крену воз са станице а ми уђосмо у пространу ханску авлију и одјахасмо уморни, а момци поведоше коње да их проводају.

---

* Ја сам у неколико речи то изнео и у „Делу“ 1894 г.

II

Неродимња • Сиринић • Ватић

У Феризовићу смо застали колико да испијемо кафу из дебелих ханџијских филџана и да се товар са коња растовари, јер вечерас ћемо се опет вратити на конак у Феризовић а сад ћемо одмах кроз Феризовићку чаршију те призренским друмом, док код Ватића не свернемо у лево те сеоским путем, који води све низ реку Неродимску, у Неродимњу.

Сутра кад се кренемо у Призрен била би нам Неродимња с неруке те је боље данас да је обиђемо, кад и онако остаје толико времена до вечере.

Намерила ме је још и срећа што у хану затекох једног малог ђогата да седлају, и на питање чији је, рекоше ми да је ту и поп феризовићки и неродимски дошао да нешто пазари (а он иначе седи у Неродимњи) па се спрема и сам да се тамо крене. Упознах се ту са њиме, па како је то и иначе млад, бистар и интелигентан свештеник (зове се поп Антоније Никшић, родом је из Срецке жупе а свршио је призренску богословију), то ми је његово друштво добро дошло већ и стога, што ће ми много што шта казати и показати.

Кренусмо призренским друмом, и тек што измакосмо од Феризовића, упутисмо се стазом у лево. Ту, недалеко од друма, диже се повелика хумка — брдашце, које је обрасло шумом. Могао би га путник путујући железницом да запази, када би било кога да му обрати пажњу. То се брдашце зове Главица, место на коме је по народном предању Вукашин убио Уроша. На врху тога брдашца је и извор код којега је Урош био сахрањен, док га мајка није ту нашла и однела у цркву Св. Уроша. По моме уверењу ово је брдашце хумка (могила, гомила, монгила, хум, тумули, турски тумбе), којима су Трачани толико окитили цело Балканско полуострво.

Тих могила има и данас много у Маћедонији, на јужном току Вардара, у околини Водене и Солуна (и путници железницом могу видети једну пред самим Солуном). Запазио сам неколико у равници Лангаској као и у Серескоj. Јиречек мисли да их нема у Косову Пољу; међутим, на путу између Приштине и Грачанице а према селу Ајвалији, лежи једна, а ова неродимска била би друга.

Извесно, највећи део ових могила припада Трачанима. Херодот описује (V 8) сахрањивање једног знатног Трачанина, па вели како су му најпре оставили труп три дана на углед, при чему су му разне животиње приношене на жртву а затим су мртваца или спаљивали или укопали, а над гробом му ди-

зали земљу (земља-Хума) што се празновало војничким играма у част покојникову. Тај обичај су примили и Словени од Трачана; отуда ваљада код нас овај обичај при сахрањивању да сваки присутник баци по прегршт земље у гроб, а код Арнаута ће сваки пролазник на гроб, који је крај пута, бацити каменицу тако да се од тих каменица уздигне читава хумка.

Баш зато што је ова Главица хумка која је, усред поља равног као длан, изникла самостално, и обратила је на себе пажњу народа те је привезао традицију о убиству Урошеву за њу.

Ја нећу овде да описујем саму Неродимњу и цркву Св. Уроша пошто сам то већ опширније учинио у засебном делу,*) али ћу под развалама њеним а под дебелим хладом једнога храста, под којим смо прострли ћебад те се сад одмарамо, да прибележим податке који ће бити од веће користи, но што би био сам опис оне лепе и дивне природе која опкољава ове развалине.

Над самим Св. Урошем види се једна гомила кућица које су расуте овде и онде. То је једна махала села Језерца а зове се Шајковце. Пошто је махала то, нити је на картама забележена нити ће вам је ко умети показати, а то је оно село Шајковце које патријарх Пајсије помиње.

Под Св. Урошем пак састају се Шареничка река и Језерачки поток; одатле је на догледу ка

*) Косово.

југозападу Сиринићка жупа о којој је увек до сад врло мало писано те се у опште мало и зна. Њоме ћу се дакле највише позабавити овом приликом.

Сиринићка се жупа граничи са истока Љуботеном (тетовском нахијом), са запада Сретачком жупом и Кабашком планином, за тим Подримом до више Језерца, а овамо од Косова одваја је Неродимња. Од Неродимње је управо одваја планина Шареник која иде од Језерца па у Призренску нахију, где се више села Мачетева спаја са планином Рогопеђ.

У Сиринићкој жупи има свега 17 села од којих су 6 чисто арнаутска. У српска села спадају: Севце са 140 кућа, Јежинце, са 45 к., Штрпце са 144 к., Сушиће са 22 к., (и 3 куће потурица), Горња Битиња са 21 к., (и 31 кућа потурица), Доња Битиња 25 к., (и 5 кућа потурица), Врбоштица 72 к.; Беревце 25 ср. к., Готовуша 87 ср: к:; Дрејковце 12 срп. к. (и 2 куће потурица), Вича 35 срп. к. (и 4 куће арнауташа, а 1 кућа потурица).

Више села Сушића диже се врх који се зове Царевац, где тече и чешма која се зове Царева чешма. На томе врху, један сат више Сушића има и сад развала цркве Св. Димитрија од које је остао само темељ. Ово о селу Сушићу (или Сушици) забележио сам само зато, што се сећам оне распре гг. Панте Срећковића и Илариона Руварца о селу Сушици и манастиру Св. Димитрија

у скопској нахији, у којем је манастиру сахрањен краљ Вукашин Мрњавчевић. Ова моја белешка нема намере ни да реши ни да замрси још више то питање, али та околност што постоји такво село и црква, што су у близини Шареника планине и села, што најзад ту постоје и развале извесног града и што у околини има таквих имена места као што су „Царевац" и „Царева Чесма", побудила ме је да све то забележим.

Села у Сиринићкој жупи у којима седе чисти Арнаути, као што рекох, има шест и зову се: Коштањево, Ижанце, Буроник, Семање, Брод (на Лепенцу) и Фираја. Последње село Фираја тако су прозвали Арнауташи а Срби га и данас још зову Папрадина, како је и на картама забележено. Ваља знати да се папрат арнаутски зове фир, те је то чист превод.

Арнаути се Сиринићански нису одавно истурчили. То се десило у почетку прошлога века под притиском Јашар-пашине крваве владавине на Косову. Међу њима су се још у велико очували трагови православља. Они пале свећу о Св. Николи и другим већим празницима још и данас. Они говоре већ арнаутски па и жене им говоре, али кад се међу собом свађају и псују жене а оне веле: „Убила те света недеља!" У Св. Тројици призренској, више Мушетиша, у књизи приложника записани су и становници ових арнаутских села и то српским именима.

Потурице су они који се позније истурчили те нису још сасвим српски језик изгубили. И једни су и други скори поклоници Мухамедови и сва је разлика што су Арнаути већ изгубили језик а потурице још говоре српски. Али и они сами воде рачуна о тој разлици. У селу Вичи на пр. има 4 куће Арнаута и 1 кућа потурица.

У Сиринићу има сад четири мајдана из којих се вади хром. Два су отворена 1894 а два 1895 године. Један је више села Штирце, један код самог села Севца, а два код села Врбештице; један у пољу а други на планини између Врбештице и Мушетиште. Ту код села Врбештице крај Лепенца а према селу Штрпце постоји градиште. Где Лепенац рони види се да је било темеља. Преко Лепенца према градишту поље се зове Пазариште.

Два села од оних што сам их побројао, Севце и Јежинце, припадају призренском санџаку, а иначе цела Сиринићска жупа припада приштевској кази и санџаку.

Да забележим коју и о Србима Сиринићанима. Срби су Сиринићани јако побожни! У Сиринићској жупи има 14 цркава, од којих су многе и руинисане но ипак 6 служе још и данас. У целом Сиринићу има четири свештеника, док је до пре неколико година, био само један. Један од њих, поп Данило, зове се у ствари Деспот али грчки владика Мелентије, кад га је запопио, променио му је на силу име: „Деспот значи грчки

владика, а поп и владика није све једно!“ Сиринићани имају и школу у Штрпцу, а назидали су ту скоро и врло лепу школу у Готовишу.

Сиринићани иду сви на печалбу, највише у Влашку. За чудо, готово сви су Сиринићани терзије; то им је као неки наследни занат. У свакој кући уче се томе послу а нема куће да у њој по двојица и тројица не знају тај занат. Они се размиле по селима по Косову, Лабу, по скопској равници и Подримљу и тамо кроје и шију. Има их и добрих зидара. Раде и земљу али је управо више раде жене, док у Сретачкој жупи жене и девојке чак и ору земљу.

Међу Сиринићанима постоји и један врло особен обичај при разводу брака. Неко, на пример, не воли своју жену, или му је што згрешила или му не рађа или није честита (најчешће у случајевима кад није честита) и т. д. — тај не иде у таквом случају општини, попу или владици, већ позове два сведока, узме ножице и одсече од њене бошче (кецеље) једно парче пред сведоцима и тиме је развод свршен. Могу то попови и владика не признавати колико хоће, такав развод брака важи за њих.

Такав обичај као да је пре двадесет и тридесет година био општији, јер га се сећају старији људи и у Косову, и сви тврде да је то врло стари обичај.

Када се заиста потраже примери далеко у назад, има их сличних и у самој историји. Немањин син, Првовенчани, био је зет императора Алексија Комнена брата цара Исака Анђела. Док њен отац Алексије не беше цар, живела је Евдокија у лепој слози и љубави са мужем али кад овај постаде царем византијским, њој се учини тесно у Сврчину дворцу Немањића у Паунима на Косову. Она поче да живи као да је у Цариграду, онако управо како је у Цариграду живела њезина распусна мајка царица Јевросинија. Када ју је Стеван већ својим очима затекао на чину који се у супружанском животу не пашта, он скиде с ње све одело те остаде само у једној кошуљи, па и ту кошуљу јој подсече, да је с тешком муком могла покрити наготу свога тела. И у тако бешчасном стању он је прогна из двора да иде где јој је воља*).

Данашње подрезивање бошче (кецеље) извесно је дакле траг таквог једног обичаја у старини, коме је у осталом и Душан у своме закону дао места опредељујући за неваљале жене: „своим тјелом да наказует сје, јакоже будет изволеније мужа јеје".

У Сиринићу међу Србима ваља забележити још једну чудну појаву. Тамо има и двоженаца. Знам их неколико, једног у Готовуши, једног у

* Срећковић, Ист. Срба Књ. II. стр. 67.

Штрпцу, који се, чини ми се, зове Младен Бошковић.

Онај из Јежинаца овако је узео себи другу жену. Са првом је женом живео врло лепо и у љубави пуних седам година, али није с њоме имао никако порода. Шта није сирота жена чинила, и палила свећу овом и оном свецу, и одлазила у не знам који манастир, па ништа, остала без порода. А били су добри и имућни те имали и кров свој и доста мала у кући, али им Бог закратио тај један и највећи део среће.

Седе они тако једног дана па се разговарају о тој казни коју је Бог на њих послао.

— Ето, вели муж, хоће да се остари а ми немамо одмене у кући; на коме ћемо да оставимо све ово и ко ће да нас подржи у старости?

— Ја мислим — вели жена — да друкче не бива, него да ти узмеш другу жену, ваљда ће дати Бог да с њоме изродиш, па ћемо тако стећи одмене.

— Ама, како ћу — предомишља се муж — — не иде, не може.

— Може, може, ево ја ћу да ти нађем.

И она се прими да му буде проводацика и нађе му другу жену.

Он узе другу жену и, Бога ми, изроди с њом пуно дечице а и прва му жена седи у кући и она особито пази и негује ову децу. Свештеник га је прогласио за двоженца и безаконика и одлучио

га од цркве, не свети му водицу, не прима га у цркву или, ако дође, не даје му причест и нафору. Он и плаче и доказује да није безаконик, да је то тако Божја воља била. И његова прва жена све плаче и вели:

— Тако ми Бога, од оног дана од кад сам довела другу жену, ја сам му као сестра у кући и тако ме држи!

Она ми је сама све ово казивала па, хајд да јој и верујем, али за она друга два случаја што сам их навео, тврди се да мужеви ни једну од својих жена не сматрају као сестру.

У осталом, раније, док је цео Сиринић био на једном попу а у Призрену аговале грчке владике, које су и саме биле не двоженци него стоженци, било је случајева двоженства и више, но сад се све више и више губе.

*

Док сам ја под храстом неродимским водио ове белешке о Сиринићу, беше сунце већ пошло да зађе, те ме опоменуше да је време кретати се, јер се овде не би смело да омркне.

Пођосмо најпре пешице до села Неродимље, пошто прођосмо преко једне греде која служи као мостић на месту где се састају Шареничка Река и Језерски Поток. Тачно на том месту погинуо је 1892 године Кита Трајић, честити становник и кмет села Неродимље, који беше понео бригу да обнови

цркву Св. Уроша. Језерачки Арнаути, који не дозволише то, нађоше да ће његовим убиством најбоље прекинути започети рад, као што су и учинили. Од тада нико и не мисли више на обнављање цркве Св. Уроша са које и време и Арнаути односе камен по камен, те ће ускоро и оно мало трага нестати.

Од Неродимње појахасмо коње па се пустисмо брзим ходом у поље под Феризовићем али, пре но што ћемо тамо на конак стићи, свратих још до једног места код којега свакојако ваља застати. То је село Ватић које и не слути да су му на свима картама погрешно име (Вале), а у многим књигама погрешан значај дали.

Код села Ватића рачва се река Неродимка и једним својим краком иде на југо-исток и улива се у Лепенац, а другим својим краком слива се у Сазлијско блато и кроз ово у Ситницу. Вода реке Неродимке Лепенцем силази у Вардар а Вардарем у Јегејско море, док Ситницом у Ибар, Мораву, Дунав, а Дунавом у Црно Море.

Тако вода реке Неродимке, разлазећи се код овога села Ватића спаја два мора, што је и дало повода многим путописцима и описивачима ових места да ову појаву огласе као јединствен хидрографски пример. Г. Др. Јован Цвијић, наш знаменити географ и сам ми је изјавио: „Кад би се ово потврдило, то би био заиста чудноват па и јединствен хидрографски пример у свету, да једна

речица даје воду двама морима и то још да је бара развође водама. Са свим је друкчији и не толико чудноват пример између Оринока и Мараньона који и данас важи као ретка појава."

Али бифуркација Неродимке не постоји.

Г. Др. Јов. Цвијић, који је поодавна Косовом пропутовао, тврдио је још тада да, и ако има ту бифуркације да је она привремена, јер Сазлија и Робовачко блато, за време летњих сушних дана, потпуно пресуше, а Ситница добија воду из речице Сливовке и Црнољеве. У осталом, он о непостојању природне бифуркације закључује и по изохипсама на г. Мишковићевој карти, која се тада имала сматрати као најбоља, ма да се на изохипсе не може много ослонити. По тим изохипсама тај крак Неродимкин није природан; он иде уз брдо.

У осталом, то су запазиле и Макензијева и Ирбијева које у свом путопису изреком споре постојање другог крака, а запазио је и покојни Мих. Илић (Ратник, 1879 год. св. VII стр. 142).

Тај разлаз кракова бива више села Ватића, на 20 корачаји више једне воденице. Газда воденице Арнаутин, одвео ме је одмах на место, кад сам му казао шта тражим. Није било потребно ни да га обавештавам много, јер је овде народу позната та појава да са тога места иде вода у два мора.

Узвишење између баре Сазлије и села Ватића очевидно је и својим сам се очима уверио, а по карактеру самих обала, да је то вештачки прокоп,

којега кад не би било, вода би морала уз брдо ићи, ако и тог чуда може бити. То је дакле јаз који једној воденици даје воду а за тим слази у Сазлијско блато. Мухаџери који су се врло много населили око Сазлијског блата, покушавали су и у многоме и успели да исуше Сазлијско блато, па су једном у тој цељи и затворили доле овај јаз и вода није тражила себи новога пута но се сва повратила у своје корито и почела да отиче у Лепенац.

Да је народ овај крак сматрао као крак Неродимке учинило је и то, што је он ту од давних давнина па се народ на њ навикао као на воду коју је сама природа овим путем упутила. Још у повељи којом Краљ Милутин дарује Грачаницу, каже се: „да кралевъство ми цръкви іепископупии липліањскои рибнике все одъ извода родимъскаго дори се находе водѣнице по томь изводоу на Паоуни одь горнега рибника до Ситнице.“ Дакле и Милутинова повеља овај крак назива изводом.

Тај јаз — извод — заиста, спуштајући се од села Ватића не одлази правом линијом у Сазлијско блато већ прави један велики полукруг заливајући цело Пауново Поље, па се тек онда враћа у Сазлијско Блато. Тамо на Пауновом пољу, за онога ко оде на лице места, такође је врло јасно да је то јаз. Тај крак народ зове Кука ваљада и због таквог полукружног, кукастог облика који у току прави.

Али иако то није крак реке Неродимке, ма да не постоји овде рачвање реке која тече у два слива, ипак са овога места на коме сад стојим, ма то и кроз један вештачки јаз, отиче вода заиста у два мора. Ове капљице које се на овоме вршићу или језачку ломе и безвољно по случају једна одлази лево а друга десно, растављају се овде да пропутују два врло далека но врло различна пута.

Песник се заноси и машта, седећи крај тихога извора шумскога поточића и размишљајући о оним капљицама, које ту из ниске траве извиру па се кроз ливаде спуштају у пешчану раван, ту перу шљунке и камичке па се преко њих спуштају у речицу а са овом путују у реку, да их ова понесе дебеломе и широкоме мору, које ће их прогутати те се никад више неће видети у огромним валовима оне бистре, оне лепе капљице шумскога поточића. А са колико би се размишљања и маштања могао човек да устави на овоме месту, на овоме уском језичку који дели овај шумски поточић у два мора. Капљица светла и бистра, која небрижљиво, весело, радосно прелеће камење и стење, слазећи са планине Језерца и Шареника, доходи довде и ту се та капља дели на две половине и не слутећи да то није било за час, да се те две половине више никад неће састати, да ће једну прогутати вали јегејског мора, да са њима заједно запљускује обале жарке Африке и у бур-

ним јесењим данима да кроха ребра ових вапора који дрско стреме преко отворена гроба да вежу далеке светове; а друга половина, да ће отићи Црноме мору, да на својим леђима носи тешко оружане а покретне градове....

III

Феризовић

Утерасмо још једном коње у авлију феризовићког хана да ту вечерас конакујемо а сутра рано, преко Црнољеве и Дуље, да сиђемо у Подримље.

Хан је феризовићки пространи и лежи крај саме железничке пруге тако, да железница стаје управо код ханске капије. То је двоспратна кућа којој је више прозора неко мастилом на зиду исписао „Хотел Албанија", како би то и путници кроз вагонске прозоре могли читати, премда је старина овога натписа по свој прилици из доба кад су страни радници градили железницу.

Пространа ханска авлија пуна је увек кола, коња, путника и читавих каравана који су донели или ће сутра рано носити товаре. Авлија прљава, по њој изгажено сено и ђубре; у једном ћошку полупани снадуци, обручи и друга старудија; у другом изваљена велика капија а уз ăр високо буњиште и на њему марцијалан хански петао, коме је задатак да у јутру замени сат, а који преко дана проводи на овоме буњишту вратоломне аван-

туре, опкољен масом кокошију разнога соја, као да и саме кокоши на Балкану морају претстављати интересантну мешавину раса и народности. На сред авлије је дубок камени бунар из којега се стока поји те велики точак на њему по цео дан немилосрдно крчи као точак на рабацијским колима.

Сама зграда је на глагољ и затвара северни део дворишта. На доњем спрату је дугачак ăр који иде скоро под целом зградом и само у крају један дућанчић у коме се и пиће точи а продају све потребе које су погдекад путнику добро дошле. Пред дућанчетом је ћепенак на који су поседали разнолики костими. Арнаутин са тесним белим чакширама, ћечетом (бела капица) обореним на очи и огромним револвером за појасом; ту Влах са фустанелом; ту Јевреjин са дугом косом под фесом, ту Србин, ту Турчин и сви брижно разговарају о овоме или ономе послу, јер је све те народе и вере трговина сабрала око овог ћепенка. На горњем спрату зграде, који је цео опасан чардаком, нижу се собе једна до друге. У свакој соби прострта асура а у ћошку иза врата леген и ибрик. Две три собе су и боље намештене, са малим гвозденим креветима и шареним јорганима и уз њих, крај сваког мали сто покривен мушемом а на њему велика боца са водом и ужасно велика чаша у коју може да стане скоро ока воде. Прозори на собама мали од четири окна, а и ова окрпљена хартијом. Кроз те прозоре се гледа у

пространо и недогледно поље које се иза хана прострло.

Ханџија је један Србин из Призрена, Синадиновић, који држи хан у ортаклуку са неким Турчином, како би му радња била безбеднија. Док не дође време вечери и спавању, он ми намести један сточић и столицу на чардаку да отуд посматрам Феризовић и веће како се над њим тихо и лагано спушта. У том и ханско момче донесе на служавнику чашу хладне воде и кафу, узносећи и спуштајући успут служавник, као да се њиме место крила помаже да лети. То је у осталом нарочити манир при служењу кафом свих ханских момака на оријенту.

Забављајући се тако локумом, кавом и цигаретом, лутао сам погледом по крововима ове варошице која толико напредује да постоји оправдана бојазан да ће она најпре постати средиште среза (онога у Качанику), а буде ли то једном, онда и округа косовског. Кад је железница овуда први пут прошла било је или није било у близини неколико кућа, а за ово тридесет година нагло се диже то непознато село и данас је то већ врло жива и велика варошица. Ту се укрштају веома живи друмови од Гилана и од Призрена и Приштине, који доводе на феризовићку пијацу цело Подримље, Мораву и доње Косово. Сва храна коју Косово Солуну шаље овде се стиче; овде се извози подримско вино; а све потребе, којима Со-

лун снабдева унутрашњост Турске, преко Феризовића прелазе. Преко Феризовића се из Солуна снабдевају: Гилане, Призрен, Гостивар, Ђаковица, па често и сам Скадар.

Када би се остварила јадранска железница, која би кланцем Дрима и долином Белога Дрима морала да дотакне Призрен, од Призрена би највероватније код Феризовића избила на Косово. Феризовић би тад постао заиста врло значајна тачка и не би више ништа могли приштевски бегови, којима је сад сва брига да спрече напредак ове варошице, како би Приштина остала центар трговине на Косову и тиме се њиховим имањима у Приштини сачувала вредност.

Феризовић се диже недалеко од места на коме Качаник пропада. Диже се ново средиште у којему је све становништво обузето трговином као једином бригом; у коме гмижу каравани и товарна кола; брижни трговци на ћепенцима и умачући писаљку у уста бележе у тефтерић своје пазаре; а занатлија куца чекићем и зноју са чела кваси свој посао — док тамо, у Качанику, јуначком гнезду, пада један по један камен из беговских кула; оружје старо и зарђало виси о клину, а осиротео и оголео бег, седи одрпан на камену пред својом ниском кућом и гледа са резигнацијом железницу, што му тутњи крај кућних зидова, као тицу злокобницу која је разорила једно јуначко, витешко доба а донела једно ново, мучно и тешко.

Јест да је то правило да се на рушевинама старога доба диже ново; из мачева се кују рала, од камена из амфитеатара граде се фабрике али не могу да признам да то још даје и оправдања злогласноме приштефском муфтији да од камена старих српских цркава гради себи воденице.

Док ја досрках и трећу кафу, сунце паде сасвим ниско па убрзо и зађе а пространо поље испуни се неком провидном тамом. У ханску авлију ућоше нови гости на коњима. Ханџија ми објасни да су то католички попови и Арнаути католици који се враћају из Црне Горе. У Летници је црква која слави 15 августа по римском дан Успења и ту се збију латини са свих страна, па неће изостати чак ни из крајева дальих од Призрена.

Путници из Летнице одоше право у собу и тамо остадоше, те нисам имао прилике да се с њима упознам и проговорим, већ остадох и даље сам на чардаку да посматрам лепо летње вече.

Ваздух топао и неки мирис из шума које покривају Неродимску и Језерачку планину, са којих се осећа тих планински ветрић са неком благом хладноћом. Изнад ових планина издиже се Шар као самосталан див; он се види као бескрајна мрачна маса, његов се врх унео у облаке па изгледа као веза неба и земље и као пут којим се на небо иде и отуд слази. У том сам часу разумео зашто музе нису становале у лепим миртиним луговима, у долинама под сенком румених неранџа,

већ на тако дивљим висинама. На њима су оне биле ближе небу из којега су црпле оне силе којима су своје изабранике даривале.

Тако занесен мислима, губио сам испред очију једну по једну слику коју је дубока тама обавијала. Најпре се подножја планинска обмоташе црнином и тмином која се све више и више пела и, кад већ паде ноћ, кад сакри све а ја се обазрех и видех да је и у авлији ханској већ у велике нестало живота а по собама чкиље слаби пламичци од фењера и кандила.

Неке собе већ притворене тврдо а на неким широм врата отворена. Из једне бије мирис подгрејане суве рибе и качкаваља; то ваљада путници спремају себи вечеру. У другој соби спавају већ, прострло се њих неколико по асури а покрили се поврх главе те се оздо види само неколико пари расцветаних пета које вире испод огртача. То су заморене кириџије; над њима виси о жици један мали фењер и из полутаме чује се страховити хор хркања као шкрипа десеторо рабаџијских кола кад уз брдо тегле. У трећој соби харем; две три буле које још нису легле, шапућући разговарају и шушкају. Извесно оговарају кога, јер ваља знати да су и буле жене, с том разликом, што оне свој инструменат за оговарање бар покривају фередом, признавајући тиме и саме да га треба сакрити од света.

Четврта је соба била моја. Тамо ме је чекала вечера, и прљава, али за уморна путника ипак добра, постеља. Чим сам наслонио главу на јастук поче ме сан хватати.

Кроз полусан чух још једном неко клопарање у авлији, — или је какав позни путник стигао или су што спремали за сутра — а затим се превртух на другу страну, и заспах тврдо као што је и ред заспати после путовања од ране зоре.

IV

Црнољева — Подрима

Сутра зором кренусмо се да пређемо онај прелаз испод Црнољеве који чини вододелницу између Косова и Метохије.

С десне нам руке остаде Косово, које још мало па ћемо изгубити али кад се једном успемо на Дуљу, отвориће се пред нама дивна слика Подрима са рекама и брежуљцима, са Дримом који је као сребрн пас паше и оним лепим висовима које је Бог на својој великој земној ливади сабрао. А с леве стране остају нам Шар, Неродимља, Ватић, и сва места која сам већ помињао.

Тако донекле, док после Штимње не уђемо у Црнољевску клисуру, те не изгубимо све из вида. А клисура хладовита и засвођена густом шумом, те је пријатно кроз њу путовати а још пријатније одморити се око подне у Црнољевском хану.

До овог Црнољевског хана слази и други пут који из Приштине преко Рибара, све подножјем Рибарске планине иде у Призрен. То је и краћи пут али сам ја радије прошао овим јер ми беше

стало до тога, да свратим у Неродимњу. Тај краћи пут пролази на Зборце-хан у Дреници.

Кад поменух овако узгред Зборце-хан да кажем и то, како сам се ја на њему уставио тражећи једном по Дреници град Борач, где се родио Вук Бранковић. Више села Бањице у Дреници, има један град који народ зове „Краљево гумно." Од града слази добро одржана калдрма све до развала цркве код села Бањице. То баш што је ово село извесно било „бањица", што је ту још и сад црква и над њом град, изгледа вероватно да је ту био Борач Вуков и ако о имену Борач нема ни трага. Поменух међу тим мало пре Зборце-хан, више којега има и Зборце село а и развала неког града. Да ли би у траговима ових развала и у трагу имена Зборце могла да се нагађа стара Борча или Борач?

Хан црнољевски, у којем ћемо се одморити, врло је интересантан по положају; он је под самим друмом а са леве његове стране у једној јарузи. Ханџије су Арнаути и зову се Живановићи. Они причају да су из дримског села Г. Белице (више Струге, крај Охридског језера). У селу Оптеруши постоји породица Банзићи, која такође прича да се доселила из дримколске Г. Белице. И заиста ове ханџије у Црнољеви сматрају да су род са Банзићима у Оптеруши и иду им у помоћ кад год су ови у невољи. Ја сам у моме делу „Крај обала Охридског Језера", где сам се бавио описом

Дримкола, напоменуо факт да су се из Дримкола пре сто и више година нека села сасвим раселила а по овим Банзићима и Живановићима ево сам наишао и траг томе расељавању.

После ручка, који је тако пријао под хладовином дебелих растова, кренусмо из црнољевског хана друмом да се успемо на Дуљу. Свуд кроз клисуру на овоме путу, па и на самој Дуљи, опажају се трагови Via Ignatia. Калдрма је по где где лепо одржана.

Пола сата од Црнољевског хана међа је између Приштевске и Призренске нахије, те је ту и кула у којој увек станују два три жандарма. Одатле настаје мучно и тешко пењање на Дуљу но које се надокнађују лепим погледом на Подриму када се једном, изнад села Дуље, испне. Па ипак веле да тај поглед није тако пространо као онај, кад се иде преко Језерца па се спушта ка селу Мушетишту.

Дуља је врло опасно место. Код тога места сви путници презају. Ту су пре више година убили ханџију Србина, те од то доба хан не држи нико сем Ђаковаца. На Дуљи се већ виде и оне гомиле камена (хумке) крај пута, које Арнаути пролазећи увек набацају над гробом убијенога. За једну такву хумку кад упитах, рекоше ми да под њом почива један потпоручник, кога су недавно Арнаути убили да би дошли до његове пушке.

Одатле од Дуље-хана, пало ми је у очи да су чаше на телеграфским дирецима готово све полупане, а кад је мој суварија-мухаџер приметио како ја то гледам, приближи ми се и рече:

— Биће, питаш се, што су онако полупане оне чаше?

— Јест! — рекох.

— Шта ћеш, арнаутска посла, то им служи као нишан, гађају их пушкама сваки час.

На Дуљи придружише нам се још неки путници који, види се, радије би да на овом месту имају друштва. Један од њих је Латин из Призрена; он је био на гурбету чак у Египту и после седамнаест година сад се први пут враћа кући, а у истим колима са њим један млад Цинцарин, који на ћошку у марами има везаних неколико гроша и једнако држи тај чворић у рукама. Он тек иде на гурбет, иде у Призрен да нађе рада, па кад се после неколико година врати из ових страна, неће му више требати ова марамица, метнуће зараду у ћемер под појасом.

Са Дуљске висине догледа се готово цела Метохија т.ј. пећска и призренска равница, које су одвојене од косовске котлине оним ланцем који граде Неродимска планина, Голеш и Чичавица, који им ланац и воде дели.

Метохија долази од грчке речи μέτοχος што значи црквено добро, метох. Она је заиста и била метох Дечана и осталих манастира.

Подримска жупа међутим, која је сад пред нама, носи име по реци Дриму. Народ је зове Подрима а у споменицима се стално пише Подримије.

Прво подримско село у које слазимо са Дуље, то је Суха Река, где је друга кула за заптије. У Сухој Реци су становници само Арнаути (има и неколико кућа православних Цигана) а ту седи и барјактар сухоречног барјака. Сухоречку кулу подигао је Махмут-паша Ротуловић а такве исте куле налазе се и у селима Мушетишти, Љубижди и Оптеруши.

Још док смо слазили са Дуље, на догледу нам је био манастир Св. Тројица под планином Русиницом. Св. Тројица је далеко од Призрена 4 сата, а Светог Марка, који је од Призрена само један и по сат далеко, сагледасмо тек кад сиђосмо сасвим у равницу. У овом манастиру почива тело великога добротвора Симе Игуманова, који је у истоме као дете одрастао а и подигао готово тај манастир. У манастиру је нађен и један егземплар Душанова законика, који је нашао и донео у Београд 1858 године учитељ Никола Мусулин.

Кад смо већ сишли у село Љутоглаву нашли смо се на пространој призренској равници, омеђеној са севера и југа великим планинама изнад којих се узносе Коритник и Паштрик. Подрима је засејана великим и богатим селима. Највеће је,

чисто српско село у Подрими, Велика Хоча, а највеће село у опште Ораовац.

Велика Хоча броји 125 кућа, од којих су данас 25 потурчених, и то насељених у течају последњих двадесет година из Милановића, Бреставца и Раовца. У Хочи има развалина од многих цркава (10—12) а три су у целости, Св. Стевана (скоро у сред села), Св. Николе и Св. Јована (обе на крају села). Хоча роди много вином и сељани су богати; готово сви имају своје земље. И неколико Призренаца имају тамо своје винограде, а и манастир Дечани има тамо виноград (око 1000 мотика) који му ипак не доноси прихода колико би могао, јер се ради мобом.

Срби Велике Хоче највише су се одржали противу зулума арнаутских стога, што се у целој Подрими сматрају као најодважнији. До пре двадесет и тридесет година, Арнаутин није смео да провири у то село или, ако га је посао довео, скромно је и мирно одлазио. И кад се где десило те је који Арнаутин убио Хочанина, никад село није остављало да се не освети. За ту слогу и издржљивост Хочана највише заслуге имају покојни Хаџи-Сима Недељковић и Ђурђе Вукашиновић Зивгар, људи отресити, ваљани и јунаци. Хаџи-Сима је умро пре тридесет и пет-шест година, а Ђурђе је, мислим и данас жив и живи у Србији као емигрант заједно са својом породицом. Сећам се Ђурђеве невоље, јер сам тад био тамо. Поасио се

један Арнаутин у селу те претио чак части дома Вукашиновићевог. Ђурђев син (или рођак неки) плати Арнаутину ову претњу, пре него је овај стигао да је изврши. Тада се саберу три барјака подримска: раховачки, малохочи и острозупски да такву дрскост једнога ђаура, који је убио Арнаутина, освете, те опколе Ђурђеву кућу, тражећи да им се изда убица. Тада им из куће изађе снаја Ђурђева (чије се части и тицала претња убијеног Арнаутина) и она им се јави као убица, јер је, вели, она платила убицу. Арнаути је не приме као убицу, јер би их срамота било, а по њиховим обичајима и немогуће је на жени откупити крв (осветити се), већ оспу пуцати на кућу. Ђорђе прибере око себе сву, и мушку и женску чељад, свако узме пушку у руке и стану се јуначки бранити. Тако је трајала борба двадесет и четири сата, и то пред очима власти, којој је јављено те је из Призрена похитала, али није смела ништа да предузима против Арнаута. Када Арнаути видеше да ће се Ђурђе јуначки држати, те да га неће моћи олако савладати или да ће бар крваво искупити своју смрт, а они престану са паљбом и реше да упале кућу.

Видећи Ђорђе да ће са женом жив изгорети учини нечувену дрскост. Провуче се ноћу са целом породицом кроз Арнауте, те преко планина, кријући се као дивља звер, пребегне у Србију. Арнаути то не осете већ упале кућу. Ипак је то упро-

пастило Ђурђа јер је само главе изнео, а новац, грдне количине вина, ракије и пшенице, оставио пламену и пљачкашима.

Осим Ђурђеве породице, јуначки се држе још две породице у Хочи, Михаиловићи и Маниташевићи. Једнога од Михаиловића, Ђуру, Арнаути су ценили као јунака, те и данас њега и његово јунаштво опевају у својим песмама. — Ђура је погинуо у једној борби са Арнаутима, а крај њега му је погинуо још један брат, а трећи брат (Јован) у истој борби тешко је био рањен.

Највеће село у Подрими поменух да је Раовац, како га зову мештани, а иначе Ораовац. То село има близу 500 кућа, од којих 160 чистих Срба, 30 до 40 кућа православних Цигана, који су се сасвим претопили у Србе, а све остало потурице, које су у последње време тек почеле да говоре арнаутски. Ова појава, што су почели да напуштају српски језик долази отуд, што се у последње време жене Арнауткама из других села, где је већ српски језик раније пропао.

Раовац је скоро мала варошица, има чаршију, пазарни дан; ту је и мидирлук. Чаршија је доста жива и сви су скоро Раовчани богати, а врло су велике убојице.

У Раовцу је доста лепа православна црква, која је пре једно четрдесет година подигнута а постоји, разуме се, и школа као год и у Хочи.

Од српских породица најзнатнија је и највећа породица Кујунџића; сама та породица броји на 50 до 60 кућа. А најзнатнији јунак у Раовцу био је неки Трифа којега је са јунаштва држао уза се Шабан Мирић, те кад су Трифу убили, Шабан се за његову смрт осветио.

По осталим селима у Подриму Срби су и сиротнији и малобројнији. Два су зла, која су српски елеменат у Метохији тако разредила и ослабила; један је потурчивање а други расељавање. Потурчивањем ја ћу се доцније у овим белешкама бавити, а сад да кажем реч две о расељавању.

Не мислим ја на велике сеобе под патријарсима, већ на она непрестана емигрирања српских породица, која и данас непрестано трају.

Као први повод опширнијем емигрирању су два насеља у почетку прошлога века у Подрими. Та су два насеља најпре Кабаши а затим Фанде.

Почетком прошлога века наишло је у маси, преко сто кућа, племе Кабаши из скадарске нахије и настанило се у Подгору код Призрена. Они су основали своје село Кабаш (по имену племена) горе у планини изнад манастира Св. Марка, те су потисли најпре два српска села: Греховце и Стратиновце, те Греховце они сами населили, а Стратиновце сасвим уништили.

Фанде, католичко арнаутско племе са реке Фанде, пошли су за Кабашима да се досељавају тражећи плодније земље. Господари земаља, Турци,

радо су их насељавали на својим земљиштима, да би били сигурнији од месних Арнаута, јер Фанде су познате као убојице и јунаци. Кад их се населило повише, подримски Арнаути предвидели су већ опасност, те су настојавали код господара земаља да их потисну, али то сад већ ни господари земаља нису могли, и кад би хтели, да учине. Међу тим то се и самим господарима земље осветило јер су сад Фанде највећи пљачкаши и разбојници у Подрими, и ако праве онако скромно лице кад дођу у Призрен, у католичку цркву на мису. Доцније већ и католичка пропаганда прихватила је насељавање Фанда, како би што више ослабила српски елеменат у Подриму.

V

Призрен

Нека се поноси Стамбол својим величанственим загрљајем са Босфором; нека се поноси Једрене многобројношћу минарета; Солун живошћу своје обале и суседством са Олимпом; Скопље својом јуначком прошлошћу; Охрид својим лепим и пространим рибњаком, а Скадар шаренилом свога пазара и чаршије — ипак ће Призрену остати чиме ће се изнад свих понети и узнети.

Ако признате да Турчин зна уживати, онда га бар и питајте: шта једно место, село или град, чини лепим? — А он ће вам рећи: „Леп теферич и добра вода". И, ако је тако, онда је Призрен град над градовима и варош над варошима, јер управо та два услова и чине Призрен: леп теферич и добра вода.

Са свакога прозора, са свакога чардака у Призрену, окрени се лево или десно, гледај пред собом или за собом, па ћеш уздахнути и задивити се лепоти што ти око догледа, лепоти какву ћеш ретко где наћи. Ретко заиста, јер ту лепоту не чине само високе планине, плодна поља, питоме

долине, окићени лугови, бистре реке и веселе речице већ је чине оне разноликости и противности природне које се тако ублизу једна крај друге ређају те и чине да једна слика другу све више истиче.

Призрен се прислонио уза сам Шар, те му са те стране седи Љубетен господује, а планине које су се под њим сручиле окићене вечно зеленом смрчом, бором и јелом одвајају га од вардарске долине. Са запада се узноси над Призреном други Шаров врх, Паштрик, под којим ломи своје таласе хучни Дрим. На левој обали Дрима издиже се као и Паштрик, Коритник а тамо далеко ка северу и северо-западу узносе се дечанске планине из којих извире Бистрица, чувајући у своме моћном загрљају велику светињу српску.

Између тих планина простире се пространа, питома, плодна и дивна подримска жупа, наквашена рекама и речицама, а избраздана ралом вредног Подримца.

У ту се долину слива Бели Дрим, слазећи из крша под планином Жљебом те квасећи жупу док се не загуши у теснацу под Љумом. Дрим се збира у безброј река и речица од којих призренска Бистрица слази са Шара, те се пробија кроз кланац више Призрена, да опере подножје оне купе на којој леже развалине Душановог града, да подрије темеље остацима цркве Св. Аранђела, под којима можда почива и тело највећег

владаоца, да с хуком уђе у Призрен и подели га на двоје а затим да слегне у равницу те са Дримовом водом пође Сињем Мору.

Но поред ових река, хиљаду још извора под сваком стеном, крај сваког камена, извире око Призрена и над Призреном и слива се те кваси Подримску равницу. Само под градом више Мараша извире око четрдесет извора те се то место и зове крк-бунар. А и у самом Призрену теку многобројне и бујне чешме, те се разливају кроз призренске сокаке и придружују се овим водама.

Али, и ако ове бистре и хладне воде чине један део лепоте царскога града, оне су и његова зла страна. Над Призреном, због њих, лежи од октобра па до марта, све док сунце добро не гране, силна магла и влага. Тада, док је сва равница око Призрена покривена маглом, узносе се над овом околни висови обасјани жарким сунцем, те бива да је тада на висовима топлије но у равници.

Та магла и влага с њом долази отуда, што је Бистрица на четврт сата изнад Призрена подељена, па њен други део — осим главнога тока — улазећи у Призрен, дели се још на безброј ситних поточића који пролазе кроз турске куће, а те потоке увећавају још и оне многобројне чешме призренске које поменух.

Но и осим ових маглуштина, Призрен је и иначе зими незгодан за обитавање.. У почетку прошлога века поништена је густа шума, која је не-

када целу садању узвишену источну половину Призрена, подељеног Бистрицом, покривала, и од тада су настале зле прилике по здравственост становништва. Од тада су у њему болести каквих никад није било у Призрену, од тада се у лепи Призрену уселила већ и јектика, коју су тамо прозвали „истиска".

Жао ми је што сам, почев са онолико воље да говорим о лепотама Призрена, морао одмах да окренем и наличје те лепоте, али сам то учинио зато, што верујем да је већина наших путописаца поетски расположена према Призрену, као вароши, која собом казује тако светлу и велику прошлост српску, радо превиђала његове зле стране.

А како су ти путописци описали Призрен и на дугачко и на широко, описали му цркве и светиње, сокаке и грађевине, историјске остатке и природне лепоте и све остало што опису једне вароши — која српске читаоце толико интересује — припада, то ћу се ја у овим редовима више позабавити становништвом самога Призрена, не би ли и на тај начин прибрао који податак више ономе, чему је цео мој пут, па и овај путопис посвећен.

Призрен спада у ред многобројних градова Старе Србије. Један наш путописац рачуна, да је он после Солуна највећа варош на западном балканском полуострву, али то није тачно. За нас је ипак врло важно, да је Призрен најјача српска

општина у Старој Србији, јер броји и данас преко четири стотине кућа.

Призренски су Срби лепи, отресити и бистри људи. Живо се интересују за све своје послове и врло су истрајни. Маре и за више интересе но што су они који граниче кућним прагом. Ја мислим да је у том погледу врло много учинила призренска богословија за време свога тридесетогодишњег деловања; она је морала имати несумњивога и снажнога утицаја на развој духа овога народа. Наставници њени, школски образовани, општили су са народом, живели са њиме и пријатељевали. Већина наставника богословије и родом је из Призрена, а други их се део ту оженио и ородио. Готово већина средовечних трговаца призренских ђаци су призренске богословије, писмени и разборити грађани, добри и честити Срби и вредни заступници народа, и у општини и пред влашћу.

Друга важна околност која је Србе Призренце подржала и одржала, то је несумњиво руски конзулат који тако давно тамо постоји. Као оно што једном приликом рече један наш државник: „Русија је за нас од велике користи и тим самим што постоји", могло би се и за руски конзулат у Призрену рећи да је увек од користи био и тим самим што је постојао, не узимајући у обзир што су руски конзули призренски — од којих су нам тако добро позната имена Јастребова и Лисевића — увек били активни и вредни заштитници право-

славља. До смрти султана Абдула Азиса, докле је утицај Игњатијевљев у Цариграду био онако силан и руски консули у унутрашњости били су толико моћни, да су ослобађали хришћане затвора, гонили невољале турске чиновнике, и у опште помагали и моћно подржавали хришћане и њихове светиње. Таква заштита не мало је помогла да се Призренци одрже и духом уздигну над осталим Србима који су били далеко од руке, која би им могла помоћ пружити.

Отуда у Призрену и више културних тековина но код Срба у другим варошима, ма да би томе могао бити узрок у томе, што је Призрен престоница, што у њему борави митрополит рашко-призренски и скендеријски. Али, ко зна историју ове митрополитске столице и ко зна историју митрополита, који су на њој седели — све до доласка Срба митрополита — неће никад покушати да у томе нађе узрока српској свести и културним установама у Призрену.

Па ипак Призрену као да прети оно опште зло, које прети у опште српском насељу у тим српским земљама. И Призрен се, као и сва остала места расељава. У први мах је томе могао бити узрок у самом карактеру Призренаца; Призренци су гурбеције, они врло радо одлазе ван Призрена да раде и да зарађују, али — важнији је узрок у оном општем злу, у насиљу и зулуму. Над Призреном стоји увек запета пушка љумљанска,

од које и сами Турци призренски стрепе и моле за заштиту. Узвик „Иде Љума", у Призрену је гори но онај у нас „пожар!" Да наведем шта пише један мој пријатељ о томе:

— „Иде Љума" — овај узвик може разумети само онај који је живео у Призрену. На глас да „иде Љума", чаршија се нагло затвори, улице на мах опусте; после кратке лупњаве од затварања ћепенака, капија и капака, наступа гробна тишина, њу мало доцније прекида пуцњава пушака: нападнути се бране од насилника који ништа не штеде. Слике које сам стварао у детињству о Ханибал анте портас није ништа, поређена с оном коју изазива узвик: „Иде Љума".

Таман из Призрена пут ме води кроз Љуму, па кад се тамо будемо бавили познаћемо је, те ће се моји читаоци још боље уверити колико је зло Љума за Призрен.

Осим Срба, у Призрену имају своју општину и Власи. Њих има око 180—200 кућа, а махом су калајџије, калдрмџије и казанџије; једва да је два три трговца.

Сви су призренски Власи досељеници од пре седамдесет и осамдесет година, и то из Јањине, из Белице (охридске) и т. д. У Призрену их зову Гогама, које се име не сматра за потсмех. У први мах, они су доходили у мањим колонијама у Призрен и пристајали су уз Србе; улазили су у српску општину и деца им похађала српске школе. Доцније

су чак о своме трошку подигли и нарочиту српску школу за своју децу у којој је био учитељ Анастас Крстић из Тетова, који је за тим био учитељ и у Србији.

Оваква привржености Влаха Србима трајала је све до 1870 год., које се године породио спор око цркве Св. Спаса. Та црква лежи у Варошмахали на плато-у, пењући се граду. То је била раније напуштена црква зато ваљада што је под самим градом била. У њу се, веле, чак био уселио један дервиш те мал је није потурчио.

Парница због Св. Спаса, коју је грчка пропаганда преко свога агента митрополита грчког, кренула и подржавала, трајала је од 1870 до 1875 године, и Власи су „привремено" добили цркву под условом да приме грчки језик и у школи и у цркви, но с тим да подигну себи нову цркву за коју су и место купили. Од тада су увели и у цркву и у школу грчки језик те им Силогос и дан дањи плаћа учитеље и учитељице.

Да би сваку наду на повратак старе цркве Србима прекратили, они су најпре сву цркву изнутра прекречили а иконостас „случајно" упалили те је сав изгорео и на место њега направили нов.

Призрен је столица и католичке скопске митрополије о којој рекох реч две говорећи о Феризовићу. До 1680 године столица је те митрополије била стално у Скопљу, но те године отерају Турци све католичко свештенство, а митро-

полит тадањи побегне на Косово у Јањево, где је од тада била католичка митрополија све до 1821 године. Те године владика Матија Красић пренео је у Призрен. Одатле се разлазе фратри на све стране да верне подрже у вери а неверне приволе. 1863 године пише Хан како су католички свештеници ишли и у Ниш, да „поткрепе надеждом онамошње становнике".

Католичкој цркви у Призрену припада две стотине кућа. Пре нашега рата могло их је бити сто до сто и двадесет и то су, по свој прилици, остаци старих дубровачких колонија. Од рата су се почели досељавати латини (католици) из Ђаковице, Пећи и из скадарског округа, те им је нарастао број на две стотине кућа. До доласка владике арнаутске народности, а то је од прилике пре четрдесет година, призренски латини говорили су српски, а од тада говоре само арнаутски. То је зато што им се у цркви држе проповеди само на арнаутском језику, јер се школом то није могло постићи, пошто у школи и данас уче само талијански.

Пређе су ови латини одржавали многе наше обичаје, као славу, бадњак и т. д., али су на то одлучно ударали њихови епископи, и мало по мало па су сви обичаји напуштени.

Латини су у Призрену готово сви пекари, терзије и кујунџије (познат је призренски кујунџијски рад) а има их и неколико трговаца. Они увек радије пријатељују са Турцима против Срба, но са

Србима против Турака. Имају и друштво своје које збира редовне улоге те се међусобно помажу, дајући новац једно другом под врло повољним условима. Међусобне размирице свагда расправљају код својих попова, те је редак случај да иду властима.

Имају само мушку основну школу коју посећује око тридесет до четрдесет ђака и у којој предаје само један учитељ. Из ове школе све знање што изнесу, јесте читање латинских молитава и азбука латинска којом се у животу служе, пишући на арнаутском језику.

Католици су у Призрену имали најпре једну капелу у близини старе српске цркве па после кримског рата, заузимањем Хекарта, француског скадарског конзула, добију развале старе српске цркве са великим простором око ње. На темељима те цркве подигну себи нову, а доцније, и митрополију па и станове за свештенике.

У последње време довели су и милосрдне сестре, које се издају да су докторке, но које не могу да успеју. Тада су покушали да покалуђере неколико призренских девојака, бедних сиротица, не би ли тим путем одомаћили калуђерице у Призрену, па ни тако нису успели.

Сем Срба, Влаха и Латина, можемо рећи још само реч две о Турцима, јер све остало становништво сам је Арнаутин. У Турке ја рачунам праве османлије, којих сем нешто чиновника, нема више но десет до петнаест кућа.

Све остало, као што рекох, сам је Арнаутин и то све потомак оних, који су одојени српским млеком. И ако су призренски Арнаути давно истурчени, носе још по гдекоји српска презимена, као: Изрићи, Мурићи и т. д. али не носе више српску душу у грудима, па чак ни осећаје пријатељства у тој души.

И тако је, на жалост, Призрен по већини становништва арнаутски град, а они га и сматрају као своју престоницу, и то онај Призрен, који је Гиљфердинг назвао српским Цариградом, Да, али добро вели један Гиљфердингов последник: „...Узимајући у обзир стање Срба хришћана у Старој Србији у седамнаестом и половини осамнаестог века кад је побегао патријарх српски Арсеније IV са многобројним народом, кад су фанариоте интригама уништиле пећку патријаршију, кад су народни учитељи били истерани, кад су јаничари и Арнаути с једне стране, а грчке владике с друге стране наваљивали на српску народност — можемо се још чудити, како је српска народност у Старој Србији и жива остала".

Љума

VI

Лепо и красно јутро. Ко није путовао јесењих дана не зна за ту пријатност. Ваздух светао и пун неке свежине, Паштрик се го унео у прве сунчеве зраке, а Бистрица чини ти се живље жури, и бистрија је и светлија лица.

Кад се одмакнем од које вароши, ја имам обичај само још једном да се окренем. Пријатељи су ми пожелели искрено због и ја сам их оставио са жељом да их опет видим, њих и Призрен. Да ли ћу у планинама кроз које сам се упутио стећи пријатеља?

Мој белац као да зна да је пред њим велики и дуг пут, ходи лагано, ногу пред ногу и кад га ударим он озбиљно маше главом, као да би ми хтео рећи: „Не удри, требаћу ти тамо у планини па ћеш зажалити ако ме сад умориш!" И одиста га је ваљало штедети јер пут је био мучан и дуг.

Кад измакосмо прилично од Призрена, прећосмо код села Влашње (неколико мухамеданских кућа) мост на Бистрици и још један или два поточића,

па се упутисмо правце ка обалама Дримовим. До Влашње нас је пратила Бистрица а за тим се, испод моста, упути она правце северо-западу.

Кад наиђосмо код села Врбнице, пред нама се указаше обале Дримове а одатле се упутисмо све левом обалом његовом и након једног сата путовања стигосмо у Нови Хан који је на самој обали. Ту ћемо ручати и ту ћемо чути прве новости и обавештења о Љуми.

Како од Призрена па до Скадра нећу имати нигде ништа да једем, то већ на овом првом ручку, отворих моју путну торбу, у којој је било ево ово: пола оке кафе, две кутије револверских метака, пола шунке, осам кутија сардине, једна боца коњака, четири боце вина, мала ручна апотека, два пилета, два лимуна и неколико поморанца, машина за кафу и стакло шпиритуса, сапун, чешаљ и две кутије фотографских плоча, географске карте, Ханов путопис кроз поречину Дрима и Вардара, нож, дуван и неколико марама. И ако изгледа излишан, можда ће ипак овај списак ствари добро доћи коме путнику кад се буде решио на овакве путеве.

Отворисмо дакле ту богату ризницу, под једним старим дудом који се на сред пространог ханског дворишта разгранао. По том дворишту, које је угажено од коњских копита, овде и онде крај плота ударени су кочићи за које се везују коњи а на среди, крај самог дуда, наслагано је

неколико пластова сена. Сам хан је камена зграда коју чини један врло дугачак ăр и једна собица где спава ханџија, где о зиду висе две три џезвице и филџани, јер је то и кафана и најзад, где има некаквих ситница (јексера, ужади, канапа, труд-машина, оцила, кремена и т. д.) јер је то и бакалница. Цела та зграда покривена је црним графитским плочама а такви су једнолики готово сви ханови између Призрена и Скадра. Та то су још стари каравански ханови, када су овим путевима путовали дуги редови камила, натоварених богатим товарима.

Кад смо пошли од Новог Хана, с леве руке, а уједно и са леве обале Дримове дизаше се Коритник, а иза његовога виса, пред нама Љума, а с десне обале Дримове Паштрик. То суседовање Коритника и Паштрика преко Дрима нарочито је лепо кад се из Призрена гледа.

На Паштрику верује народ у Призрену, да је гроб Св. Пантелејмона, те многи бони, у очи Св. Пантелејмона, јула месеца, оду на врх Паштрика и ноће горе. Подножје планине Паштрика насељено је и та се села, која леже у равни зову заједничким именом Хас, како то Турци изговарају или Ас, како то Арнаути веле. Ас под Паштриком зове се управо Суви Ас, стога што ретко где да из те планине тече вода.

Хас је било некада опширније име, њиме се називала и Дарданија коју су звали и Дукађином.

У првашњем смислу код Турака је реч хас означавала место или народ, који је, због повластица које су му даване биле, представљао извесно независно стање. Доцније, када су поједина места без привилегија и повластица, стицала силом себи такво стање и реч хас је добило друго значење т. ј. значило је некога ко се одметнуо, ко је престао признавати над собом власт. У таквом смислу та је реч и код нас Срба прешла. И у нас се за онога ко се осилио, вели: поасио се, вели се и аси-човек, па се и за руљу непослушну вели асаси, а и поједина места у Србији, која су се, ваља да, у своје време одметала, носе пред именом својим тај придевчић. Ја мислим да је тако постало име Ас-буковица = Азбуковица, па можда и Ас-хане = Азање = Азања и т. д.

Но ова реч хас, у томе смислу, није ипак тако скорога порекла.

У време крсташких ратова, налик на религиозне чете и удружења која се организоваху у Хришћанству, организовало се и знаменито религиозно-војничко удружење код Мухамедоваца под именом Асасини а извесно са задаћом, да противстану хришћанским крсташким навалама. И одиста, крсташи су грдне невоље имали са овим Асасинима који су их из заседе дочекивали, мучки убијали, тровали и служили су у опште свима могућим средствима да крсташима досаде. На тај начин они посташе толика сила, држава у држави,

да ускоро почеше од њих и сами мухамеданци да стрепе, јер они основаше праву државу и њихове поглавице посташе силнији од владалаца.

Крсташи су по свој прилици ти, који су њихово име унели у европске језике онако, као што су га Турци унели у наш језик. Код Француза assassin значи мучки убилац, убица, а код Талијана assassino — разбојник. Извесно се ова реч уселила и у још који језик европски.

На путу од Новога Хана па крај Дрима, пролазимо све испод самих столетних дрва, која се широко гранају а своја стабла или износе из воде Дримове, или се дижу крај обала, и тешке своје гране повила па их таласи Дримови перу.

Пошто смо се једнако држали леве обале Дримове, слазећи често крај саме воде а по где кад одвајајући се, ми се од једном нађосмо пред високим мостом испод којега је бесно хучала притока Дримова — Љума, по којој се и цео предео тако назива.

Љума извире на западној страни Шара и тече право од истока а за тим обрће на север и утиче у Дрим. Реч Љума арнаутски значи река, те кад би превели име Љумљани, звали бисмо их реканци, онако исто као што се и Срби на јужној страни Шара, око Радике, зову Реканци.

Име Љума, осим реке и предела, носи још и једно село, које лежи на самој обали реке Љуме,

три сата југоисточно од овог моста. Село има око 150 кућа.

На путу од Скадра срешћемо три знатна моста, од којих овај први прелази Љуму, други Црни Дрим а трећи — везиров — сједињени Дрим. Мост на Љуми је врло висок а толико страшнији што само једним сводом својим паше реку. Тај мост Арнаути зову Ура-шајит а Турци Шејтан-Киприси, што значи: Ђавољи мост, али му је много познатије име Љумски мост.

Чим се пређе мостом на леву обалу реке Љуме, налази се ту чувена љумска кула, која лежи управо над самим ушћем Љуме у Дрим. Од Призрена до ове куле има шест сати пута. На сред уског пута, на простртом лишћу, седи буљубаша, барјактар или како ко хоће може га звати, тек право му је име господар љумскога пута. Прекрстио је ноге, на коленима му је мартинка, опаљена а карактеристична лица, дугих бркова, а ћече навалио на обрве, пуши на кратак чибучић и не диже се никоме.

Назвао сам га господарем љумског пута и он је то одиста.

Ја сам сад управо тек појмио, шта значи то у нашим народним песмама, кад какав делија затвори друмове. Можете ви носити какве хоћете бујурдије и фермане и пасоше, не вреде вам ништа; ако господар друма са љумске куле хоће да вас пропусти, ви ћете путовати, а ако неће, нема од

тога ништа. Не само ви путници, но и власт, и пошта, и чиновници, све то зависи од господара друма који се иначе зове поносним именом „царски друм." Око њега сви морају лепо, њему ће свако донети по мало дувана, код њега ће свако сести и проговорити по неколико љубазних и пријатељских речи. Он не говори много, он маше главом да каже тако је или није. Ако каже: тако је, путник је задовољан и продужава најљубазније реч за коју је већ стекао одобрење' а ако он каже није тако, нашто га срдити, не ваља њега срдити, боље је обрнути разговор.

И ја сам подуже седео са овим делијом; да ли му се допао мој разговор или можда мој дуван, не знам. Са тога места, где смо седели, ванредно је леп изглед. Под високим мостом Љума са шумом пролази и стаче се у Дрим; преко ње тамо, високо се истиче Шаров огранак Ја'лч. Дрим тихо тече и заобилази стење и кршеве а преко Дрима износе се сиви врхови, Паштрикови огранци.

Љума чини једну кајмакамлију призренског санџака. Западна граница Љуме је код везировог моста, тако да и Брут, где се састају Бели и Црни Дрим, припада Љуманској области; југозападна је међа све области Црни Дрим, а источна Гора. Кајмакам љумски седи у селу Бици, где постоји и нека касарна за један батаљон. Успело се некако да се Љуми натури кајмакам за доба, кад је био валилук у Призрену. Но кајмакам нема никакве

власти и седи тамо само ради форме или још боље, седи тамо да би слушао и служио Љумане. И онај батаљон војника Љумани су поконабили готово цео, да би му одузели пушке.

Љума чини засебни барјак, али не и фис, као што се мисли. Она није многобројно насељена а и сразмера је становништва таква, да на једну женску долазе пет мушких глава.

Љума је до осамнаестог столећа сва била српска. Још 1820 године у Љуми су се служили многи српским језиком. Јестребов на једном месту помиње, како су му Љумани причали да су њихови оцеви још говорили српски. Имена села у Љуми задржала су се и данас још српска, тако: Топољане, Побрег, Ново Село, Гостиљ; Добруша; Враница и т. д. У свима љумским селима држи се још слава, и то по старом обичају; гости се госте по три дана. Највише се слави Св. Никола, Св. Димитрије, Св. Ђурђе и Св. Илија (Али-Гјун).

У селу Топољану, које прво поменух, рођен је око 1507 године чувени Синан-паша, који је пет пута бивао садразам а познато је да је Синан-паша био Србин, кога су потурчили и који се као дете звао Синадин.

Доцније су Синан-паши припадала многа села, од којих је 1585 године села Топољане, Љур, Чајљу, Калис и Балешће поклонио својој браћи Србима и Мурат III је издао на то ферман који и сад

постоји. Значи, дакле, да су 1585 године становници тих села били хришћани, јер их Синан-паша по речима фермана поклања раји.

Хан тврди да је у Љуру све до 1575 године било 123 куће хришћана.

Што су се Љумани данас тако претопили у Арнауте да чине изузетак од осталих поарнаућених Срба, долази извесно отуда што су они од увек суседовали, преко Црнога Дрима, са правим Арнаутима, односили се са њима, знали им језик па и самим карактером, под утицајем таквог суседства, одвајали од карактера осталих поарнаућених Срба. И сам изговор у језику Љумана сасвим је сличан изговору Арнаута преко Црнога Дрима а различан од језика оних Арнаута у селу Асу, који су им такође непосредни суседи.

Као год и Љума, изгубила је сасвим језик и жупа Опоље. Опољска жупа је на југу од Призрена а на северној страни Шара. Цела Жупа има двадесет села са 1085 кућа, које чине 4425 мушких глава. Сви су мухамеданци који су до почетка прошлога столећа говорили још српски. Сачували су још по гдекоје српске обичаје, а по многим селима налазе се још и црквене развалине.

Између жупе Опоља и Љуме налази се Гора. Гору дели од Љуме кланац планине Коритника а од Опољске жупе, са истока и северо-истока, допире до опољских села Планика, Шајновча и Брезне.

У Гори има 27 села са 2617 кућа а 11404 мушких глава. Сви говоре чистим српским језиком, певају српске песме, стављају бадњак у очи Божића, и ако су сви мухамеданци. Последња хришћанка у Броду у Гори умрла је крајем 1857 године (Јастребов погрешно бележи године смрти ове старице). То је била нека Божана, која је све до своје смрти живела као хришћанка међу својом децом и унучићима мухамеданцима.

Пре две стотине година није било ни једног потурчењака у Гори. Турчење је отпочело од бегства патријарха Арсенија IV. Било због зулума или да се добије право на суду, или да се оштети земљак који је већ био потурчењак, тек тако појединачки турчило се до уништења српске пећске Патријаршије 1766 године. До тога времена Патријаршија је била још снажан центар који је моћно подржавао дух и веру у народу. Потад, почела су читава села да се турче. Грчке владике бринуле су се само за мирију; хришћани су остали незаштићени; убијани су им попови и рушене цркве, а без богомоља народ се осећао напуштен и осамљен. Како се оскудевало у свештенству, нека послужи овај пример: Поп Синадин из села Локвице, 10 сати далеко од Брода у Стрецкој, пре осамдесет година ишао је у Брод једном у години, о Св. Пантелејмону (јер је тог дана слава црквена) те служио, крштавао и опевао гробове. Бивало је да су деца

већ и ходила и говорила некрштена, и довикивала једно другом: „Хајде, дошао поп да нас крсти!“

Карактеристично је да је још и сад од тога доба остао обичај код мухамеданаца у Броду, те се све свадбе, што их има, само у један дан у години, и то о Св. Пантелејмону, обављају.

Чудновато би било то што је Гора сачувала свој српски језик и до данас и ако лежи између Опоља и Љуме, и ако се и она почела турчити у исто време кад и Опоље. Та се појава може објаснити једино тиме, што се Гора није тако нагло истурчила као Опоље. Она се турчила у течају две стотине и више година, јер 1857 године тамо умире последња хришћанка, а турчење почиње одмах по бегству патријарха Арсенија IV. А извесно и стога, што је турчење најпре отпочело у малим селима ближим Призрену а велика и удаљенија села од Призрена, у планини, одржавала су се дуже у вери.

Горани су дакле изгубили веру а сачували језик, но има и примера обратних томе, где је читаво племе сачувало веру а изгубило језик.

На големој Реци, која слази са Кораба (осим Големе има и Мала Река која слази са Бистре планине и утиче у леву обалу Радике. По рекама зову се и жупе Голема и Мала Река а њини становници Реканци, које смо ми у Србији назвали Рекалије) и утиче у десну обалу у Радику, станују Срби-Арбанаси који су и до сад сачували православну веру са свима њеним обредима али су српски језик

потпуно загубили. Они станују у селима: Рибница, Рјеч, Сенце, Кракорница, Стрезимир, Врбен, Бјелчица, Кичиница, Волковце, Нивишта, Штиројица, Нистраво, Дух, Богдево, Планина, Битуша, Требишта, Родостуша и тд.*)

Само становници овог последњег села, Скурдине, што знају нешто мало српски, али ипак жене и деца не знају ни речи. У овим селима има и четири свештеника од којих тројица станују у селу Бјелчици, а један у Сенце.

Села Требишту и Родоступу, која леже на реци Ридици, подарио је 1422 године манастиру Хиландару, у Светој Гори, Јован Кастриота са синовима Станишом, Репошем, Константином и Ђорђем.

Бива да и код оних Арбанаса, који су давно и давно напустили народност, ипак није изумрла православна вера. Такво је племе Шпатараци, чији су прадедови по свој прилици још у X веку напустили своју народност. Шпатарци обитавају жупу Шпатију, горњу и доњу. Она лежи југозападно од Елбасана под висом Шпатом испод којега извире река Стрмен која се улива у Девол. Ту су села: Стрмен, Горица, Бјелина, Гостима, Селица, Драготи, Косово, Половин. Шпатарци носе тако име по вису Шпату, ма да сам негде читао објашњење да од

* Ми смо на овакав један случај наишли у Синколу, на Бојани. Један Арнаутин, по имену Марк Мартин, причао нам је да су се његови стари звали Мартиновићи. Он је заборавио српски језик, али у породици му је сачувана православна вера.

арнаутске речи шпат која значи сабља, долази њихово име шпатарци или сабљари јер су, вели се, оружани сабљама пратили Краља Владимира. Шпат значи одиста арнаутски сабља али значи и коса. Како они насељавају косу брда Шпата, то се називају Шпатарима. Шпатари су сачували у толико православље што и данас чувају по кућама иконе, што им калуђери из елбасанског манастира Св. Владимира врше често по кућама обреде, а иначе говоре арнаутски и носе арнаутска имена.

За по где које пределе, као на пр. за Опоље и Љуму, зна се кад су се и како потурчили; тако исто и за по где која села па и куће. Скорашња турчења могу се знати и по томе што се од новијих потурица увек они који су раније истурчени одвајају. Арнауташ који је одавно изгубио веру, неће за Бога узети девојку, на пример, из села Крајмировца, Ладровца, Лапушника и Дуље у Дреници и ако у Дреници живи сам Арнаутин. (У манастиру Девичу постоји књига споменица у којој су записана имена приложеника од пре 200 и више година; приложници су сви из Дренице а имена су сва српска. Данас у Дреници нема ни једног Србина). Тако исто неће узети девојку из села Папаза у Косову или из Андровца више Јањева. Отети девојку из тих села то је друга ствар, јер у том случају девојка постаје мухамеданка, али узети је, постати пријатељ са дотичном кућом, никако. То је стога, што веле да та села нису чиста у пра-

вовержју, скоро су се истурчила, па бабе и старије жене у дотичним кућама још држе велик дан, или ако не то а оне држе задушнице, велики пост или међу бадњак, и т. д.

Љумљани, на пример, пљачкају тако исто Горане као год и хришћане у Подримској равници, јер их не сматрају као своје једноверннке.

Љума се свакојако прва истурчила због положаја свога, суседовањем са правим Арнаутима, као што су њени становници због тога суседовања и најближи карактером правим Арнаутима а различити од Арнауташа. Та разлика није обична јер Арнауташи, потурчењаци, немају онако пречишћене појмове о части, не држе задату реч, те је отуд код њих и беса готово пропала; они су подли, притворни и врло велики фанатици. Они чак иду суду, туже се и парниче се, док прави Арнаутин не иде никад суду, већ тражи правицу код старешине свога фиса или се јуначки свети; племенит је, па често и узвишен и достојанствен, није фанатик и држи бесу, т. ј. задату реч.

Код Љумљана, и ако су потурице, претежу ове особине што долази, као што рекосмо, отуд што су они од увек суседовали са правим Арнаутима Мањанима, Фандама и Миридитама, којима је кроз Љуму и пут био којим су саобраћавали.

VII

На ставама Белога и Црнога Дрима

Позабавио сам се Љумом на самоме уласку у ту област а сад ми ваља и кренути кроз њене стазе и богазе.

Дотле сам могао путовати и са суваријама и са бујурлдијама а одавде ће ми бити арнаутска беса једини пасош а добра срећа једини чувар. Код куле ме је сачекао мој Муслија, Љуманин, кога сам преко добрих пријатеља нашао и са којим сам у напред уговорио бесу да ме проведе кроз Љуму.

Муслија је омален човек, танких бркова, лаког хода и живих очију. На његовим уснама игра неки мек и сталан осмех који га не напушта ни кад се наљути, ни кад му се наберу боре међу очима. У њега је нека хајдучка брзина погледа која те чисто узнемирава; његове очи чини ти се да једновремено гледају и лево и десно и напред и у страну док ти, европљанин, хоћеш са очима да окренеш и главу, а са главом и врат.

Препоручили су ми га као добра бесника а поменух да се љумљанској беси може веровати као и беси правих Арнаута.

Беса је најзнатнија црта карактера арнаутског. Појам речи беса, не да се превести, она би била најближа речима: завет, вера, тврда вера или часна реч.

Беса се у многоме губи, проиграли су је арнауташи, али је она међу Арнаутима у планини једнако и стално одржана. Има читавих племена или села за која се зна да су бесници т. ј. да се у свему придржавају бесе. Беса се везује међу појединцима, међу пријатељима као и међу непријатељима. Бива да су двојица у крвној омрази и најљући непријатељи али дају један другом бесу да се до извесног уговореног времена не дирају, било што неко од њих или обојица имају посла. Иначе се беса даје и туђинцу, непознатоме и гоњеноме кад „падне на бесу". Неко хоће да путује кроз извесно племе и да ли му бесу ма ко из тога племена, он је безбедан на путу, и ма ко, ако би му што хтео учинити, кад чује да на бесу путује, оканиће га се јер у противном онај који га је узео на бесу тражи сатисфакцију. Ако би ко тога путника убио, Арнаути не сматрају да се он огреоканиће га се јер у противном онај који га је на бесу узео и тај је дужан да се освети убици па макар му то и најрођенији био. На бесу може ко год превести кроз извесно село или племе и самога убицу који том селу или племену крв дугује.

Беса коју је један из племена дао обавеза је за цело племе. Бесу може дати и жена као и човек и она има исти значај. Покварити бесу, срамота је за цело племе у коме се то деси; ако ко у племену да бесу па је проигра и поквари, племе га осуди.

Осим бесе, коју појединци могу једно другом давати, бива да цело племе или више племена везују међусобно бесу да се, на пример, за извесно време неће светити нити убијати међусобно. Тако например у случају кад свима племенима прети заједнички спољни непријатељ, веже се беса да за време заједничког отпора престају међусобне заћевице. Ко би такву бесу покварио, суде му сва племена или боље извршују решење које су у напред одредили.

Колико беса има и треба да вреди, карактерише најлепша прича коју сам од Арнаута чуо: Два брата копала њиву, а њивом наишла змија. Један, коме је била ближе, потегне мотком да је убије а змија бежећи пређе преко ноге млађем брату те овај повиче: „Не дирај је, пала ми је на бесу!" Но старији ипак потегне и убије змију, што млађи прими као да му је прекрхао бесу и потегне револвер те убије старијег брата.

Има безброј примера који карактеришу бесу и утврђују појам о њој, али је један од тих примера, можда читаоцима и познат, ипак најинтересантнији. Ја ћу га туђим речима испричати и ако

је и мени лично сам случај познат: „Код џамије грапашничке — Грапашнице — која је у селу истог имена, посваде се једног петка Арнаути међу собом због једне јареће коже. Арнаутин, чија је кожа била, убије из револвера једног Арнаутина, само зато што му је овај казао: да је иста од липсаног јарета, па користећи се гунгулом и забуном света, и срећно умакне. Бежећи тако дође у село Добишевце и уђе у једну кућу где га на вратима дочека Арнаутка. Сазнавши за његову несрећу да је пао на крв, прими га на бесу и сакрије у кући. Отац и још два брата убијеног Арнаутина крену у потеру за убицом али су му у мраку изгубили траг пошто је наступила ноћ. Тек око пола ноћи стигну кући уморни и исцепани јер су се провлачили кроз шуму и шапраг. Домаћица им намести софру, спреми им вечеру, но пошто сви поседаше, упита мужа где јој је трећи син? Но овај од превелике жалости исприча јој само у кратко да је код џамије погинуо и да је убица, користећи се мраком, умакао те га зато нису могли ни осветити. Старица је на ове речи пребледела, срж јој се у костима следио. Убица њеног мезимца сина био је у њеним рукама. Но она га је узела на бесу а беса је светиња, па га за то није ни могла одати.

Пошто су људи вечерали, узму секире и будаке и пођу натраг џамији где им је убијени остао, те да спреме што је за погреб нужно. Ту при-

лику употреби Арнаутка—мати, изведе свога штићеника и убицу свога сина напоље па, користећи се помрчином, одведе га до српске границе. Кад су стигли код плота, даде му Арнаутка пола погаче и парче сира, што је у торби спремила била, говорећи му: „Нај ти ово, да имаш за пут; ето ти каурске земље, бежи дубоко у њу. Узела сам те на бесу и одржала сам је. Бог нека ми је сведок да на издајство ни помишљала нисам, али да си проклет што си ми убио сина!"

Ако сам у ово неколико речи оцртао бесу, онда сам казао и шта ми је вредио Муслија који пред мојим коњем пешке, носећи пушку под пазухом, корачао снажно и мирно.

Успут сретосмо један караван, натоварен еспапом из Скадра. Овим путем, између Призрена и Скадра, још иду каравани, које чини око двадесет и више коња пред којима иде нарочито научен коњ (који је много путовао овим путем) а који се зове калауз. Калауз коњ има као такав нарочиту значку на брњици, он познаје где треба да скрене, којом стазом да прође, пред којим ханом или под којим дрветом да стане, и он је савестан вођа каравана.

Идући од љумске куле, једнако се држимо леве обале Дримове док, кроз кратко време, не наиђемо на обале Црнога Дрима који долази са југа и, продирући кроз теснац, жури да се састане са Белим Дримом. Ту прелазимо мост, који паше

Црни Дрим, остајући и даље на левој обали Белог Дрима, док не наиђемо на знаменити Везиров мост којим прелазимо на десну обалу, сишав тиме и у долину Брут где се састају оба Дрима.

Везиров мост је тврда и лепа грађевина; на том је месту осамнаест сводова различне величине тако да су три средња свода највећа и најшира а ближе обалама све ужа. По неколико сводова са једне и друге стране реке на суву су.

Пред самим тим мостом је мала троугаона равница коју географи сматрају као најнижу тачку Старе Србије. Та се равница зове Брут, по селу истога имена, које лежи на десној обали Белог и сједињенога Дрима коју испуњавају кршевити огранци планине Паштрика. Источно над Брутом издиже се високо Јал'ч планина, која ту, само преко реке Љуме, суседује са Коритником. У ту долину, дакле слазе оба Дрима, Бели и Црни, састају се да заједнички похитају Синьем Мору.

Ја сам описао извор Црног Дрима у моме делу „Крај обала Охридскога Језера". Он се излива из језера на најсевернијој тачки језера, где лежи варош Струга, и тече право на север, пролазећи близу Дебра, за тим крај Кораба, Шаровог огранка, па се овде, у котлини Бруту, састаје са Белим Дримом.

Бели Дрим, међутим, извире два сата севернье од Пећи из крша планине Жљеба и спушта се кроз Подриньу овамо у малу котлину Брут,

у сусрет Црноме Дриму. Бели Дрим, од извора па до Призрена, иде на југоисток а одатле сврће на југ, па од састава са Црним на југозапад. Пошто прође кроз брежуљке којима је испресецана Метохија, он код места које се зове Швањ, улази најпре у један мали теснац а затим, између Коритника и Паштрика, југозападно од Призрена, улази у теснац који је дуг до 40 к. м.

Бели Дрим је у првом делу тока од извора врло јак али пошто једном прође кроз велики теснац, много је спорији. За време великих киша или у пролеће кад се снег топи, Бели Дрим може много да надође и да потопи далеко око себе.

Бели Дрим прима с десне стране Пећску и Дечанску Бистрицу, Рибник који протиче крај Ђакова, а с лева Исток, велику реку као и Дрим што је, Врело, Девичку реку, Топлуху, која извире из призренских винограда и испод Призрена улива се у Дрим, и Призренску Бистрицу.

Корито Белога Дрима лежи за 120 м. ниже од корита реке Ситнице на Косову а има средњу висину 120 м. над морем.

Кратко време пре него ће се састати, оба Дрима теку скоро напоредо ка западу. Угао састављања није велики, једва 45 степени, Како и један и други Дрим, пре но што ће се састати, теку кроз долину, ток им је успорен и састав није нагао.

Та долиница на Ставама Црнога и Белога Дрима и около, питома је и плодна. Ту лепо зри кукуруз и буја жито.

Кроз ту долину познају се овде и онде трагови великог римског војничког пута Виа Игнација, којим правцем иде и данашњи пут.

Још мало, па тим путем сиђосмо у хан Брут где ћемо и преноћити.

Хан лежи над самом обалом сједињеног Дрима, недалеко од састава. Више њега а преко Дрима, диже се пространа шимширова шума, које дрво овде нема оне вредности што би му на европским пијацама припадала. У хану Бруту све су метле па и оне којима се чисте одаје и штале, од шимшира.

У ханској авлији растоварен лежи еспап неког каравана који је ту пао на преноћиште, а коњи каравански напунили ăр. Овамо и онамо по авлији наложене ватрице око којих се прибрале кириџије те пригревају ситну скадарску сарагу, да припреме себи вечеру.

На вратима ханским још, дочекао ме ханџија Арнаутин и његов ортак — Цинцарин. Не мало сам се изненадио кад сам видео да је и међ ове планине и кршеве и ову дивљину, одвојену од света и од државе, и у ове крајеве где је пушка закон, пушка суд, пушка правда и право, дрско доспео ипак цинцарин да отвори друмску механу те стрпљиво збира грош по грош зараде, док једном као

газда, не крене у какву варош да на тамошњој пијаци стече пресудну реч. Па ипак ми је било све јасно кад сам сазнао за односе овога ортаклука између Цинцарина из Гопеша и Арнаутина из Љуме.

Арнаутин је само зато ортак што је Арнаутин, и ни зашто више. Он никакав посао не ради и никога не служи. У врху авлије има као нека узвишица на којој је направљен мали вењак, покривен шимшировом шумом. Тај вењак има само предње мотке а задњих нема, већ се кров спушта на земљу као платно код војничких шатора. Под тим вењаком је прострта једна асура а поврх ове једна арнаутска струка. Ту лежи од јутра до мрака Арнаутин-ортак, а пушка му виси крај њега. Одатле тапше шакама да му се испече кафа; ту пуши он свој кратки чибучић, одатле прати он погледом оне који долазе и који одлазе и од којих му сваки редом прилази да се поздрави с њиме. Ту је крај њега и малени сандучић у који он спушта пазар који му ревносно збира и доноси Цинцарин-ортак, који од јутра до мрака трчи понизно и љубазно и служи мрке госте од којих свако о рамену носи дугу пушку а у силају поуздане пиштоље.

Цинцарин-ортак уложио је новац и труд, а Арнаутин-ортак пушку, и тако је створен капитал који је омогућио подизање овога хана.

Како је још било рано до вечере, ја пођох са својим људима мало до обала Дримових, да посматрам ову знамениту реку, толико распро-

страњену по свима српским земљама. Ханција је наредио још да се баци мрежа како би се ухватила која риба јер, сем онога што сам понео за јело, он ме не би имао чиме послужити. Сео сам крај саме обале тако да ми је крај самих ногу протицала бистра Дримова вода у којој су се ломили последњи сунчеви зраци, бојећи је неким прозрачним руменилом. Надамном загустила шимширова шума и њено ситно метласто лишће шуштало је, покренуто вечерњим тихим ветром, као ситан шљунак кад га сипаш у реку.

Момчић који је ловио рибу и који је три четири пута бацао узалуд мрежу, засукао чакшире преко колена па стао у воду, недалеко од обале, а његова сенка пружала се по тихој води и продужила се далеко. Он махну још једном мрежом и срећа га последњи пут послужи те улови две мале, али лепе пастрмке.

Одмакосмо од обале, пошто ће већ и вече да падне; после вечере седох под оним вењаком са Арнаутином-ортаком да заједно испијемо каву.

Вече се лагано и тихо спушта; на ивицама брда ишчезава румен; по косама брдским губе се погледу једна по једна стаза, а столетна стабла са пространим крунама којима си до мало пре, сагледао контуру преливају се полако у једну, густу, једноставну масу која својим шумом и меким планинским поветарцем који отуд слази, опо-

мање да је тамна маса планина у којој си до мало пре свако стабло могао прстом да покажеш.

Под ханом доле чује се шуштање Дрима, чији се валови крше о стене, а, у авлији ханској око ватра које се већ у неколико утулиле, лежи гомилица путника; свако од њих пригрлио уза се пушку па спава тврдим дубоким сном. Из ара се чује још хрзање коња и кроз мрак тек видиш где ханско момче промакне са навиљком сена или кофом воде као сенка.

Време беше да и ја легнем. Простро сам ћебе на неком чардаку под отвореним небом. Око мене се нашао Муслија, а кад легох леже и он и наслони своју главу на моја колена. Ја се у почетку зачудих тој дрскости али ми Муслија, као да је погађао шта мислим, објасни да он мора тако да спава, да се може пробудити при сваком мом покрету. Видех у његовој руци пушку са којом ће спавати, видех на његовом лицу и у очима онај израз који само верни пси имају наслањајући главу на колено својих господара, и легох, мирно и спокојно, да заспим уз пријатно шуштање Дримових таласића.

VIII

Арбанаси

Од леве обале Црног Дрима или још тачније, од леве вододелнице ове реке, па ка западу ка Јадранскоме и Јонскоме мору, станују одвајкада Арбанаси.

Одвајкада мислим стога што је утврђено, да су Арбанаси староседеоци, који су кроз све најезде, под свима владавинама које су господовале над овим областима, изнели и сачували свој тип и карактер. Они су прошли испод навале романске која је за њих била толико опасна са своје културне надмоћности; прошли су испод густе навале Словена, који су им захватили све равнице, поља и реке.

Тој отпорној снази, којом су Арбанаси издржали навале и оној непроменљивости њиховој, допринело је врло много и упорство, које је особина саме расе, а и неприступачност планинских предела, које су Арбанаси увек најрадије насељавали или у које су се испред навала повлачили.

Најзнатнији писци утврђују порекло Арбанаса од старих Илира, које прибрајају западно-европској аријској грани, изводећи да су то Пелазги

којима прибрајају и Јапиге, Масанијанце и друга племена у Италији.

По Хану, од Илираца происходе само северна племена, Геге, а од Епириота — Тоске. Стара пограничка река између Илираца и Епириота — Шкумба (Генус) — и данас је граница ових двају племена.

Многе још претпоставке постоје о пореклу Арбанаса. Има писаца који мисле да су Арбанаси дошли са Кавказа; доводе их у везу са неким племенима у Персији, а по једној арапској причи доселили су се у ове крајеве са Црвенога Мора.

И о имену арбанашком постоје такође разнолика предања и тумачења, од којих ћу овде изнети само оно тумачење, које је утврђено као најтачније.

Арбанаси носе разнолика имена. Словени су их вали Арбанасима, Грци Αρβανιτες, Запад Albanenses а Турци Арнаутима. Тоске се зову и Арбери или Арбереши (планинска страна између Валоне и Аргирокастра зове се Арберија), а Геге Арнаутлук зову Арбанија.

Но пре свију имена Арбанаси сами себе зову Шкиптарима (Шкип) и то је име међу њима најпознатије.. Шкиптар значи брђанин, но они сами, народном етимологијом, тумаче и другаче то име: Шкип арнаутски значи орао а тар — крило, те се поносе што се називају орловским крилима.

Остала имена: Арбанас, Албанез и Арнаут, имају корен у једној и истој речи. Ар у индоевроп-

зком значи орати; иста реч (ар) на арнаутском значи њива а *бан* персиски значи ратар. По својој прилици у овим речима и леже заметци имена овог народа.

Из речи Арбан, која је основна, постоји и назив Арбанас; из исте речи је постала код западних народа реч Албан, те отуд Албанез и Албанија. Грци немају слово б, нити га могу изговорити, те отуд код њих често Арван и Арванит. Турци су, освојивши Балканско Полуострво, примили од Грка име овога народа, али, по своме обичају да премећу слогове, они су изговарали грчко Арван као Арнав, грчко Арванит као Арнавит, што се развило у Арнавут и Арнаут. То премештање слогова, у осталом, бива и код нас (манастир-намастир и т. д.) па, баш у погледу имена арбанашког, има га и забележеног. У Немањиној повељи где се говори о Арбанији, место Арбно стоји обрнуто *Рабно*.

Под овим именом а на пространству које без српског приморја представља цео запад балканскога полуострва, живи компактна маса арбанашка коју броје преко милиона.

Сем неколико насеобина, ван отаџбине нема их. Највећа је од тих насеобина у Италији, у области напуљској. То су емигранти арбанашки који су се, по смрти Скендер-беговој, ставили под заштиту напуљску, као и сам син Скендер-бегов што је учинио. Они су вере римокатоличке, а има

их до 60.000, и прилично су се претопили у Талијане и ако после арбанашких покрета 1878 год.*) ни талијанска политика нема више рачуна да их претапа, како би са њима засновала претензије на Албанију.

Мање насеобине су ове: село Перој, два сахата од Пуља, на полуострву Истри; село Арбанаси у предграђу задарском у Далмацији, и село Никинци и Ртковци у Срему. Оне прве населила је код Пуља Млетачка република 1657 године, да би избегли зулуме Мухамед-беговићеве, а они у Срему, који су по фису Клименћани, мисли се да су се населили 1737 године заједно са Србима, под Шакабентом.

---

* Године 1878 поводом закључења Берлинског уговора побунили су се Арбанаси, што је тим уговором имало да се смањи „њихово земљиште". Један део „њихових земаља" имао је да се уступи Србији, други Црној Гори, а трећи Грчкој.

Јуна месеца те године држан је у Призрену велики митинг на који су се стекли сви Арнаути Метохије, Косова и Северне Арбаније (Гегарије). На том митингу изражена је покорност Султану али, ако он дозволи да им се земље окрње, решено је да се оружјем одупре и самој Високој Порти. И одиста је овај покрет начинио велике тешкоће Порти, те је остало немогуће уступање Плава и Гусиња Црној Гори.

Лига (цео покрет је познат под именом „Арбанашка лига") најпре је била образована да одбрани земљишта на које је претендовала да станују Арбанаси, али је у њој све више преотимала мах мисао о аутономији Албаније, распаљивана још и страним агентима, који су се тад по Скадру, или као новинарски извештачи или другаче, збирали.

Као што сам и напред поменуо, стара пограничка река између Илираца и Епириота, Шкумба, дели Албанију на северну или горњу и на јужну или што је важније на Геге и Тоске, од којих Тоске станују у јужној Албанији, мешајући се само са Цинцарима и Грцима (Краљевина Грчка поплављена је Арбанасима, Тоскама). По називу ових грана бива да се и области чешће називају Гегарија и Тоскарија.

Разлике су између ових двеју грана Арбанаса доста знатне, не само у карактерним особинама већ и у типу. И Геге и Тоске називају свој језик шкипским, ма да су то два дијалекта. У Гега нема назала и самогласнике чисто изговарају; у Тоска

После уступања Улциња Црној Гори, почела је лига журно да се оружа. Она прогна из свих крајева све турско чиновништво и постави чланове лиге за управнике. Мехмед Али пашу (потурченог Мађара) који је покушао да се одупре, убију у Ђаковици.

Концем марта 1881 год. буде послан Дервиш-паша са 18 батаљона војске, и он се улогори код Феризовића, јер је у Штимњи било прикупљено 10,000 Арнаута под Али-пашом Гусињским. Ту отпочне велика и очајна борба првих дана априла, и Дервиш-паша, разбивши устанике, продре у Призрен. Из Призрена тек августа месеца пошаље Ибрахим-пашу са осам батаљона да заузме Ђаковицу и освети смрт Мехмед -пашину. Ибрахим-паша освоји Ђаковицу и покуша даље продирање, али га усташи сузбију и сатерају чак у Призрен, па се онда том победом охрабре и нападну и на сам Призрен где се отвори огромна борба, те Дервиш-паша једва топовима спасе Призрен.

је тврђи изговор, самогласнике где и где замењују полувокалима или употребљавају дифтонге и имају назале.

И Геге и Тоске живе у племенима које они називају фис. Нас овом приликом занимају само Геге и њима ћемо се и бавити.

Да бисмо се упознали са племенским животом Арбанаса као и са организацијом племена, ваља нам најпре бити начисто с тим, што је то фис, са чиме нису никад ни страни ни наши писци умели да буду на чисто. Тако ћете наћи код писаца да броје у племена Мирдите, Љумане, Малисоре и т. д. Међу тим ваља знати да су то обласна имена исто онако као што су имена Косово, Подримња и т. д. И ма да је свако који живи на Косову Косовац, али кад је реч о племенима, на пространом Косову могу живети и два и три племена. Таква предеона имена на којима живе Арнаути јесу: Љума, Мирдита, Дукађин, Малесија, Маћа, Дебар и т. д. Али у Мирдитији или у Малесији живе по неколико племена — фисова. Ти се фисови међу собом и туку и не слажу, но, кад се што тиче општега, заједничког, они стају један уз другог, боре се заједнички и отуд појава која се бележи: „Малисорци су решени да се одупру томе и томе", „Малисорци су се побунили", а отуда и погрешка која Малисорце сматра као једно племе, а не као становнике једне заједничке области, и

боље рећи заједничке планине, што их и гони да бране заједничке интересе.

Примера ради напомињем да Краснића има у Малесији, има их у Дукађину а има их и у Подримњи и Косову. Тако је и са другим племенима. Отуда нема појаве да се, на пример, Малесија туче са Миридитијом или Дибром, али има примера да се поједини завађени фисови из Малесије туку са појединим фисовима из Миридитије или Дибре.

Такве погрешке, узимање предеоних имена за имена фисова, чинили су и највећи познаваоци Арбанаса, који су дуги низ година пробавили међ њима. Тако Хекарт, Хан, тако Јастребов и, разуме се, сви они писци који су се користили њима.

Осим те погрешке, што је обласно име сматрано као име племена, сви поменути испитивачи и познаваоци Арбанаса падали су стално и у другу погрешку услед тога што нису никад били начисто с тим шта је то фис.

Ја имам прибележена имена тридесет и четири фиса, која ћу овде набројати: 1 Краснић, 2 Бериш, 3 Гаш, 4 Шањ, 5 Хот, 6 Кастрат, 7 Клемент, 8 Кучи, 9 Крује-зез, 10 Дробњак, 11 Соп, 12 Сач (Оач), 13 Битуш, 14 Елшон, 15 Буњак, 16 Мет-пњак, 17 Кабаш, 18 Марин, 19 Божаљ, 20 Зогај, 21 Мацун, 22 Маљок, 23 М'зез, 24 Гарић, 25 Трепчи, 26 Таргур, 27 Груди, 28 Мертури, 29 Шошн, 30 Речи, 31 Пулати, 32 Риоли, 33 Шкре-

љи и 34 Никај. Таквих имена фисова има још маса, и јако греше поменути познаваоци Арбанаса што их броје у праве фисове т. ј. племена у правом и ширем смислу те речи, ма да ће Арнаутин, кад га питате од кога је фиса, рећи: „Од фиса Мацун", држећи и сам да су Мацунци прави фис.

То нису фисови, то су тако рећи браства, гране у племену. То су често пута опширне и простране породице, које су постале читаво племе, онако као што их има и у Црној Гори, па зато и носе гдекад породична имена као Гарићи, или племе у ужем смислу, потекло из старијега племена које насељава извесан предео, планину, село, па и носи име дотичног предела (Кабаш) или брда (Крује-зез) или села (Марин, Божаљ) и т. д. Тако на пример Буњаци, Мацунци и Маљоци у ствари су Краснићи; Ганићи и Шош су Шаљи, а Соп су Клементи.

Та браства, породице или фисови у ужем смислу, у ствари су гране основних, великих племена или фисова, којих има свега седам. Слушао сам и у самих Арнаута да кажу: „Бог је дао седам фисова на свету и више их нема!" Тих основних седам фисова јесу: Краснићи, Гаш, Шаљ, Хот, Кастрат, Клемент, Бериш, и њима ћемо се и позабавити.

1. Краснићи. Краснићи су велико и пространо племе. Они у главноме обитавају пределе на северу од сједињеног Дрима до самих обала ње-

гових, па на запад све до реке Валбоне, притоке Дримове или краће, између дечанских планина и Дрима. Осим тога Краснића има у Дреници, у Подримњи (сухоречки барјак), у Црнољеви; има их махом у ђаковачкој нахији и у Косову. Пола Малесије чине готово све Краснићи.

Краснићи су сви мухамеданци, а сви славе. Сматрају се као добри јунаци и бољи од Гашана, са којима су често у сукобу где се у близини налазе, као на пр. у ђаковачкој нахији.

По предању у племену Васојевићима, које приприказује кнез Никола Васојевић у писму своме сину, неки краљ који је био родом из захумског села Љубомира, около Неретве, имао је четири сина: Васа, Краса, Хота и Пипу. Тога краља баци са престола један од његових кнежева, а он се са синовима разбегне. Краса и Хота склоне се у планине око Мораче и Цијевне, све до Црнога и Белога Дрима. Отац пак, са Васом и Пипом, пошто је у бегству видео многе муке и обишао многе земље, врати се у брда и настани се са Васом међу реком Морачом и Лимом, а најмлађи син, Пипо, настани се у углу између Мораче и Зете, на простору Старе Дукље. Од њих произиђу племена Красићи, Хоти, Васојевићи и Пипери. И заиста, кад су једном Краснићи ударили на Васојевиће, Срби су им се смејали, говорећи да иду на брађу.

2. Гаш. Врло пространо племе, веће од Краснића, заузима готово сва подножја Малисорских

брда, а иначе га има у Подримњи (села Д. Хоча, Самодражи, Будаково, Студенчане, Пећање, и т. д.) и у Дреници (Гунцате). Но главно је седиште овога племена северно од Краснића, одмах испод дечанских планина у ђаковачкој нахији.

Гашани су такође сви мухамеданци, а врло радо поје уз гусле, и код њих су се оне највише очувале.

По предању, Гашани се сматрају као рођаци са Краснићима. То предање, слично ономе у Васојевића, казује да је био извесни Ника, од којега и данас постоји фис Никај — који станује између планине Проклетије и најсевернијег лакта Дримовог — и тај Ника имао је два сина Красу и Гашу, од којих су произишли Краснићи и Гашани.

3. Шаљ. Шаљани су најсиротније племе у целој Арбанији, од којих у богатству једва чине неки мали изузетак четири стотине кућа Шаљана који насељавају село Истиниће код Дечана. Племе иначе станује између реке Кирa и најсевернијег лакта Дримовог. Шаљана има још нарочито око Вучитрна, где се по њима цео предео назива. Тај предео Шаља обухвата двадесет и пет села, као што су: Бајгора, Трстена, Рашане, Баре, Саљевица, Гувниште, Пасама и т. д. У овом се пределу највише истиче врх Црни Врх, под којим је Трепча, а планина Шаља, као што је карте бележе, и не постоји.

Шаљани су сви мухамеданци, а славе Св. Јована 7 јула.

4. Хоти. Хоти су на граници Црне Горе, према Кучкој Крајини. Нису много растурени по другим странама, јер су сви листом латинске вероисповести, па ретко залазе у друге стране где живе Арнаути мухамеданци. Хоти, у главноме, насељавају Скадарску околину. Они обухватају и Хумско блато које им даје доста лова, премда један део тога лова, односно блата, припада и племену Кастрати.

Хоти су били некада толико знатно племе да је млетачка влада нарочито настојавала увек да га поткупи и држи уза се, и данас, ма да нису многобројно племе, заузимају ипак међу племенима одлично место и о њима се са поштовањем говори. Данас их нема више од 450 породица или око 4000 душа, а станују сви у три села: Хот, Трабојна и Рапча. Свако од та три села чини засебан барјак, од којих је хотски најглавнији.

По традицији која међу њима живи, основалац је њиховога племена извесни Хота за којега знају да је био Словен, а ми смо међу тим упамтили и ону причу Васојевићеву по којој се и Хоте сматрају као рођаци Краснића и Васојевића.

Иза Хота северозападно, или боље, између Хота и Куча, племе је Трепчи, а које Срби подгорички зову Затрепчи. Они носе име по планини која се некад звала Дреп а после постала Требач, и на њој племе Трепчи.

5. Кастрати се деле на горње и доње Кастрате, од којих и једни и други обитавају непосредну околину Скадра, крај Хумског блата и крај језера. Њих има још у планини Црнољеви, иза Голеша, у Подрими, у неким селима око Лаба (Попово) и нешто мало у Ђаковачкој нахији.

Кастрати броје преко 400 породица и до 4600 душа. Међу њима има барјака који и данас носе имена Петровић, Тутовић, и т. д. Па и имена села њихових су српска, као Загора, Градишка и т. д.

У самих Кастрата постоји предање да су они Срби.

6. Клименте. Клименте, у главном станују североисточно од Хота, такође према Кучкој Крајини, на граници Црне Горе. По предању Клименте су дошли из Дукађина и населили ова брда. Они су дуго били гоњени од Турака (као православни) те су се неколико пута расељавали и поново збирали на своја огњишта. Том приликом су избегле и оне породице које су се настаниле у Срему где и сад обитавају села Ртковце и Никинце.

Климента има до 500 породица или 4500 душа и сви су католици, ма да су до седамнаестога века били православни и још су до почетка прошлога века говорили српски и певали уз гусле. Код њих, шта више, живи предање да су они пратили патријарха Арсенија Чарнојевића приликом бегства.

Према извесним писцима (Хекер), који су своја обавештења црпли од скадарских калуђера, оснивалац је племена Клемента неки калуђер из Италије, и ако је прва католичка миса међу Клименћанима одржана 1624 године; сем ако је калуђер из Италије био православни.

Арнаути Климente називају Кильменд.

7. Бериши највише станују у пећској и ђаковачкој нахији, а има их много у Дреници (Обриње), у Подриму (Доња Хоча 20 кућа, Бестовац под Великом Хочом око 9 кућа, врло богатих, па и у Сухој Реци). Сви су мухамеданци.

Остала мања племена, која сам помињао, улазе у ова племена или боље рећи из њих произходе. Та пак племена не треба мешати са барјацима и ако сваки барјак готово садржи у себи по једно такво мање племе или бар знатан део тога племена. Барјаци су нека врста политичке организације Арбанаса, засноване на предеоним поделама. Тако н. пр. Подримња се дели на ове барјаке: Сухоречки, Острозубски, Полушки (преко Дрима), Хочки и Ораховачки. Осим ових Опоље чини један барјак; Срецка жупа чини самосталан барјак који се зове Љубински (Подгорски), и Гора чини један барјак; Доња Љума сама за се чини један барјак, те према свему у Призренском округу има осам барјака, од којих је Сухоречки највећи (46 села).

Изгледа, према подели барјака у призренском округу, да се држало граница старих српских жупа, јер их барјаци заиста поклапају.

Барјаци су тако рећи нове установе које су постале од времена Турака на основу међусобног споразума. Обавеза служења у вејсци замењена је овим барјацима, који у случају рата претстављају војничке јединице — батаљоне. — Барјак могу састављати по пет, шест и више села, а обично 400 људи. Над сваким барјаком постоји барјактар или војвода, и то барјактарство прелази са оца на сина. Сваки барјак има и своју заставу која се чува у војводе. Барјактар није носилац заставе већ војвода, четовођа. Свака кућа даје у барјак по пола човека т. ј. то се врши на тај начин што једна кућа даје човека а друга опрему за њега. Арнаути тако чине кад треба ићи за цара да се војује. Ова се војска сама брине о свом наоружању, и за Арнауте се може рећи да су збринули ту бригу боље но по где која државица, јер су, сви редом, добро наоружани изврсним пушкама.

Кад смо већ овако далеко зашли у арбанашке горе и планине, право је да се познамо мало изближе са овим нашим суседима, те пошто смо све до сад говорили у опште о фисовима, пошто смо тако рећи дали дефиницију фиса, на реду је да познамо и организацију једнога фиса и односе појединаца у њему.

Сваки фис има свога старешину који се зове Крена. Реч крена долази од арнаутске речи крој, што значи глава. Крена је, могло би се рећи, административни старешина племена, он је тумач закона сачуваног у обичајима, он је заповедник и строг судија. У последњој улози, као судија, сакупља он око себе и старце, и тај је суд стараца и строг и страшан. Огрешио се какав Арнаутин о законе фиса, покварио бесу, напустио девојку, крена и старци пресудиће да се искључи из племена, да му се упали и до темеља растури кућа. Послушност је и дисциплина према крени особита; Арнаутин би сматрао за срамоту кад би судом био осуђен и тој се казни покорио, али суду крене он се покорава безусловно.

Крена бива и по наследству и по избору. То је обично старији човек, најмудрији међу својима и зналац закона. И за време рата крена је поглавар барјака, које фис даје, али бива да се због старости кренине бира понеко који је војвода само за време војне. Тај избор припада најхрабријем, обично млађем човеку.

Племенска је веза врло јака. Племе ће своме помоћи па ма био и двадесет дана удаљен. У Гилану, н. пр., учини ли један од Кабаша што год, он може да избегне чак у Дукађин, у Пуку, где има тога племена и, кад им се јави да је Кабаш примиће га и чуваће га (Кабаши станују око манастира св. Марка више Призрена, а има их и у Гиланској

нахији. Они су се у ове крајеве доселили са планине Пуке где и сад живе на месту које се зове Кабаш). Арнаути који учине какво зло у вароши, беже у своја племена, у планине, и тамо су заштићени од освете људи и суда власти.

Осим тога у истом племену се не узимају, па бива и да два племена која се сматрају као сродничка неће једно другом давати девојке. (Но, у последње време, почео је тај обичај да се напушта, изузимајући по нека племена која су конзервативнија те упорно одржавају све обичаје). Ако ко из племена учини какво зло, задужи се крвљу на пример, одговорни су сви у племену; реч коју је један из племена дао, цело племе мора да прими као обавезу. Тај који је дао реч није морао бити ни овлашћен да је дâ, али ако је то учинио, племе је мора примити као обавезу, па ма се ова и противила интересима племена. Једна пушка нека пукне, цело је село обавезно да заштити свога сплеменика и да му на глас пушке похита. Ако се ко из племена удали, избегне, оде у туђину а остави кућу и њач, и кућа и њач и имање његово под заштитом је целога племена.

Бива да су исељеници из појединих племена, који су сашли у равнице, и изгубили по где што од својих племенских особина, прилагодивши се новим приликама; али у неприступачним брдима, у којима живи маса тога племена, нема у њиховом

племенскоме животу измена, и тај је живот извесно задржао свој најстарији облик.

У племену је свак војник; дете од четрнаест година па до најстаријег човека. Тек изнемогли старци остаће дома. Такви старци пуштају браду, и онај Арнаутин који је пустио браду значи да се већ окануо пушке, и ако је ова ипак увек крај њега, јер брадом још није обавезан да је не сме у нужди употребити.

Међу Арнаутима при војевању нема малодушника и чвршћа је дисциплина но у најбоље уређене војске. Ратује се, дабоме, четнички.

Као што у фису, међу саплеменицима, постоји тесна рођачка веза, бива да она постоји и између фисова. Има фисова који међу собом стално живе у миру и сматрају се као рођаци. У таквом случају ти фисови не жене и не удају међу собом.. У таквих фисова постоји предање да су сродни, братски, као оно што су се смејали Краснићима кад су ударили на Васојевиће. Али има и фисова који су у сталној омрази и један другом редовно дугују крв и редовно се туку. Таква омраза, у случају општег покрета за заједничку ствар, сасвим престаје; та два фиса стоје братски раме уз раме против општег непријатеља, да, чим опасност пређе, наставе своје непријатељство.

Но сви ови односи појединаца међу собом, појединаца према фису. и фисова према фисовима, не почивају на традицијама, већ су и регулисани

нарочитим законима који се с колена на колено усмено преноша. Неписани закон зове се „Лекс-канони", или Лекин закон по имену знаменитога господара Дукађинског, Леке, крај чије ћемо престонице ми на своме путу проћи, те и више о њему проговорити. Закон тај садржи врло велики број одредаба из личног, имовног и кривичног закона. Поред свих причања да тај закон постоји написан и да се у извесних фисова чува, он постоји само као неписани закон који се предањем преноси са оца на сина.

Идентичност појединих одредаба са одредбама Душановог законика, доба и прилике у којима Лека влада у Дукађину и одступање од Душановог законика у толико у колико је Лекин закон морао да обухвати поједине обичаје у народу укорењене, наводе на мисао да Лека у ствари није био законодавац, већ да је, као подвласни господар, примењивао Душанов законик, пошто се сила тога закона простирала за владе Душанове и на Арбанију, попуштајући обичајима народним, у толико пре што по смрти Душановој Лека постаде самосталан у својој области.

Ту скоро у „Годишњици" (XXI књизи) објављен је један прилог о овоме закону, где је учињена једна скроз погрешна поставка. Писац тога прилога вели: „Што можемо поуздано извести то је, да је овај закон постао обичај арбанашког народа, што је и навело многе путописце да о

појединим законским одредбама говоре као о чисто народним обичајима". Писац тога прилога заборавља најобичнију истину, да се закони црпу, стварају и пишу на основу обичаја народних, а не постају обичаји из закона као што је он то замислио. Иначе, зар би закон Леке Дукађинца регулисао нарочитим одредбама и крвну освету, најкарактеристичнији обичај Арбанашки.

Тешко се може у неколико листића, ма и у општим потезима оцртати живот и обичаји једнога тако још карактеристичнога народа, као што су Арбанаси. Срећа што је ово само путопис па се од њега много и не тражи. Ја ипак верујем да ћу казати више но што је у опште код нас казано.

И читао сам и слушао сам многе приче о њима, али сам ипак остајао у уверењу да их они који су описали нису довољно познали. Они Арнаути, које је многи од нас познао крај плота на српско-турској граници, врло су различни и по карактеру и по животу од правих Арнаута, који, ма да су своју историју тако тесно везали за нашу, остали су увек за нас народ непознат, а њихова земаљ tera incognita.

Арбанаси су људи обично високи и коштунњави, косе смеђе а бива и плаве, тамне масти у лицу, очију дубоко упалих и врло живих, развијених јабучица на образу, доста великих уста и мало клем-

павих ушију, и затурених доњих вилица, које нису јако развијене. На говору нису тако лаки, али им је ход и покрет врло жив, корак гибак и ако је у опште кретање одмерено. Добри су пешаци.

По обичају бријују главу и само ће оставити мали перчин који испуштају испод кечета. Браду не носе а пуштају је, као што сам то рнијае поменуо, или кад се окану оружја или кад ко постане старешина куће или крена. Арнаутин кад једанпут пусти браду не може је више бријати.

Разуме се, има разлике у телесним особинама код оних који су сишли у равнице. Ови су тромији, лаганији па и питомији, док су они који су остали у планинама хитрији, лакши, много бистрији али и суровији.

Јунаци су, томе нема спора, али се често служе лукавством док ретко преваром. Не признају ничије јунаштво сем свога, а допустиће, и ако неће признати, да је и Црногорац јунак.

Радо разговарају и дуго и много; забављају их приче о другим народима, а и они радо причају, нарочито о себи.

Суј еверни су јако, а међу њима их има доста који знају да гледају у кост, у длан, у звезде, Отуда се код њих одржава, против злих очију и зла удеса, тетовирање руку и груди. То се тетовирање врши барутом а цртају се разнолики знаци, који, по свој прилици, имају да чувају од зла тетовираног. Херодот помиње тетовирање као врло распростра-

њен обичај код Трачана и Илира, а ево у Арбанаса задржао се и до данас тај обичај, те нема Арбанаса без ишаране руке.

У Арбанаса живи неки аристократски дух; поносити су јако, врло частољубиви и осетљиви до крајности, те ће где кад насрнути на човека и са злог погледа. Међу тим, брзо су решљиви и врло нагли и склони на нерасудности.

Имају велико самопоуздање. Живот ни мало не цене, лако им је погинути као и убити. Онога ко погине не жале; један Арнаутин коме су три сина погинула а један умро, рече ми: „Имао сам четири сина а сад немам ни једнога, али један од њих ми оде онако, банбадава!", мислећи на онога што је умро.

Убити не сматрају да је грех, као што сматрају за највећу срамоту не осветити се. Они међу њима, који би као хтели и да размишљају о тим односима, правдају то на чудноват начин. Веле: „Тако је од Бога, таква је ова земља!" Слушао сам од њих и једну овакву причу: Два Арнаутина отишла су још као деца у свет, у Европу. Тамо су у свету одрасли, тамо се научили другим обичајима, тамо се и обогатили, а живели су као браћа рођена. Један пут им падне на памет, као свима богатим људима, да иду те да виде свој мемлећет (завичај), Арнаутлук, да виде како њихови живе. Тако реше па се крену на пут и, конак по конак, па стигну у

Суху Реку,*) одакле већ настаје прави Арнаутлук, и ту заноће. Преко ноћ дигне се један од њих, као нешто га мучи у души. Бори се сам са собом, бори се, и већ кад немаде где и не могаде себе савладати, узе револвер да убије свога побратима који је мирно спавао. Те хоће бити, те неће бити; мучи се он још једнако и одвраћа себе од те мисли, али не може. Нешто га гони да убије свога побратима јер му је учинио Бог те пита, још док су деца била, нешто криво. Најпосле, да би савладао себе, викне и пробуди побратима а овај, кад се дигне, упита га: шта је? Вели му овај: „Авај мене и до Бога, хајде да бежимо натраг из ове земље. Ето толико година заједно живимо, једемо један хлеб и со, и никад ми не паде на памет ни да те увредим, а ноћас сву ноћ се борим са собом да те убијем, што си ми то и то учинио криво још кад бесмо деца. Да бежимо, јер таква је ова земља и таква је ово вода овде!" И истина вратише се са овог конака а и не видеше свој мемлећет.

Арнаути не трпе ништа ново што би им дошло са стране; све страно за њих је непријатељско. Од свих новина пригрлиће радо пушку каквог новијег система, јер се Арнаутин не да ни замислити без пушке. Војник има мање уза се пушку, јер Арнаутин са њом и оре и копа и седи при весељу и иде на погреб. Нису ретки случајеви да на путевима

* Конак пред Призреном.

убијају војнике само да до новије пушке дођу, а бивало је да се тога ради и у војску упишу из које, разуме се, беже чим до пушке дођу.

Арнаутин је нерадник, једва толико ради колико да од глади не умре. Жене су, међу тим, њихове вредније, оне и кућу куће и копају поља. Оне су крупне, високог раста и коштуњаве. Не крију се као Туркиње, а носе узане мрке сукње које допиру до колена или нешто ниже. Жену неће нико дирнути; она може у по ноћи и у по дана проћи свуда. Жена може и душманина провести кроз оне којима дугује крв. Кад се туку два села или два фиса, жене чим улегну у средину ватра престаје. Жене долазе међу непријатеље да узму погинуле и онај ће им још помоћи. Ко би жену убио или повредио, само га племе суди, чак и кад би жена била из крвничког племена. Ко обешчасти жену, такође животом плаћа. Каваљерство Арнаута према женама иде тако далеко, да сваки странац путник, ако само путује у друштву са женом, може безбрижно прошетати кроз све њихове планине.

Арнаутин не држи више жена, но ипак, ако са женом нема мушке деце, узеће и другу, не би ли добио мушко дете. Кад се мушко роди, пуцају и дају част пријатељима, а кад се женско роди, мир је у кући и нико и не говори о рођењу. Женске и не броје; ако ко има троје мушке и двоје женске деце, на питање ће вам рећи да има троје деце.

Дете још док је у утроби има права на законску заштиту. Тако Лека из села Целогражда имао је душманина па пао на бесу двојици Кабашана из села Грековца, али једном, кад се појавио, убије га његов душманин. Она двојица, која су Леку узела на бесу морали су га осветити и отрчали су убичевој кући па, не нашав њега, пуцали су на оца му али га не погодише. Но у кући се у том часу затекла овоме снаха у другом стању и преплашена пуцњем, побаци мртво дете. То је довољно да Арнаутин тражи крв, јер је дете њиховим узроком мртво рођено, те се тако пребије крв за крв.

Дете арбанашко од малена навикавају на мисао о непријатељима његове куће, о дужницима крви и о дужности да се та крв освети. Мајка сачува крваву кошуљу или ма који део одела убијеног јој мужа а детињег оца и увек је детету износи, показује и упућује га док дорасте да освети ту крв.

У освети Арнаутин неће убити дете све донде док га не види да је дорасло и понело пушку. Дорасти до пушке то је пунолетство у Арнаута, и кад дете прими пушку настаје читаво весеље, веће но о свадби. Па збиља, то и јесте нека врста венчања младићева са пушком од које се, за тим, целог живота не одваја а којем венчању претходи, као и сваком другом, прошевина. Кад дорасте дечко а он нема храбрости да од оца захте пушку већ, као да је замиловао драгу, поверава то најпре мајци а за

тим оде једном па другом комшији, добрим достовима (пријатељима) својега оца и моли им се, велећи: „Осећам се већ снажан да понесем пушку а отац ми је још никако не даје. Срамота ме је већ овако без пушке ићи!" Тако се пожали код једног, тако код другог и трећег комшије. Комшије се тад саберу и договоре да оду до оца детињег једног дана, као што би проводаџије ишле, те да му измоле пушку за сина. И тако се дигну, дођу ономе у кућу па почну овај и онај разговор, док најстарији међу њима не почне, онако из далека: „Па, комшија, гледам нешто јуче, да видиш дорасло ти ово дете!" — „Па и јесте"! — одговара домаћин. „И Бога ми, биће већ да је кадро пушку носити! — наставља комшија. — „Још је дете!" — одговара домаћин. „Па и није, — настављају комшије — да видиш израстао те је срамота већ без пушке да ходи; него смо ми то и дошли, комшија, да ти се лепо умолимо да даш детету пушку!" — „Дао би му је — вели домаћин и нећка се — али се бојим осрамотиће ме, па где ћу онда". — „Неће, неће те осрамотити, ево ми смо за њега добри да те неће осрамотити; учини нама за хатар". И домаћин се ижљуби са проводаџијама и сад настаје предавање пушке и свечаност и весеље.

Пушком Арнаутин најпре брани свој праг кућни, највећу светињу у Арнаута. Кућни праг је велика светиња: ко га једаред пређе безбедан је. То дотле иде да Арнаутин ни своме највећем душманину

неће учинити ништа док је у његовој кући. О томе сведочи најлепше онај пример, који сам навео говорећи о беси, како се убица спасава под кров куће онога којега је убио. Колико је кућа неприступачна види се и по томе, што ја не знам никад да се десио случај да некоме Арнаути на кућу нападну. Ако и хоће домаћина да убију код куће, јер овај нигде не излази, покушавају обично да га лукавством изазову, те да се појави на врата и тада га убијају.

Са великог поштовања куће и гостољубивост је јача но у ма ког народа. Гост је готово господар куће за оно време док је у њој. Он чак може бити и судија за какав спор, који има домаћин са ким другим, ако му тај други предстане. Мени се десило да су ми дошли, док сам у једној кући гостовао, крвници домаћинови и пали на моју бесу. Ја сам их примио и домаћин није имао ништа против тога. Они су казали да су у крви са домаћином али је сад време кукурузу, и једној и другој страни ваља излазити у поље и радити, па су ме замолили да им, једној и другој страни, дам месец дана мира (примирја). Кад сам запитао свога домаћина, пристаје ли, он ми покорно одговори: „Гост си, твоје је право, па суди како за право нађеш!" И ја сам им дао примирје које је и важило.

Кад гост ступа у кућу он обично викне с поља домаћина и ко се нађе први, потрчи му у сусрет. Код оних који немају авале изаћи ће и жена у

сусрет. Ономе ко изађе, гост предаје оружје пред самим прагом кућним и док је у кући као гост он је без оружја а кад пође, чим пређе праг, домаћин му даје његово оружје. То значи да госту није потребно оружје, јер о његовом миру има да брине бригу домаћин, и ако би се госту десило што год, домаћин је дужан осветити га.

Освета је, нема сумње најкарактеристичнија особина Арбанаса, нити би ма какав култ био кадар искоренити је. Католичка вера, да би обезбедили себи земљиште међу Арбанасима, осим осталих уступања на које је пристала, толерира и крвну освету.

Крвних освета има личних и племенских. Човек човеку или породица породици или племе племену дугује крв, и ту крв треба „извадити" пошто по то, па ма се то дуговање датирало од памтивека те му се не зна ни прави узрок. Неки Арнаутин у Асу, пре сто и дванаест година убио некога те избегао у Србију (где је тада такође било Арнаута). Он се ту настани и изроди децу. Његов потомак одрастао човек, након дакле сто и дванаест година дође у Ас и не поседе ни два дана а пушка га састави са земљом. Он је платио за крв коју је његов предак још пре једног века задужио.

„Крв извадити" значи наплатити главу за главу. Ако су двојица рањена, онда се то рачуна као крв за једног целог; један рањен то је пола крви.

У Арнаута је нарочити „севап" да ваде крв за ону породицу која нема мушкога члана да је освети.

Покушавано је иницијативом турске државе и појединих крена арнатских да се бар у појединим племенима измири дужна крв, нарочито она старија дуговања. Тога ради био је образован и нарочити суд који се називао „исљахат", то јест суд за мирење. Исљахат је узео да мири крв на основи откупљивања дуга новцем. Рама је на пример дужан Зејнелу крв и Зејнел не одустаје од освете; исљахат тада пресуђује да Рама плати Зејнелу кесу, две кесе или десет кеса и да је тиме намирено дуговање у крви.

Тај суд није успео, јер такав начин откупљивања није лежао у карактеру Арнаута. Можда је ко год и пристао да за новац заборави освету, али су то могли бити само ови Арнаути око наших плотова које многи познајући мисле да одиста Арнауте познаје. Интересантан је један случај мирења у Дреници. Неки Иса био дужан крв Бајраму. Обојицу их зовне исљахат и пресуди да Иса плати Бајраму тридесет лира а да му више не дугује крв већ да се сматрају као намирени. Они пристану на навађивање суда и Иса потече у чаршију код пријатеља и познаника те скупи тридесет лира веже их у једну зелену кесицу па их преда Бајраму. Бајрам је сиромах човек, и го је и бос а све му је имање једна пушка те је тридесет лира за њега велики новац;

може њиме и њиву купити и кућу саградити. Али Бајрама поче страшно да пече мисао да је он продао освету за новац; та крв траје између његове и Исине породице већ сто и неколико година, отац ју је предавао сину као породични аманет; та освета је управо постојала као циљ живота сваког члана његове породице. А сад, он се нашао да за новац прода то, тај аманет, ту крв. Живот му је постао празан, он сам себи одвратан и савест га је с дана на дан све више и више мучила, те у добивени новац није смео ни да дирне а камо ли да га утроши. А једног дана, кад га савест већ беше надјачала, дигне се, потражи Ису и саспе му пушку у груди а за тим крај ране, на груди, метне ону зелену кесицу са тридесет лира од којих није потрошио ни десет пара и ако је био и гладан и го и бос.

Исљахат је за тим укинут као некорисан.

Дукађин

Ми смо још у хану Бруту. Још ни зора није зазорила, њу је тек својим бледилом месец наглашавао.

У хану се већ све дигло на ноге; ватре се гасе, каравани се товаре, коњи се воде на појење, пије се она најслађа кава пред полазак а широка ханска капија већ отворена да кроз њу мину путници.

Кренусмо се и ми понајлак да са зором заграбимо што више. Пут нас је, све до хана Спаса водио крај Дримових обала а одатле од Спаса где ћемо учинити добар одморак, одвојићемо се од обала крај којих би нас просечен пут водио, те заћи у планине Арбанашке и проћи оном косом која двоји Дукађин и Мирдите.

Хан Спас лежи на левој обали Дримовој а далеко је од Призрена једанаест сати. Од везировог моста до Спаса има три сата. Недалеко од хана је село истога имена, растурено по планини.

Ту одмах ниже хана пушта се у Дрим и речица Грума, чијим се коритом спушта овде пут који из Ђакова води у Скадар и Призрен те се са при-

зренским на самом брду Дримском укрштa. Од Ђакова довде има свега шест часова.

Према Пејтингеровој таблици ту, где се укрштају путеви из Скадра за Ђаковицу и Пећ, а на Via Ignatija била је станица Crevena.

Одмах преко Дрима, на серпентинској стени сто стопа високој, одржале су се још доста добро развалине једне тврђаве познате под именом Леке Дукађинца, знаменитог дукађинског господадара. Ја сам се нарочито превезао преко Дрима те се успео на ово кале да се отуд уверим о великој важности овога града као пограничног за одбрану Дукађинске државе. Он собом затвара све путеве, односно кланце кроз које би војска могла продрети.

Ми смо Леку Дукађинца већ поменули једном као законодавца али кад смо већ у његовој држави да се и мало више познамо са њим.

И наша народна песма пева Леку Дукађинца и узноси његово госпоство. Кад Марко Краљевић са Милошем и Рељом одлази Леки (капетану) да му проси сестру:

„Кудгођ Марко земљу проходио
Ни чему се није зачудио
Ни се Марко у шта застидио.
Ту с' зачуди Марко и застиђе
Кад у Леке сагледа чардаке
И Лекину виђе госпоштину".

Па за тим народна песма описује редом богаство и господство Лекино; столови од сребра, а на

соври купе од сухога злата; чивилуци о које се веша господско оружје од чистога сребра; по чардаку прострта кадифа а јастуци су од суха злата исплетени. Па, колико је у Леке господства а тек колико је у његове сестре Росанде ђевојке беснога поноса. Она презире три српске војводе и не прима њихове понуде да једном од њих жена буде.

Но осим песме, Леку је сачувала и народна традиција, јер осим закона који је везан за његово име, у народу живе и приче о њему.

По једној народној причи коју је забележио Вук Караџић, дукаћински капетан Лека погинуо је на Косову а Турци му освојили земљу и разорили дворове и син његов Павле побегне преко Куча у Горњу Превалу и онде на селу Сретњи најми се у Лужанина Мрдака да му гледа коње. Павле се затим ожени Мрдаковом кћерју и како је имао белу косу, звали су га Бели Павле те и пород који је изродио назвао се Бјелопавлићи, а Лужани, који су седели на овом месту које се пре боја Косовског звало Горња Превала, изумрли су.

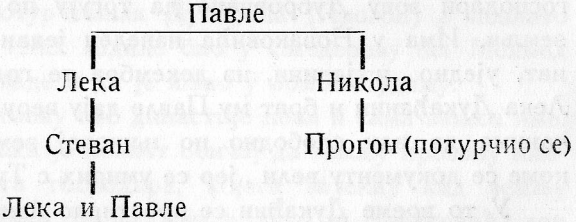
Прича народна, која живи у самом Дукаћанину а коју сам чуо тога дана у хану, каже да је Павле брат Лекин. По тој причи Лека је имао два брата, Павла и Колу, од којих је нарочито Павле био врло мудар. Да му не би правили сплетке и да се не би код народа својом мудрошћу над њим истицали, Лека обојицу затвори у тамницу и тако их је увек држао. Кад навалише непријатељи (Турци)

они опколише град, да Леку жива ухвате. Лека се борио док је могао, па кад виде да му помоћи нема, а он се домисли да побегне. Али, требало је смислити како би утекао а да му не познаду траг. Кад не могаде сам да смисли а он позва из тамнице браћу да га они усаветују, а нарочито Павле, који је са мудрости био знан. Но баш Павле не хтеде никакав савет брату дати. Лека их врати у тамницу а кришом крај њих метне и једног свог човека, који ће слушати шта они разговарају. Први отпоче разговор Кола; он запита Павла: „Зар одиста не умеш ништа да усаветујеш брата Леку"? — „Умем и знам, али он хоће да утекне а нас да остави овде у тамници и да нас преда непријатељу. Нека и он остане овде и нека погине са нама. Он би врло лако могао утећи кад би само коњу потковао потковице наопако, јер Турци кад опазе траг, мислиће да је то траг неког који је дошао у град, а не који је отишао, те ће бити мирни и неће чинити потеру". Кад то чу Лека од онога што је прислушкивао, учини тако и срећно побеже а Турци освојише његове земље но њега не заробише.

Дукађинци су и историјски угледна династија арбанашко-српска која је господовала у Дукађину и за време Душаново и после њега па и за време Турака.

Деспот Епирски Јован Мусакија, у белешкама које је нашао професор Хопф у Напољу, доводи порекло дукађинске куће од Тројанаца. По њему

постоје две куће или гране ове династије, старија и млађа. Један од Дукађинаца, из старије гране, оснивалац је куће Еске (од Есте) и маркграфије Ферарске у Италији, где се одселио још за време крсташких ратова; други брат његов, који је у ствари оснивалац династије, освојио је најпре Задрим, Фанде, Црну Гору, (Малесију) по том Пилот и Флет, где је и сазидао градић Флет. А освојио је такође и малу варош Сат, која је још тада, кад је Мусакија писао своју кронику, била разрушена. Друга млађа кућа из које је и Лека, наставила је владавину у Дукађину. Предак ове породице звао се Павле и био је одгајен са оцем Скендербеговим. По Мусакији, ужа генеалогија ове млађе династије од Павла била би оваква:

Пре Павла међу тим и сам деспот чини велику збрку и није на чисто. Леку и Павла, који су заједнички управљали земљом, затичу догађаји забележени у историји.

И народна традиција, па и историски подаци, чине на мене овакав утисак: Лека је био јунак, он је управљао мачем и силом. Павле је био мудар, те

је управљао саветом и разумом. Тако на сабор у Леш који тамо збира Скендербег 2. марта 1444. године да се већа о општем устанку, одлази Павле. Павле отказује затим услед болести, помоћ Скендербегу; на Павла упућују млетачка господа и свога комесара да преговара с њим. Лека је међу тим био славољубив (по неким старим биографијама он је ванбрачно дете), био је и убојица и јунак и као такав код народа популарнији и омиљенији. Отуда се његовим именом назива тврђава а његовим именом и закон.

Дукађине су Балшићи прогнали из њихове земље, но ови су после погибије Балшине 1385. године, помоћу Турака и као њихови васали, вратили се у свој Дукађин и 1387. године већ као самостални господари зову Дубровчане да тргују по њиховој земљи. Има у Новаковића наведен један документ, уједно и једини, из децембра те године, где Лека Дукађанин и брат му Павле дају веру Дубровчанима да иду слободно по њиховој земљи и у коме се документу вели „јер се умирих с Турци".

У то време Дукађин се простирао између Херцеговине и Елбасана а са обе стране Дрима осим Скадра и Крајине. У Дукађин је улазила и Ђаковица као и крај под њом (Алтињ), Плав (око језера) Полимље (горње до Бихора) Задримље (с леве стране Дрима) и Леш.

По освојењу од Турака Дукађин се простирао од Леша на североисток и југ и обухватао је све

пределе где живе Мирдите, Мађани и Дебарци. (Кад су се Љумљани и Опољци потурчили, они су и своје пределе сматрали као саставни део Дукађина).

Хаџи-Калфина географија такође бележи ове проширене границе Дукађина у које улази предео Алтиђ између Пећи, Ђаковице и Будимља, (Хаџи-Калфа пише Подмила); Пећ, (коју 1387. год. Лека и Павле нису имали) Ђаковица, Плав и Будимље, Задрима, и Леш. Ферман Мурата III, који помиње Јастребов у својим подацима а који је писан 1583. год., броји такође Пећски округ са Ђаковицом у границе Дукађина.

Дукађини су се најзад потурчили и стекли као Турци врло важне положаје. Сам деспот, који је писао своје белешке између 1510 и 20. године, помиње једног потурчењака Дукађина (Прогон) а познато је да је 1543. године био у Смедереву бег Мехмед Дукађинзаде и да је ишао у помоћ Будиму.

По имену ове династије носи и сама земља име. Код Турака је познат обичај да земљу прозову именом онога господара, којега затекну кад земљу освоје. Тако тврди Хан а тако и Новаковић, док се ја не могу у свему да измирим са овом поставком. Мени на пример није познат на Балканском Полуострву толики број земаља, које су Турци освојили и прозвали по имену господара кога су затекли, те да би се то могло прогласити правилом њиховим а напротив познат ми је баш обратан обичај, да људи носе име земље којом владају или места из којега

су родом. Тај обичај још и данас траје и код Турака и код Арнаута, Грка па и Срба. Познати су у нас примери: Иван Косанчић, Милан Топличанин па и Милош Обилић (јер ја верујем да Обилић не носи своје право презиме већ име села Обилића у Дреници, из којега је родом). Познати су у Турака на пример господари племена или покрајина који такође носе имена својих места. Такав је Али-Паша Тепеленлија, па онда позната династија Бушталија.

Ја све верујем да ће и овде бити такав случај и да постоји какав крајичак земље од којег је постало и име династије Дукађина. Да ли се можда не би требало вратити првоме оснивачу ове династије, који је освојио најпре Задрим а кога Мусакија назива Duc Dagnino (Дањ, Дајна, талијански Dagno). Није ли од Дук од Дања, преобртом који арбанашки језик мора да учини, постало Дука Дањ — Дука Дињ — Дука Ђин — Дукађин. Јер ако је реч Дукађин постала од Дука син Ђинов (или Гинов) онда зашто то име није однео и оснивалац оних племена у Италији?

Ја верујем дакле, да је од два прва брата која помиње Мусаки, један отишао у Италију а други остао овде као Дука од Дања и као такав заузео најпре Задрим а за тим чинио остала освајања. На сваку област, коју је придружио својој дањској кнежевини, прострло се име ове и тако се Дукађином називало све што је под Дањом било, а господари ове земље, као и њихови наследници, стал-

но су носили име Дуке од Дања. Ако би ова моја поставка била тачна, изашло би из ње двоје: прво да име династије није постало од личног имена а друго да име земљи није постало од имена господара.

Дукађин се данас рачуна да обухвата простор или четворокруг у двоуглу који Дрим прави, идући од Везировог моста на север за тим на запад па на југ, одакле више Пуке опет хвата правац на запад ка Скадру. Пут којим сам од јутрос пошао, одвојивши се од обала Дримових, а држећи се обала Госке, сматра се као да двоји Мирдите од Дукађина.

Госка слази са Краба планине и тече са запада на исток; једино што близу утока завриће право на север. Пут води час крај реке а час се далеко над њом узвишава, пресецајући косе и пењући се на огранке Краба, док Госка протиче доле кроз јаруге. Пут се пење до 945 м. над морем где је и вододелница.

Успут сам запазио неколико села, или боље појединe куће села, јер су сва раштркана. Куће су мале и ниске, кровове на њима покривају плочама а тешко камење међу озго да ветар не однесе плоче. Куле су им међутим (кулу ће обично саградити себи барјактар) сграђене или само од камена или од дебелих растових дасака са мазгалама за пушке.

Дукађинци су врло сиромашни; живе од земљорадње и сточарства али је и то бедан доходак

за живот. Нема ни најбогатији више од сто коза а тешко би му било и одржати их, јер на овим планинама лежи снег од новембра до априла а паша је слаба. Обрађују само кукуруз али су врло лени те и ту не постижу већи плод. Тако се они хране искључиво кукурузом и млеком и оно, што су ми у хановима могли дати као најбоље да једем, било је пројино брашно кувано у млеку (качамак). Дукаћинци су толико лени, да њихове жене и товаре преносе јер, веле, — немају стоке.

У Дукаћину има највише Краснића и Гашана. Краснићи имају 400 кућа и чине један бајрак; Гашана има 500 и чине два бајрака (Шипшајци и Бардајци); даље бајрак Тачи од 400 кућа; затим Мертурци који су много јачи и Комани најзападнији бајрак дукаћински.

Одморак нам је био у хану Фљету. То је оно место »il Flati« које је освојио оснивалац куће Дукаћинске и у њему подигао град Флет. Овде ћемо заноћити, јер ћемо сутра прећи најзаморнији део пута.

Село Фљет је далеко четврт сата северо-западно од хана и има 9 католичких и 16 мухамеданских кућа али су све разбацане. Над селом се уздиже високи врх Кунора Дардеси који је 1567 м висок и други за њим, Крони Шкјаут што, кад се преведе, значи Словенско врело. Реч Шкјаут, којим именом Арбанаси и данас зову све Словене (Србе,

Бугаре итд.) има корена у романском називу Шкијавоне.

Хан, у коме смо одсели, као и куће Дукађинске, сграђен је од дебелих брвана. Ханџија Шабан дочекао нас је тужна лица и саопшти нам да му је брат Салија на самрти. Пре два дана уби га један фанда, јер му је дужан био крв, па ево се већ два дана мучи но сад је већ при издисају.

Док смо ми растоварили и раседлали коње, Салија већ беше издануо што смо чули од Шабана али што није огласио никакав писак ни врисак. Тишина је била целе те ноћи, једино што су се Арнаути, разуме се под оружјем, збирали са свију страна, походили умрлога а за тим сели са нама око простране ватре, коју је Шабан на сред двориштa уредио.

Била је тамна ноћ, небо натуштено као да је злом претило; ветар се распухао а ватра разбуктала, те црвенилом обасјала мрка лица суморних гостију који су се сабрали око ње. Једва по где ко проговори реч или две а свако се дубоко замислио, као да на његовим плећима почива брига целога света. До мене беше сео један прилично разговоран чичица, који се спријатељи и самном и са мојим дуваном, те отпоче и разговор.

— Путујеш ли из далека? — пита ме чича а веселу мартинку наслонио на колена те савија цигару.

— С Косова.

— Па од куд си зашао у ове стране?

— Тако, да видим.

— А шта ћеш видети, стење и камење, сиротињу и голотињу. Није ово за гледање.

— Треба видети и добро и зло — рекох му.

— Е, то јесте, и треба — додаје старац па ућута, замисли се, а за тим диже главу па настави. — А друкче је све то било и могло је друкче бити али... шта ћеш! Наши стари су били и срећни и богати; тада они нису седели у овим планинама већ доле, близу мора. Али, нису слушали цара Константина па их овај отерао а примио их цар латински и дао им ове земље.

Још смо дуже разговарали, али је мене ова прича нарочито заинтересовала и ма да сам на даљем путу распитивао да чујем има ли још где сличнога предања, нисам га чуо.

Од куд ова прича; из чега је она постала и какво је предање или факт она у себи сачувала??

Дукађинска престоница

Сутра зором кренусмо из Фљета, одакле настаје јако пењање. На разлици од једнога сата попесмо се за 320, метара висине. Та висина је управо вододелница одакле се слази у долину Фанде.

Још чим смо зашли мало даље од хана у планину, гушио ме је неки тежак ваздух, док не избих на висину те отуд не догледах огромну борову шуму у пламену. Тежак и густ дим легао је над њом а мирис упаљене боровине далеко је гушио.

Цео тај крај пребогат је јелом и бором и све до Скадра сретао сам чешће читаве караване који носе луч и катран из Фандиних долина. Ове шуме Хан назива „прастаре шуме" и готово оправдано јер у њих скоро никад човечја нога не залази.

Ма колико да сам путовао рђавим путевима, ја их нисам видео вратоломнијих и страшнијих но што су ови, којима данас путујемо од Фљета у Пуку. То су на недогледној висини узане камене стазе под којима су читави понори. Не мало пута ја сам се дивио коњима како на извесном месту могу проћи а на једном месту признајем да ме је

такво осећање страха подузело, да сам посигурно држао е сам оседио у моменту кад сам готово пузећи прешао једну камену окуку над амбизом. Наши су коњи међу тим и туда прошли мирно и ако сам приметио, да је и сама животиња застала и предомишљала се минут-два. Поглед је скучен, види се само небо над собом, а око нас стена, једноставна стена и по који крш или поток који силно бије. По где и где се тек отвори поглед кроз просек или у даљини видиш високи какав врх.

У хану Брлету, где смо ручали, причали су ми за тим да нарочито на том месту има сваке године по неколико жртава. Нема готово године а да коњ из каквог каравана, натоварен не стрмекне у амбиз. На неколико дана пре нашег пролаза, рекоше ми да је пао коњ заједно са човеком, који је хтео да га задржи, из каравана некога Цепе Ђаковца, који редовно води каравane између Скадра и Призрена; пао је и коњ и човек а ни гласа ни јаука нису чули оздо.

Намерио сам се у хану Брлету на један мањи караван који је путовао из Скадра у Призрен и вођа каравана, уз каву коју смо заједно пили, причао ми је читаве бајке о њиховим невољама. Једном је путовао два месеца од Скадра до Ђаковице и и ако је то пут који каравани за три дана рахат прећу. То је било зими и то путовање, није било путовање већ читава експедиција са свима борбама и невољама које већ могу бити и невероватне. Сла-

зећи са висине Ћафа-Малит у Фљет, они су морали да поскидају са товарних коња ћилимове, којима су били покривени товари, па су те ћилиме простирали преко снега и поледице, те су коњи по њима газили, иначе не би могли саћи. Имали су, вели, свега три лилимчета и док коњ на један ступи они дижу онај са којега је наступио па га пред њим простру. Тако је то узастопце ишло а за сваког коња засебно. Тако су пут, који смо ми данас за један сат прешли, путовали равно дванаест сати.

Снегови и сметови толики су овде, кад је љута зима, да је немогуће замислити пролазак. У хану Пуки прича ми тај вођа каравана, затрпали су снегови хан и они више из њега нису могли изаћи, нити саобраћавати са спољним снегом. Снег је био два три метра висок а хан је у дољи, те је над снегом остало једва нешто мало крова, колико је себи димњак пробио кроз смет. Десет пуних дана седели су путници у хану, јели што се имало и грејали се на ватри од јутра до мрака. Трећег дана нестало им је хлеба, но је у хану било брашна па су месили мале погаче колике су се могли пећи на отвореној ватри. Јело се и кувало са водом од отопљеног снега. Четвртог дана нестало је сваке друге ране осим брашна а петог дана нестало је и дрва те су већ почели да бацају на ватру грађу, даске од јасла која су разбили, врата, најзад и саме самаре. Свакога дана радили су заробљеници колико су могли да одгрћу снег, али им није помогло, или што је снег

непрестано падао или што су сметови били дебели и непробојни или најзад, што нису имали ни оруђа па ни где да бацају откопани снег. Они су и пуцали и куршум је пробијао дебели слој снега али оно што су хтели пуцањем — да даду глас од себе и зову у помоћ — нису постигли, јер се пуцањ није чуо. Најзад, десетог дана, а то је био већ други дан како ни брашна нису имали и једино се орасима хранили — би послана из Фљета једна чета војске да их спасава. Четири до пет сати та је чета разгртала снег и једва продрла у хан. То је било тек њихово спасење али на даље путовање још нису ни мислили.

Из хана Брлета, пут нас дуже времена води све коритом реке Фанде, у које се с лева и десна спуштају многи поточићи и цеде извори. Фанда сама извире једним краком својим под Фљетом а прима највећу приточицу са Крони Шкјаута (Словенског врела) и тече југозападу док, испод хана Арси, не скрене готово право на југ, те се тако одвоји од пута који одатле иде северно пењући се на планину Пуку, где станује племе Кабаш које се, као што сам то негде поменуо, населило око Призрена.

Још мало, па се пред нама указа хан и варошица Пука, некадања а и данашња престоница дукађинска.

За Пуку Арнаути веле још и данас Кјутет а и на погдекојим картама тако пише. Кјутет међу тим,

у буквалном смислу значи варош. Та варош има око тридесет и неколико кућа разбацаних овамо и онамо, има једну џамију, хан и једну касарну или боље кулу, у којој седи једна чета војника кобајаги ради сигурности пута.

Пука је још на староме путу Via Ignatia била средња станица између Кревене (Хан Шпас) и Лисуса (Леша). Она је код Пејтингера означена као ad Picaria.

Око хана и даље, где залази пут у корито речице Гомсић, која овде у долиници и извире, пружа се нешто мало поља, јединога ваљада због којега је наша народна песма могла рећи:

„На ономе равном Дукађину
Онђе бјеше Лека капетане"...

У Пуки је и кајмакамија али већ може се мислити каква. Ту је, као оно у Љуми, кајмакам само форме ради а управо нико се није ни одржао. За садањег кајмакама рекоше да се нешто дуже одржао али зато што је узео за жену једну просту Арнаутку из околине а и за то, што је и сам Арнаутин.

Кад кажем да се данашњи кајмакам одржао, ја не мислим да се он одржао у власти, већ одржао се да може у овој средини живети. Ако је то доста, он је онда успео, а извесно је турској држави доста, јер како овоме кајмакаму већ годину дана није послала плату, бар бесплатно изиграва власт.

А бити овде кајмакам, то збиља значи изигравати власт. Причају ми, како је онај прошли кајмакам био озбиљно увео канцеларију и кад је имао што с ким, он му је, без икакве шале, слао писмене позиве. Дигну се тако они, који су добили писмене позиве, једног дана и, разуме се, не скидајући пушке са рамена, дођу му у канцеларију. Они нису дошли баш тачно оног дана и часа који је у позиву означена, него тако после месец или два месеца што кајмакама у осталом није много љутило јер, што су они доцније дошли, то је он само дуже био кајмакам. Кад му уђоше у канцеларију (јер он је тако далеко терао у шали, да је чак и канцеларију уредио), запиташе га:

— Јеси ли ти, богати, хећим или дервиш?

— Какав хећим? — усправи се кајмакам, коме је најзад ипак мило било што су позвани макар и после два месеца дошли.

— Па кад ниси, што нам шаљеш ове записе за трбобољу (и ту му покажу његове несрећне позиве са државним мухуром утврђене). Знаш шта, твој хећимски занат боље ће ти ићи у чаршији у Скадру, јер се ми овде сами лечимо. Него, деде ти покупи ово мало твојих ствари и то мало мухурова што их имаш, па иди слегни у чаршију скадарску а овамо немој ни долазити више.

Кајмакам је, као добар државни чиновник, коме је милији ред и мир у својој држави него и сама

служба, лепо покупио ствари своје и отишао. И, одиста, није се више ни враћао.

Жао ми је што данашњега кајмакама нисам видео; није био у Пуки, већ у Скадру послом.

Тек што сам одсео у хану, приђе ми један млад и сувоњав човечић, сав подрпан и бедан. Рече ми да је он ћатиб кајмакамов и да се зове Ибрахим ефенди. Он је подгоричанин и зна врло лепо српски, те ми беше мило поразговарати с њиме, јер на овоме дугоме путу то је прва српска реч што је чух. Он ми је учинио још и једну услугуI Са мулазимом, командиром оне чете која станује у кули, договорише се да ме не оставе у хану да спавам, јер неће бити пробитачно па ни довољно сигурно. Позваше ме горе у касарну, где смо збиља и лепо вечерали а још боље спавали.

Жена кајмакамова послала ми је душеке и направила је богату вечеру па — не знам од куд — нађоше и мало вина. Уз кафу и вино и разговор седели смо доста дуго под ноћ.

Причали су ми о Дукађину, о појединим местима, о путевима и путницима, а од једног Арнаутина чуо сам и ову причу, коју је и Хан забележио:

Један пут дође Краљевић Марко са својим братом Бандером код зана. (На брдима арбанашким станују „зане", вилењаци, који чине пакости путницима бацајући се камењем на њих, али им могу учинити и добра) и умоле им се, да им даду сваком по какав дар. Зане пристану и оставе им да изаберу

шта хоће. Тако Краљевић Марко изабере јунаштво а Бандер (Андреја?) изабере лепоту. Зане им подаре шта је ко тражио и они оду задовољни те сврате на некакву свадбу. Али на тој свадби укажу Бандеру, због његове лепоте, много већу част но Марку; посаде га на најугледније место, услуже га па и купу му налију пре но Марку. То Марка толико наљути, да је три купе изгризао а за тим скочио и поубијао све сватове.

Међу Арнаутима у Дукађину живи и она прича о Краљевићу Марку како је, кад је први пут видео пушку, пробио њоме себи руку па рекао: „Ех, ја нисам више за овај свет!"

Миридите

Ја рекох већ напред да је пут, којим сам прошао, од Фљета до Пуке па и даље, управо граница између Дукађина и Миридита. Кроз саме Миридите ишао сам равних пет сати тј. од како сам са виса на који сам из Фљета узашао слегао у долину притока Фандиних па до врха Пуке планине са које се слази у хан Пуку. Ја сам се међу тим забавио на томе путу само Дукађином па је сад на реду да се осврнемо мало и на Миридите.

Миридитија се граничи са запада Задримом, са севера Дукађином, са југо-истока дебарским планинама а са југо-запада пределом Маће. Миридитија је скоро затворена великим и неприступачним планинама и ако кроз њу пролазе важни друмови. Једва да има неколико плодних поља, нарочито у сливу Фандином, али ова нису кадра за исхране све становнике ове брдовите области. У пределу Ороши раде се и виногради те производи и вино али га нема тако много. Као и у Дукађину, и овде има богатих шума а нарочито борових и јелових, али се тим богаством ни мало не користе становници до нешто мало луча и катрана, као и Дукађинци, што сносе на пазар у Леш и Скадар. У

планинама, кроз које се стаче Фанда и њене притоке, има доста петрофаката а виђају се и слојеви угља али још нико није закопао будаком да та богаства открије.

Бајрак Орош се зове по месту Орошу престоници капетана мирадитског. У бајрак орошки сем села Ороша спадају још шест села. То није многобројнији бајрак али је знатан због престонице која је у њему. То је у осталом права престоница јер су у њој Доде (управо онај претендент Пренк Биб Дода, познат и нама из покрета названог Арбанашка лига који и данас у прогонству живи) подигле праве дворове пред којима су стајали и мали топови који су оглашавали свечаност доласка или одласка принчевог.

Бајрак Фанда (који неки писци означавају као фис) носи своје име по реци Фанди која протиче села која насељава овај бајрак и утиче у Мању. Тај бајрак чине пет села.

И остала три бајрака носе имена по именима најглавнијих села. Рачуна се да свих пет бајрака уједно чине до 2000 Мирдита.

По предањима која међу Миридитима живе, они су после напрезања Скендербегових и емиграције његових бораца у Италију, једини који су се у Д;кађину задржали и, немогући се одупрети даље Турцима, повукли се у ова брда где им Турци не могаху досадити.

Кад су већ и сами Турци увидели да их не могу победити, понуде им мир са повластицама. Тим повластицама њима је признато право да имају свога поглавара којега они називају капетаном а европски писци принцем; да им се нико не може мешати у унутарњу управу; да имају слободу вероисповести, да су слободни сваког данка и пореза а само у случају рата свака кућа да да по једног човека но који иде у рат под командом својега бајрактара. Миридите веле, да им је те повластице даровао Мурат Косовски стога што су га на Косову помагали противу Срба и одлучили битку у корист Турака и тврде да је тај ферман исписан на једној плочи од челика која се чува у Орошу.

У колико је тачно ово тврђење миридитско видићемо доцније а сад да останемо код горњих повластица које и дан данас постоје. Те су повластице и оне појаве које су се из њих развиле у толико за нас интересантније, што је на њима поникла и пред нашим очима се развила једна жива, чисто арбанашка династија која је већ ушла као цифра у рачуне европске дипломације, а која је међу Арбанасима стекла толико корена да ће је тешко моћи потиснути самозванци који ће се ускоро јавити, па ма ти самозванци носили и светло име Скендербегово. Мислим, да ће у толико интересантније бити за српске читаоце да их с том династијом упознам.

Први је поглавар Миридита, на основу ових повластица, постао Ђон Марко, знатан са свог ју-

наштва а за којега Миридите тврде да происходи од Леке Дукађинца. Он је родом из Ороша и од њега Орош постаје престоница и свих познијих поглавара, његових наследника.

Ђон Марко је имао три сина, од којих је најстарији Пренк Лек (Петар Александер) наследио оца и у поглаварству и у јунаштву те и погинуо у рату. Он је оставио три сина који су се звали: Пренк Лека, Дод Лека и Леш-зи (Александар Црни). Пренк Лека, најстарији, знаменит је поглавар миридитски. Он је створио везе и помагао је Али-Пашу Тепенлију а тукао се јуначки противу Мустафе-Шкодра-паше Бушатлије, који је себе сматрао владарем Албаније. Пренк Лека је умро од једне ране коју је добио у рату а наследио га је његов син Пренк Дода, знатан са ратова које је у савезу са Али-пашом Јањинским водио са Грцима а Миридите причају да је он победио Марка Бочариса. Њега је отровала једна Туркиња а по жељи Мустафе Шкодра-паше према коме је наставио ривалство као и отац му. Како је његов син Ђон Дода био још мали, то капетанство предузме стриц му Леш-зи, Црни Лека.

У то доба пао је и знаменити покрет царског Стамбула да се ослободи самовлашћа оних вазала који су се тих права сами дочепали па чак и Стамболу претили. После Али-паше јањинског, један од најзнатнијих је био Мустафа-паша Бушатлија Скадарски. Садразам Мехмед-Решид Паша крене

на челу војске на Скадар. Црни Лека заборави традиционалну мржњу своје породице према Бушатлијама, и придружи се Мустафа-паши да заједно бране Скадар од царске војске. По капитулацији Скадра Решид-паша отера Црног Леку у Јањину.

За време тога прогонства, а како је прави наследник Ђон Дода (деда данашњега принца Биб Доде) био још мали, прогласи се поглаваром Коља (Никола) брат Пренк Доде, а синовац Црнога Леке. Он је углавио пријатељство са Турцима, па га је чак велики везир Рашид-паша одвео у Анатолију, где се борио код Коње. Међу тим, најстарији син Црнога Леке (имао је три сина, али се ни једноме не зна име) позавидео је слави Николиној, а сматрао је да је пречи да наследи свога оца Црнога Леку, надајући се још да ће Никола тамо негде у Анатолији и погинути па, подбадан још и својим оцем Црним Леком, коме је било обећано скоро ослобођење, отпоче да ради против Коље. Кад овај то сазна, нареди те његови људи сва три сина Црног Леке убију једног истог дана.

Црни Лека ускоро би помилован и врати се у Орош. На наваљивање владике и свештеника, Црни Лека би принуђен да опрости своме крвнику Кољи убиство својих синова. Но, и ако је опростио, готово приморан на то, он није могао да се ослободи онога у Арбанаса урођенога нагона за осветом. Он се дуго претварао да је заборавио на крв своје деце

и стекао је потпуно поверење свога синовца тако, да су за једном софром јели со и хлеб. Али једнога дана, кад се Никола сагао над легеном да умије руке пре јела, скреше му Црни Лека пиштољ у леђа и на месту га остави мртва.

И сад настаје ера освета у овој династији. Не прође ни година дана а једне ноћи Николина удовица уби Црнога Леку да освети свога мужа. А како у породици Црнога Леке не остаде никог мушког да његову смрт освети, то његова жена прими овај завет на себе. Али њој, заслепљеној тешком женском страшћу, не беше доста да се освети само једном сроднику Николином, већ смисли и изврши страшну освету. Она лично и људи који присташе уз њу, поубија све што је мушко у породици Пренк Лека. Она уби Ђон Доду, а њени људи убише унука Дод Лекиног па и његовог сина. Смрт је била намењена и Биб Доди, сину Ђон Додином, али њега сакрише некако верне слуге његова оца те га спасоше. Биб Дода је седамдесетих година умро, пошто је успео да у својој породици васпостави потпун мир, прекрати освету а прошлост преда забораву. Он је у том погледу толико успео да су под једним кровом, у капетанској палати у Орошу, живеле заједно чак и жена Колјина и она крвава вучица жена Црнога Леке.

Биб Дода је отац знаменитог Пренк Биб Доде који се родио 1858. године у Орошу, а који 1878 године мал не постаде кнез аутономне Албаније.

Као интересантну ситницу, помињем, да је Биб Дода необично личио на пок. Краља Милана, тадањег кнеза. Он је васпитаван у Цариграду али је и од природе био врло интелигентан. Његова је судбина била везана за судбу арбанашке лиге и, кад је ова пропала, он је домамљен у Цариград где му је дато извесно звање, но где се сматрао као интерниран. Када су се и у Цариграду почели Арбанаси да збирају око њега а још више када су странци — авантуристе — почели да га сматрају као личност коју треба видети и о којој треба писати, Турска га пошаље негде у Азију где се и сада налази.

Од династије Ђон Маркове остали су у животу и у племену неки Пренк Марко Коља, праунук трећег сина Ђон Марковог, који је и постао капетаном на место Пренк Биб Доде. Кад сам ја пролазио кроз Миридите, господарио је тамо, и ја сам се са њим лично упознао, капетан Ђон, унук Црнога Леке, син једнога од три убијена му сина.

Да ли ће ова династија још који пут одиграти ону улогу, која јој је била намењена видећемо. А до тога доба, да се ми вратимо самоме племену Миридита, те да га боље проучимо.

За име свога предела и заједнице, Миридите тврде да је постало још кад су са Муратом учествовали у косовској битци противу Срба. Једни тврде, да су они стигли на Косово баш на сам дан битке, па како је то био за Турке добар (срећан)

дан, тако им је име Мурат и дао, јер мир арнаутски значи добар а ди значи дан. Други опет веле, да је њихов главар, разговарајући онога јутра кад ће бити битка са Муратом, рекао му „Мир ди" (добар дан); па после, кад Султан одржа победу, не знајући како се зове она чета и онај поглавица, означавао је увек речима Мирди, јер се тих речи сад радо сећаше.

Једино је, што се из ове приче може примити да Миридите одиста нису носили то име пре но што су Турци и њихове земље заузели. Ни један писац из седамнаестог и ранијих векова, дакле из доба када Ђон Марко још није засновао своју династију, не помиње реч Мирдит. Ни Марин Барлеције, па ни остали биографи Скендербегови и познаваоци Горње Албаније, не помињу раније Миридите. А међу тим знамо, да је предео који данас Миридите настањују у време освојења Турака спадао под Дукађин и Дукађином се звао па се на њ и данас још простире Лекин закон (Лек канони). Како је међу тим постало и од куд је дошло име Миридитама, није јасно али се ипак ваља уставити на могућности, да су им га Турци дали, јер реч мир која означава добро, пореклом је персијска а не арнаутска.

Горње миридитско предање чини и један анахронизам. И ако није вероватно да су они на Косову војевали са Муратом противу Срба, још је ма-

ње вероватно да им је Мурат дао повластице. И само доба кад из тих повластица ниче њихова политичка организација, а и једно казивање које је Биб Дода учинио Хекарту, као да су Миридите добиле те повластице што су за Турке војевали против Аустријанаца, говоре за то, да су Миридите добиле повластице тек после оних навала 1689 године, када су Аустријанци продрли у Арбанију купећи онамошња племена на рат против Цариграда, који су поход завршили страшном катастрофом на Качанику. Тада су Миридите остале Цариграду верне и добиле за то горње повластице па тада и пада оснивање њихове династије.

Миридите су сви без изузетка католици. Исти узроци који су многе православне жупе на овој страни истурчиле, на другој су многа планинска племена, која су била ближе центрима католичке пропаганде, покатоличила. Бегство патријарха, паства без свештеника, без вере и верских обреда, остављена сама себи, остављена на милост и немилост Турцима, налазила је у новој вери, која је обазриво у почетку само унију проповедала, не само утехе но и моћне заштите противу турских насиља. Да је цела северна Албанија, са малим изузетцима, била православна о томе је тешко сумњати. У Миридитима на пример, за које католички писци тврде да су од вајкада католици а који су данас у истини најфанатичнији, остао је и сад обичај да примају причешће под оба вида; одржавали су до скора

стари календар; у њиховим католичким црквама још постоје православне иконе и православни крстови.

Католичка је вера почела да се шири међу Арбанасима нарочито при крају шеснаестога века, када су католици (као што бележи Макушев по белешкама свештеника Каспара) имали у целој Албанији 50.000 привржeника.

Латинска пропаганда раширила је своју радњу под окриљем турске власти и под благословом Рима. Заштићавана најпре Француском а сада Аустријом, католичка пропаганда, која већ у велико није више верска већ политичка, употребљавала је сва средства, лепа и ружна, часна и нечасна, догматичка и јеретичка, да само прибере око себе што више привржeника.

Католички свештеници обртали су вером као што би трговац еспапом који нема проћје. Они су веру каламили на обичаје и удешавали је онако — како само народ не би осетио да је то нека друга вера. Носе ли Арнаути браду или бркове, тада ће и поп то чинити; желе ли да долазе у цркву са оружјем, и то могу; желе ли да држе две жене, и то благосиља католичка вера; желе ли да се свете и да убијају свог ближњег, ни то није противно католичкој вери. Примера ради да забележимо једну појаву, коју је у осталом и сам Хан забележио. Код Арнаута отац удаје ћер и она не може имати своје воље. Али и у планинских кћери кршне Арбаније има срца и у њих бива да „кога хоћу не даду ми,

кога нећу намећу ми", те се јадној девојци ваља довијати како да се извије и осујети очеву одлуку. И ту католичка вера помаже; она је завела и међу Арнауткама калуђерице. А знате ли како је досетљиво католичка вера удесила то? Завела је нарочиту врсту калуђерица. Девојка одлази свештенику, он јој одсече косу, одслужи службу Божју, обуче јој мушко одело, да јој мушко име и после службе свештеник свечано изјави сакупљенима како се та и та девојка решила да остане у девичанству и добила је такво и такво име и од сад је свако има да сматра за мушко. То мушко понесе за тим пушку и то је — католичка калуђерица. Ти су примери данас већ ретки јер су се профанисали али их је тек било, а било их је, ако ни зашто друго, а оно да бар категоришу све метаморфозе католичке вере.

Миридите као католици спадају у лешку епископију и чине дванаест парохија од којих су највеће Каливернија са 240 и Фанда са 320 породица.

Један католички писац тврди, да је у време турског освајања сва северна и средња Албанија била католичка и на основу тога изводи, да се Скендербегово војевање има сматрати као борба католичанства против Ислама. Ту наивност можемо му и опростити али не могу опростити Србину Гопчевићу, који је „пронашао" код Миридита традицију по којој они од Бугара происходе.

Од Пуке кад се кренусмо, зађосмо у притоке речице Гомсића коју за тим газимо код села Черета, удаљенога два сата од Пуке.

Речица Гомсић тече са југоистока ка северозападу и улива се у Дрим више Мјета. Корито јој је широко, па и ако нема довољно воде ипак окреће неколико воденица. Гомсић носи много шљунка и гради велике спрудове од песка.

Тако идући низ ток Гомсића, нађосмо се у Мјету, опет на обалама Дримовим. Ту ћемо се одморити а за тим препловити скелом Дрим и спустити се у Скадар.

Већ смо сашли са планина где смо провели толико уморних дана; спустили се у питомину, где роди смоква и нар и где се већ беру богати виногради.

Та питомина, та равница која се простире на догледу Скадра, зове се Задримље или како то мештани веле Задрима.

Задрима је приморје с леве стране доњег Дрима. У врху ове равнице, а на истоку, био је град Дањ, у врху западноме Скадар, а дубоко на југу Леш. Тако она преставља један троугао, коме северну границу чини доњи ток Дрима (оно његово корито које га води v Бојану) а за тим се ка југу сужава додирујући врхом клина Леш.

Задрима се рачуна као најбогатији и најплоднији предео у Горњој Албанији коме Дрим својим

поплавама шкоди али га својим притокама и богато наводњава.

У Задриму се рачуна да спадају двадесет и пет села са 15.000 душа католика и 2000 душа мухамеданаца. Ни једне православне куће нема више у Задрими и ако то није увек било тако. На измаку 1455 године, када је Стеван Црнојевић закључио уговор са млетачком владом о оданости Зећана у коме су уговору уређена и црквена питања, било је на томе уговору и пописа села која и сад постоје у Задрими, али у којима сад нема ни помена о православљу. Тако су потписана села Стајна (Станчићи, на картама Стајка) Брајновићи, Лужане, Мрке, Љубизи, Фишта, Космач, Спартар и друга.

И Хекарт бележи да је у по неким католичким црквама у Задрими налазио византинске иконе. А и имена села сва су словенска још и данас.

Задрима чини нарочито владичанство католичко. Ова епископија је опкољена призренском, лешком и скадарском епископијом. Владика седи у једном малом селу које се зове Сапа, те поред имена Задрима, унела је католичка црквена администрација овоме пределу и име Сапа. Ту је некада била стара варош Сапа, од које данас ни трага нема, а која је, по Мусакији, разорена још у времену кад је он своју кронику писао. Ова епископија има 25 парохија а недалеко од Сапа, ниже села Трошани, постоји и капуцинерски манастир. Готово свако село има врло лепу цркву

и свештеника, а у по неком селу и по два свештеника.

Место Мјет, два сата далеко од Скадра, где смо се уставили на одморак, има и својих касарна, неколико дућана и једно два хана који због скеле дримске врло добро раде, јер се ту нагомилају каравани који се крећу из Скадра или стижу у Скадар и чекају врло дуго док скела један по један караван превози. Бива, кад је мала вода, да каравани и газе Дрим мало ниже Мјета. Прича се, да су овде били летњи двори дукађинских господара, на врху брда које се уздиже северозападно над Мјетом.

Дрим ту избија из кланца а за тим се разлива градећи спрудове и наносе. Мало ниже од Мјета где се Дрим разлива, добија маха за ону чудну игру коју врши пред својим утоком те тако често мења географске карте.

Ми смо последњи пут у овим белешкама говорили о Дриму на ставама Црнога и Белога Дрима. Мало ниже од хана Спаса, ми смо напустили Дримове обале и зашли дубоко у планине, да прођемо кроз Дукађин и Миридите и да овде, код Мјета, избијемо опет на Дримове обале. Оданде где смо се растали, Дрим тече северозападно и залази у дубоке кланце, док пењући се северу не достигну највећу висину под долином Никај, одакле се стаче најсевернија притока Дримова. Ту Дрим нагло сврће на југ и готово вертикално пада све до Комане, најзападнијега бајрака Дукађинског. Ту, у томе

теснацу, дигао је руке Хан од свога пловљења Дримом.

Још Бу-е је мислио да би се малим паробродићем могло отићи, у времену кад има воде, из Скадра до Охридског језера кроз Дрим, но Рокштро је тврдио да између Струге и Дебра има водопада који чине немогућим пловљење том реком. На такво се путовање Дримом решио Хан 1863 године. Његова је мисао била да лаким чамцем преплови Дрим докле се може уз воду. Он се великом муком провлачио кроз ове теснаце и допро је до под село Мертури одакле даље није могао, те је продужио сувим пут уз Дрим. Па и ако је Хану пропао покушај да „пронађе" пловност Дрима, он је бар у арбанашким планинама пронашао толико католика, колико их у истини нема. Ипак је и то добит била, ако не за бечку Академију наука која га је изаслала, а оно за римску пропаганду.

На врху Дукађина, код Комане, Дрим*) опет прави велики лакат и тече за тим југозападу све кроз кланце, док овде код Мјета не избије у поље те расплине свој ток. Овде је Дрим већ широк преко сто стопа. Одавде Дрим слази југу, обрће југозападу и код Леша утиче у Јадранско Море. Тако је обележен Дримов ток и у Хекартовој карти Горње Албаније, рађеној 1857. или 1858. год.

---

* Ја стално пишем Дрим како га ми Срби изговарамо. (Дрим, Задримље) јер Арнаути веле Дрин (Старо-грчки Δριλών).

Али те исте године у зиму (1858/9). Дрим је направио себи ново корито, ударио од Мјета на северозапад и отворио пут ка Бојани у коју упада пошто под Скадром прими приточицу Кир. Скадрани су се дуго опирали Дриму и радили све и сва да он остане у своме правом кориту, те да носи воду Лешу, али он те зиме пробије све насипе, којим су га мислили оградити и рушећи и плавећи по скадарској равници, пробије себи стално корито за ток у Бојану.

Но према свима знацима, неће то бити Дриму са свим ново корито, јер је то корито означено на карти Коронела 1688. године. Но идући и Бојани, он одваја нешто мало воде и оним коритом које га води у Леш. Становници Задриме мисле да ипак једна трећина воде иде тим коритом и они су задовољни и са толико, јер им је Дрим пре сваке године грдне штете чинио.

Године 1881 била је позвана комисија стручњака, која ће испитати узроке поплаве и ова је нашла да поплаве долазе отуд што Дрим није затворен насипом и што му корито није довољно дубоко. Тога ради био је ударен нарочити порез због ових радова, па и мостарина на Дримској и Бојанској ћуприји била је намењена на ту цељ. 1882 године закључен је био и уговор за регулисање са тршћанском кућом Манос и комп. и швајцарском кућом Хофер и исте године отпочети и радови. Но предузеће је пропало што се лађа тога дру-

штва „Црна Гора", заједно са предузимачем Маносом и главним инжињером Ламбертом, утопила на ушћу Бојане. Прекид рада мало је трајао па је за тим сам Хофер продужио радове. Но како влада, тако и становништво чинили су сметње компанији, тако да је 2 јануара 1883 године дошло до отвореног напада на раденике и инжињере. Незадовољници Арбанаси тражили су да се рад прекине и рад је прекинут.

А сад, кад смо познали Дрим и на крају тока и и кад смо већ препловили скелу на Мјету, хајдемо плодном долином његовом Скадру. Ено се, у дубини, преко речице Кира уздиже високо Скадар на Бојани а оно за њим, она гомила црна камења, зар не каже сама да је то наша Црна Гора.

Из историје Скадра

Скадар на Бојани дивно је опевала наша народна песма, узносећи му лепоту и питомину по којој расту смокве и маслине, где се шире грозни виногради а узрасла пшеница белица и око ње се прострле травне ливаде, кроз које протиче зелена Бојана, по којој плива риба свакојака. Та се питома равница, на којој лежи варош и град Скадар, простире између језера скадарског и Бојане, која из њега истиче, између отоке Дримове, која се спушта у Бојану и Кира, реке која се са североистока спушта у Дрим.

На широкој равници коју са свих страна опкољавају живописни врхови високих планинских венаца, лежи пространа варош два километра удаљена од језера, варош коју Срби називају Скадар, Арбанаси Шкодра, Турци Искендерије а странци Скутари у Албанији, за разлику од Скутара на Босфору.

Многи се домишљају да су Турци дали Скадру име Искендерије по Скендербегу, као што се често чује, па и у нашим народним песмама цела се Албанија назива земљом Скендеријом. Сем у народним песмама и у титули Рашко-Призренског

епископа и данас се налази реч Искендерија. Та титула гласи: „Архиепископ и Митрополит Призренски, Искендеријски, Горње и Доње Мизије и све Илирије". По мишљењу извесних историка, Скадар и област око њега прозвали су се тако по Стевану Црнојевићу, сину Ивана Црнојевића, који се потурчио и добио име Скендер-бег, па као такав завладао облашћу коју су држали Балшићи.

У народу постоји предање да је ову варош подигао Александар Велики македонски и да у имену Искендерија има трага од његова имена и ако је име Скендерија тек од времена Турака познато.

Скодра је извесно најстарији облик имена ове вароши, јер се налази и у опису Тита Ливија једнога римскога похода у ове крајеве. Такво је име извесно носио Скадар пре две хиљаде и више година, као престоница Илираца, као што је и данас Арбанаси, потомци тих Илираца, сматрају за своју престоницу називајући је најближе старом облику Шкодра. Хан, који је до данас најтемељније проучио арбанашки језик, вели да codrio арбанашки значи хум.

Последњи владалац Илираца, коме је Скодра била престоница, Генцијус, морао је на 168 година пре Христа да уступи пред навалом Римљана, који завладаше Скадром и доделише га Источној Римској Империји. Римљани су по Скадру и околини расејали многе споменике, који трагови

и данас говоре о тој моћној културној сили и њеној дугој владавини над овим крајевима.

Преко сто година краљевали су српски краљеви у Скадру, а тада им га са њихове несложе оте грчки цар Манојло Комнен, да га после кратког времена уступи Стевану Немањи, оној сили која је остварила тако знамените подвиге а на тако широким и пространим намерама. Од тога доба, све до боја косовскога, па и три године после овога боја, Скадар остаде увек у српским рукама а у њему, после распада српскога царства од 1366. године па до 1396. господоваху Балшићи.

Но, последње четири године Скадар већ није био увек њихов. Године 1392, заробише Турци у рату зетског господара Страхинића Бана (Ђурђа Страцимировића), зета Кнеза Лазара, те он даде Бајазиту, тада већ своме пашеногу, Скадар, само да га ослободи ропства. Године 1395., јуначким напорима оте га он још једном, али је већ и сам видео да га неће моћи дуже држати, па га 1936. године уступи Млечићима под условом, да ови њему и његовим наследницима плаћају годишње хиљаду дуката од прихода скадарских.

Од тога доба никад више нису Срби завладали Скадром, а краљевали су и царевали у њему преко три стотине година. Покушавали су истина доцније Балшићи, као и деспот Стеван Лазаревић, да га преотму од Млечића, али без успеха или

са мало успеха који, што је главно, нису повратили Скадар никад више под српску власт.

Тако су Млечићи преко осамдесет година господарили Скадром, а за тих осамдесет година они су били заштићени од турске навале, јер се ова, двадесет и четири потоње године разбијала о јуначке подвиге знаменитога Ђурђа Кастриоте Скендербега, пред чијим се подвизима и сам освајач Цариграда уставио пред арбанашким планинама. А после његове смрти (1468. год.) Турци преплавише Арбанију и зауставише се пред облашћу, којом су Млечићи господарили, са жудним погледима на Скадар. Године 1477. наумише да га освоје од Млечића. У половини маја паде под Скадар 60.000 коњаника, а двадесет дана доцније, стиже и сам Сулејман-паша са другом војском те се 100.000 турске војске улогори по околним брдима и око половине јуна отпоче напад. Тукли су га Турци јуначки, али га је витешки бранио храбри Антонио Лоредан са 2500 Млечића уз помоћ 8000 Црногораца под Иваном Црнојевићем. Турци су тукли Скадар из силних топова, од којих су два бацала зрна по 40 кила тешка, а два по 115 кила. Близу 1900 метака бачено је на Скадар из ова два топа, а 18 јула ноћу, извршен је и страшан јуриш при коме је под Скадарским зидинама попадало 7000 Турака, али се Скадар јуначки одбрани. После оваквога пораза и после опсаде која је трајала скоро три месеца, повукоше се Турци ноћу између 8 и 9 августа ка

Дриму и напустише за тај мах мисао да освајају Скадар.

Но владалац који разруши Византију, пред којим падоше последњи остаци Србије, Босне па и Ђурђеве Арбаније, који победоносно утера свога хата у Аја-Софију цариградску, зар је могао мирно да спава пред помишљу, да ће се смети и моћи један Скадар да се одупре његовој моћи? Мохамед сам поведе војску од 100.000 људи и паде под Скадар маја 1478 године и утабори се по околним висовима. Најпре учини све припреме; распореди војску и на брду Тарабошу сали једанаест огромних топова из којих ће месец дана тући Скадар. Од ових топова један је бацао камена зрна тешка 315, други 345, а трећи 375 кила. Таквих зрна 2530 бацио је у скадарске зидине, месец дана се јуначки борио; учинио је 22 јула један а 27 други заиста јуначки јуриш и продро је у градске зидине али је град јуначки његов бранилац Флорио Јонима, уз велику припомоћ зетскога господара Ивана Црнојевића, опет одржао.

Предаде се, уморан глађу под дугом опсадом и Кроја (16. јуна 1478. г.), у половини септембра паде и Дриваст (Дањ је разрушен још 1474 г.), али се Скадар одржа и под опсадом од једанаест месеца. Тек закљученим миром 20. јануара 1479. године Турци добише и Скадар којим и дан данас више не управљају него што управљају.

У Скадру је затим, 1514. године, пашовао Стеван (Станиша) млађи син Ивана Црнојевића који се по смрти свога оца потурчио и добио име Скендербег (те се мисли да је по њему скадарски пашалук прозван Скендерија). За време његово Скадар и Зета су ипак уживали извесну аутономију, јер се Станиша и потурчио под условом да може преузети власт од брата Ђорђа и био је више вазал но чиновник турски. А после Скендербега-Станише (умро је између 1526. или 1530. године), настаје низ санџак-бегова којима је једини задатак био непрестано ратовање са Црном Гором.

Мало је помена о тим пашама који су управљали Скадром, сем о онима који су се у борбама са Црном Гором, којом су већ управљале владике, одликовали (н. пр. Сулејман-паша, Арват-паша, Балија-паша итд.). Разуме се, да су многи од тих паша страдали како од Црногораца тако и од Скадрана, који их никако нису трпели. Зна се за једнога да су га насред Скадра убили.

Око половине осамнаестога века досели се у Скадар из села Бушати (на југу од Скадра) извесни Мехмед-бег и насели се у Табак-махали. Мисли се и тврди да овај Бушатлија произилази од Скендербега-Црнојевића а живи у народу предање да происходи и од Мрњачевића. Табак-махала је тада у Скадру чинила нарочиту странку која је господарила ситуацијом. Мехмед-бег убрзо истиче себе и постаје шеф те странке, и најзад и судбина

турских паша, господара Скадра постаде играчка у његовим рукама а он поче у њихово име Скадром управљати, док најзад на Порти не стекоше уверење да се мимо Мехмед-бега и не може именовати други паша. Тако Бушталија постаје паша скадарски па самовласно прошири своју власт и на Љеш, Улцињ, Тирану, Елбасан, Дебар, Мађу и на цео Дукађин. Он се грдно осили и постаде прави независан господар Скадра па изради на Порти да му се породици призна право наследства на ово достојанство. Тако пониче нова династија Бушатлија која достиже велику моћ и учини знатне подвиге. Да би Мехмед-паша међу тим обезбедио својој породици престо господара северне Албаније, он истреби све главније породице, из којих би се могли појавити противкандидати на пашинско звање, а његов син Махмуд чак је и једну споредну грану своје породице у истој цељи истребио. Он је водио знамените борбе са суседима па и самом Портом којој није хтео више ни суверенство признавати.

Махмуда је наследио његов син Мустафа паша а овога брат му Кара-Махмуд-паша који је сатро велику војску из удружених чета двадесет и четири паша. Њега је наследио млађи брат а трећи син Мехмедов Ибрахим-паша, који је међу тим подесио добре односе са Партом те стекао толико поверење, да га је поставила за великог везира целе Румелије.

Но најзнатнији међу Бушатлијама је синовац Ибрахимов а унук Мустафе I, Мустафа-паша II, познат још и под именом Шкодра-паша Бушатлија. Кад је дошао на власт, њему није било више од 25 година а веле да је био и човек од књиге, јер је знао доста добро географију и умео да се користи географским картама, што је тада била највећа реткост. Био је врло ратоборан и одлучан а својој рођеној војсци, коју су чинили најљући Арбанаси, задавао је такав страх строгошћу и одржавањем дисицплине, да такав страх Арбанаси никад не би доживели ни од свога непријатеља. Када је 1829 пошао с војском да помогне Султану против Руса, те када је стигао у Ниш, изашли су предањ српски изасланици да га поздраве. Кад су изасланици стигли у његов стан, виде пред његовим шатором неколико посечених Арбанаса из његове војске и покрај њих или главицу лука или кокош или друго што, у знак да је тим људима живот одузео што су предмете који су крај њих, украли или отели од људи.

Пред тако снажним и одлучним човеком и његовом силном војском, није чудо што је цео Балкан задрхтао у толико пре, што је други знаменити силник Али-паша јањински већ био пао.

Мустафа се био удружио са босанским Хусејинкапетаном против реформа султана Махмуда, па најзад и пошао против Стамбола да га освоји и обори династију. Да није велики везир Решид-паша

успео да завади Мустафу са Хусејин-капетаном а за тим свакога напосе победи, ко зна како би данас изгледала карта Балканског Полуострва.

Мустафа је био последњи господар Скадра а за тим, кад је он послат у прогонство, Порта именова обичне валије — чиновнике, који и данас управљају скадарским вилајетом.

Скадарски вилајет граничи се језером и Црном Гором, за тим Пећским и Призренским санџаком из Косовског вилајета и елбасанским санџаком из Битољског вилајета. Ту је и средиште војске која стоји према Црној Гори, као што је у време црногорског рата 1862. године Скадар био и главни стан познатог Омер-паше.

Арнаути и данас Скадар сматрају као своју престоницу, те имају и изреку која вели: „Дебар су груди, Призрен срце а Скадар глава Шкипетарије". У Скадру се находе све познате поглавице а ту је било и главно седиште Арбанашке лиге 1878 године.

Зауставили смо се овде, под зидинама града Скадарског, да се осврнемо са неколико речи на прошлост овог знаменитога града а сад улегнимо у град да познамо и данашњи Скадар.

Скадар

Град скадарски, о који су се кршиле толике силе, лежи на кршној главици која се зове Тепе. Врх тај узвишен је над језерским огледалом 117 метара. Подножјем његовим са западне стране протиче Бојана (отуд је то Скадар на Бојани), са јужне му стране протиче Дримац који се ту под градом стаче у Бојану. Ова главица — тепе — завршава косу која се од Дриваста протеже делећи скадарско поље на две половине.

Брдо — тепе — на коме је град, диже се скоро самостално над једним онижим платоом са северне стране. Источна страна тога брда од самог је камена и скоро одсечна те је са те стране скоро неприступачно. Западном косом, која је блажа, ово брдо слази у обале Бојанине која му са те стране штити приступ а само са северне стране лак му је приступ и, управо, тој страни је и окренут главни фронт кула градских са којих се догледа сва Зета и Црна Гора до Ловћена и Задрима све до Синьег Мора.

Сам град носи своје засебно име, Росаф, под којим се именом помиње још у дванаестом веку. У

Арбанаса постоји прича, а и песма о зидању града Росафа. Зидао га је извесни Роза, који је имао сестру по имену Фа. Роза је најпре почео да зида град на Тарабошу, јер је то заиста и бољи положај, са којега се увек може туђи Росаф. Али, зидајући тако на Тарабошу, деси му се, да што год он преко дана назида, ноћу му се поруши. Верујући да је место нечисто или проклето, напусти он зидине на Тарабошу и пређе на место где је данас град, али се све то и овамо понови и преко ноћ се редовно рушило што је он преко дан саградио. Најпосле, јави му се неки старац на сну, и рече му, да ће се град непрестано рушити док у његове зидине не узида женску која му је најмилија. Розина сестра Фа је сваког дана обилазила раденике и доносила им храну и сутра дан, кад дође као обично, шчепају је радници по Розиној наредби и узидају у зидине. Фа је преклињала и молила да је не узидају, али кад јој молба не поможе, она се замоли да јој бар толико учине те да јој оставе рупе над дојкама, те да може исхранити свога сина. То су јој учинили и хранила га је тако све док јој чедо није одрасло. Она је давно умрла под зидинама, али је њена храна и даље текла те и данас капље тамо млеко. (И данас још иду жене кад роде, па стружу креч и пију да би имале хране).

Ова је арбанашка прича дословце једнака са нашом песмом о зидању Скадра на Бојани, по којој такође остављају прозор на дојкама.

„Па доносе чедо у кол'јевци
Те га дојн за нељељу дана;
По нељељи изгубила гласа,
Ал' ђетету онђе иде рана,
Дојише га за годину дана,
Како таде, тако и остаде,
Да и данас онђе иде рана".

У осталом, ово није усамљен пример овог народног веровања о узиђивању у зграде да би се ове одржале. И на великоме каменоме мосту код Вучитрна, који су градили браћа Војновићи, капље са једнога свода и данас млеко младе Војновице, коју су тамо браћа узидала да би се мост одржао. У зидинама смедеревског града стоји и данас једна цела женска фигура, коју је, по народном веровању, постигла иста судбина, те се окаменила, а има и других таквих примера.

Постанак града Росафа има се приписати Римљанима и од тога доба остао је готово непромењен. Млечићи су, само, за време своје владавине, место четвороугаоних кула подигли бастионе, но задржале су се и до данас и четвороугаоне куле. Град није одржан и данас су то само слабе зидине без војничке вредности. Све до 1874 године зидине су се још доста добро држале, али је те године експлодирао барутни магазин, која је експлозија зидине јако оштетила. Веле, да се неки странац био понудио тадањем скадарском паши да му на барутани намести громобран, и паша пристао, али

странац није провео громобране у земљу, те отуда гром погоди усред барутног магацина. У граду има и сад касарна у којој станује војска, има и једна мошеја која је некада била црква и још неколико рушиниранх зграда између којих и конак у коме су становале наследне паше скадарске, Бушатлије. Одржала се још и цистерна у коју се збирала кишна вода, а има и трагова неколиких лагума који су водили до Бојане. У град се улази кроз главну капију са источне стране, над којом се још види лав св. Марка из доба млетачкога господарства.

Град је без икаквке војничке вредности, не само по стању у коме је данас, већ и по положају своме. Према њему, а преко Бојане, на југозападној страни језера, уздиже се брдо Тарабош, које је 572 м. високо над језером и које потпуно доминира градом. За време и прве и друге турске опсаде са Тарабоша је био главни нпаад на град. На Тарабошу су биле постројене и турске батерије за врмее султанове борбе са одметником скадарским Мустафапашом Бушатлијом.

Скадарски град би, по положају, имао да брани улаз Бојаном, којим, у осталом, не би ником падало на ум да се користи, док он не влада ни самим језером, у коме се увек налази једна турска мала убојна лађа са неколико топова. Он би, положајем, могао још да се брани према истоку и југу, у којој је цељи, извесно, и подигнут када је Рим-

љанима најпре било да се бране од навала брдских племена.

Најмање би се могло рећи да је овај град заштита вароши Скадру, која лежи за једну миљу североисточно од града.

Варош је, по свој прилици, мењала више пута положај. По Барлетију, варош је пређе била још даље, североисточно, у пољу кроз које се спушта река Кир. Тада је ова река протицала кроз сред вароши и делила је на двоје. Остаци великога моста на реци Киру, који се мост, у осталом приписује и Млечићима, као да опредељују и место на коме је стара Скодра могла лежати. У ставама Кира и Дрима и до данас се задржао један део вароши, а ту постоји и џамија која тврди старину. Како су становници у пољу били изложени честим нападима, извесно Срба, који су тада већ освајали и пљачкали сву скадарску околину, напустили су стару варош и основали нову на јужном подножју и коси брда, на коме је данас град. По коси градској, где је некада била ова друга варош, виде се и данас трагови зидова и кућа. Турци су својим дугим опсадама нагнали и ову другу варош да напусти град и потражи место на коме је данас. Када је Дрим пробио себи ново корито, те пошао ка Бојани, кажу, да је разорио и последње остатке вароши која је била у равници под Росафом.

Данашња варош, ма да у пријатној равници, лежи ипак врло незгодно. Крај двеју већих река,

она је далеко по једну и две миље од њих; крај великога и богатога језера, она је далеко такође две миље од овога. Крај толиких вода, варош је спала на два поточића, који кроз њу протичу само зато да би јој лети износили ђубре а зими чинили штету. До душе, једна од река, Дримац, често пута запрети Скадру великом опасношћу, те је и боље бити даље од њега, али би му вредне руке богатих Скадрана могле дохакати уређеним и утврђеним коритом.

Равница на којој се простире Скадар врло је плодна а доста и обрађена, те где-кад даје и два плода. На њој успевају лоза, нар, кестен, а није ретка ни маслина, која тек у приморју доспева како треба. Над скадарском равницом диже се југозападно, а преко Бојане, Тарабош, као последњи врх онога ланца који испуњава простор између језера и мора, а североисточно дижу се високи Марањај и Зукал, који се својим купастим обликом истиче у гомили оних планина које се спуштају до десне обале Дримове као огранци северо-албанских Алпа.

Због тих висова и брда која чине непосредну околину Скадра, зими могу бити доста јаке зиме и ако је лети право јужњачко лето, тако да је немогуће мањи где из одаје. Познате су и скадарске кише које могу трајати и по три месеца а кажу да нигде није страшнија грмљавина као у Скадру.

И ако је са свога географског положаја и политичке и трговачке важности била увек у саобраћају и под утицајем оближње европске културе, остала је ова варош, више но многе друге, источњачка варош. До душе, што се тиче главне улице, у њој је и лепо, широка је и доста права, па се у њој дижу чак и многе грађевине европскога стила, али су махале опет остале махале и у њима они дуги једноставни зидови више којих провирује воће и иза којих се у дубини баште крије кућа. Са тих зидина варош је готово и заклоњена те путник не може да стече њену праву слику ако се не попне на који од околних висова, одакле се цела варош лепо види. По граду има пространих гробља, шанчева, јаруга и ваздан малих а рђавих мостова.

Средиште је вароши конак (сарај), врло велика и лепа зграда која је зидана 1887 године и где, осим цивилних власти, станују и два батаљона војске. Ту је у близини и мали парк који ипак служи на похвалу Скадранима. Од грађевина, сем конака, најзнатнија је католичка црква која висином свога торња премаша сва варошка минарета. То је врло велика грађевина у коју може стати 2000 душа. И зграде у којима су страни конзулати такође су врло угледне. У Скадру има пет консулата: енглески, руски, талијански и француски. Грчки је такође постојао па је доцније укинут а отворен је међутим 1894 године и црногорски конзулат. Лепа је и православна црква св. Александра Нев-

ског која је назидана 1864. године. Дотле су православни ишли преко Бојане у црквицу св. Николе, скоро сат ван вароши, где им је и сад гробље.

На 30000 становника, колико се Скадру придаје, (15.000 мухамеданаца Арбанаса, 13.000 католика Арбанаса, 1000 Срба православних и 1000 разних) једва има 200 кућа православних, које посећују ову цркву а служи их један свештеник. Међутим до 1860 године у Скадру је било по два свештеника и један архимандрит као намесник Митрополитов, а извесно је тада било и много више православних. После смрти Архимандрита Јосифа Рашковића (1855. године) остао је у Скадру цигло један свештеник па је тај морао да опслужује и сва околна села. Вероватно је, да је прво исељавање православних настало после освојења Скадра од стране Турака који су своју управу одмах отпочели потурчивањем; затим су на исељавање утицали и дуготрајни ратови скадарских санџак-бегова и паша са Црном Гором који су морали врло отежати положај православних и, најзад, привилегована католичка вера која је православнима, нарочито у овим крајевима, просто отимала цркве и манастире те их католичила а њих гањала са прага своје рођене цркве. Као год у Скадру, пропало је православље и у околини скадарској где нема више од 130 православних кућа.[1])

[1] Сем православне цркве у Скадру, постоји и у Враци једна, назидана 1869. године. Не постоји село Враке, већ збир

Скадар се дели на многе махале,[2]) од којих су поједине одвојене као предграђа. Од ових је најзнатнија Табак-мала, под самим градом, која махала као да је упорно хтела да сачува успомену на некадањи Скадар који је под градом лежао. Подвојеност овога предграђа била је увек толика да су бегови, који су је насељавали, водили увек са Скадром читаве ратове и остајали му непомирљиви непријатељи, док се као шеф те махале није појавио први Бушатлија, те победио најпре Скадар, за тим околину, па онда целу Горњу Арбанију, и, најзад, кренуо да победи и Цариград. У овој се махали налази и ванредно лепа мошеја са гранитским сту-

---

села око речице Враке носе то опште име. Враку чине ова села: *Борич* нови 241 душа православних, *Борич стари* 84. д. *Гриљ* 133 д. *Туралија* 28 д. *Омара* 136 д. *Куле* 55 д. *Раш* 91 д. Свега 768 душа или 130 кућа. Ових 130 кућа и оних 200 у Скадру чине све православље у Скадру и око Скадра. Зна се још за многа села (Добрач, Горица, Брдица. Коплик и т. д.) која су била насељена православним Србима, али су се расељила а њихове цркве покатоличиле.

[2] Има 27 махала и то су ове: 1. Тене, 2. Топхане, 3. Кирезди, 4. Перош, 5. Паруц, 6. Ајазма, 7. Џамија-пљак (стара џамија), Џамија-кућ (црвена џамија) 9. Мала-ре (нова мала) 10 Рус т' мала, 11. Рус т' вогељ, 12. Ара т' мал, 13. Ара т' вогељ, 14. Серећи т' мал, 15. Серећи т' вогељ, 16. Мала Фетве, 17. Мала Ђузевитве, 18. Догањ-терзија, 19. Табак-мала, 20. Казас-мала, 21. Пазар-мала, 22. Крует-пазари, 23. Безистен-пазар, 24. Рибни-пазар, 25. Казина, 26. Кале-мала и 27 Бушат. (Казина је преко Бојане а Бушат преко Дрима и везане су са пазаром дрвеним мостовима.

бовима на којима почивају многа кубета оловом покривена.

Поједина села тако су близу вароши да готово њој и припадају те се рачунају више као предграђа но као одвојена села. Таква је махала Башчел'к која је мостом преко Дрима спојена са Скадром. То је једно прљаво и нечисто предграђе у коме станује готово сама сиротиња.

Но најинтересантнији је део вароши Пазар који је за читавих петнаест минута одвојен од вароши а лежи на излазу Бојане из језера, под самим градом. У Пазару су им само дућани и магазе. Има до 1600 дућана и магаза, а у средини велики безистен (покривену чаршију) озидан каменом. Пазар се ноћу затвара и чувају га нарочите страже које плаћају трговци. Ту код Пазара, баш код великога моста која иде преко Бојане, велика је зграда ћумручка.

Пазар је особито занимљив и шарен. Арбанаси, бегови варошки, који су у Скадру врло поносити и гиздави, са својим, белим као млеко, фустанелама и дугачким и тешким кићанкама на ниским фесовима и кићеним ферманима а богато везеним оружјем, чине особиту декорацију како скадарских улица тако и пазара. Ту Малсори и Малсорке, ту Срби Врачани, ту лепе Латинке* и по где који Цр-

* Жене скадарске. па чак и мухамеданке, имају већу слободу но у осталим турским варошима те се чак и по Пазару крећу. Жене су скадарске чувене са лепоте а међу Ла-

ногорац; ту Европљани под шеширом, фратар са избријаним лицем, хоџа под турбаном и поп под камилавком; ту кршни Крајинац и босоноги рибар са Широкога. Све то гамиже и гура се, све то чини толику разноликост и шаренило које изазива нарочити интерес за скадарски пазар.

Дућани малени и препуни свега и свачега као на истоку, али се ипак највише истиче скадарско оружје и чувени скадарски терзијски производи, а, као женски рад, чувене су скадарске чипке које су доста ретко пијачни артикал. Уске пазарске улице кривудају и секу се сваки час а пред сваким дућаном испружили се сандуци са еспапом, кошеви са воћем и вреће са храном. Ту се гамиже, надвикује, ларма, пазари, заплиће, гура, па опет свако нађе свој крај и свако нађе што је тражио. Странцу се чини, ако упадне у ту гужву, да нити ће наћи што тражи, нити ће више наћи пута да се врати.

Тако је исток однегован да у том непрестаном неспоразуму, нереду и ларми свршава послове. Забраните ви њему да за његово двадесет пара не дигне ларму која вреди три гроша и он неће сматрати да је био на пазару, биће као утучен. Уживање у тој ларми и нереду управо толико је, да многи који немају посла на пазару излазе да се мало прошетају и наслушају оне ларме. И ти, који изађу тамо задовољства ради, врло се енергично

тинкама (католичкињама) има их и ретких лепотица, премда се доста и мажу.

гурају лактовима, окупљају се око оног који пазари да помогну купцу или продавцу, лармају и сами, и, кад су се, без икаквог разлога, сити изгурали, измували и навикали по пазару, сврате у какву каву, попију једну кафу уз пет цигара и одлазе кући уморни али и задовољни што су изашли данас мало ван куће и прошетали се.

На пазар скадарски слеже се цела Арбанија јер је Скадар био одвајкада важна трговачка тачка. Зна се колико су Млечићи жудели за Скадром те су драге воље пристајали да плаћају и по 1000 дуката годишње од скадарских прихода Балшићима и Деспоту Стевану. Док није железничка пруга везала Солун са Европом и унутрашњошћу, Скадар је био копча између Европе и западног дела Царевине. Сва је Турска тада долазила и одлазила са дугим претовареним караванима са скадарске пијаце и разносила еспап по осталим провинцијама. У Приштини, на пример, и данас постоји место где је био скадарски пазар; ту су слазили богати Скадрани са еспапом а односили одавде новац.

У Скадар су тада упловљавале кроз Бојану богате шајке и ђемије са еспапом из Италије и Трста; језером су пловили чамци пуни земаљског производа а са планина су слазили брђани и сносили сировину: дрво, луч, сир, стоку и животињску кожу. Пазар је скадарски био тада и виђен и чувен; планине су сносиле у њ своје благо; равнице око њега своје плодове; језеро свој лов а море му је

доносило благо целога света. Богаство Скадрана још се приповеда а још и траје од тада. И она богата ношња у Скадру остала је из тога доба.

Данас Скадар још није пропао; њега још држи близина мора и потреба целе простране околине, удаљене од свих других центара и упућене на њега јединим саобраћајним везама, па ипак је Солун и према Скадру преотео маха. Призрен, Пећ, Ђаково, Приштина, цео новопазарски санџак, Охрид, Прилеп, Крушево па и Дебар, обрнули су се Солуну, а Скадру су остале муштерије из планина и из најближе околине.

То се опажа и на разлици у статистици увоза и извоза садањег и ранијег. Према утврђеној статистици од 1. октобра 1887. године па до 30. септембра 1888 године, вредност увоза је била 1,039.000 динара у злату, а извоза 770.000 динара у злату. Двадесет година међу тим пре (1864. године) увоз је Скадра износио 1,200.000 динара а извоз 2,500.000 динара. Та је разлика још више појачана када је у пролеће 1888 године отворена и последња веза између Европе и солунског трга, линија Врања — Скопље, а колико тек више када је од Солуна пружена веза и до Битоља.

Скадар увози сав мануфактурни еспап: кафу, шећер, ликер, рум, пиринач и тд. а извози овче и јареће коже, лој, рогове, кости, кордован, кукуруз, ланено семе и т. д.

Постоји већ и мисао, па и пројекат, да се Ска-

дар веже железницом за Призрен а одатле са Косовском железницом. Та би железница, крај утврђене обале Бојанине, избила на Јадранско море код Медуе. И војничке и политичке власти турске дале су повољно мишљење за ту железницу, те је већ и ступљено у преговоре за грађење њено са познатом кућом Цилијама Лидем Брајта. Што ипак ствар није и изведена томе нису били криви интереси турске царевине, већ, супротни овима, интереси других држава.

Та би железница за Турску имала и велике војничке вредности, јер јој је цео западни део царевине оцепљен и одељен високим и неприступачним планинама тако да данас представља засебан континенат. Та би железница још, прошав кроз арбанашке планине, после извесног низа година извршила и извесан културан преображај који ни силе ни векови нису могли извршити, а та би железница имала још и врло велики трговински значај те утицала и на другачи распоред економских сила. Отворила би нове тргове и нове трговинске везе; везала би Јадранско море за средину царевине и отргла би ову силној потчињености солунској пијаци; додирнула би и открила силно благо које лежи нетакнуто и непознато у оним неприступачним горама и планинама, а Скадар би везала са морем, а преко мора, понова и са свима оним државама са којима је вековима трговао и чувен био.

Тада он неће више бити Скадар на Бојани већ Скадар на Сињем мору.

Бојана

Јутрос рано, пошто сам на рахатлуку и меку душеку провео пет пуних дана у Скадру, утоварићу се у чамац који ме чека на Бојани код великог моста, под ћумруком скадарским; спустићу се мало да упливам у језеро, колико да ме жеља мине, а затим се повратити и предати току Бојанину, да ме собом однесе у Сиње Море.

Рекох, колико да ме жеља мине, колико да бацим поглед на оне час кршне обале а час равнице, час шуме а час питоме обделане покрајине, које су оивичиле ово пространо језеро, чије су обале још окићене и толиким знатним местима, почев од старе Диоклеје (Дукље, близу данашње Подгорице) и Рибнице, места рођења Немањина, па све до Жабљака, последње столице зетског поглавара.

Али су све те знаменитости знане и забележене, а мени је да журим кроз Бојану јер сам се, заморен планинама, зажелео мора, широкога и бескрајнога мора.

Бојана тихо истиче из језера, њу тек мути брзи Дрим, који ниже града утиче у њу те се његова во-

да познаје и у току дуго се одваја, онако као што се код нас разликују воде Дунава и Саве. Од места где прима Дрим, и Бојана је бржа током, те има и воденица на њој. Дрим наноси и доста песка у Бојану, те пуни њено корито, а кад наиђе велики Дрим, он готово задржава ток Бојане и замути све до језера, па и само језеро. Кажу да у таквом случају језеро расте.

Бојану сматрају као продужење реке Мораче која слази са Црне Горе, исто онако као што народ, па и Веселиновић, тврди да Дрим пролази кроз Охридско језеро.

Под самим градом, чим се спустимо низ Бојану, прођосмо најпре под мостом који везује Скадар са подножјем Тарабошевим где се простире насеље које се зове Широко, а где обитавају само лађари и рибари, јер је рибарство не само на језеру већ и на Бојани јако развијено. У Бојани се хвата риба у свако доба године, и одмах више поменутог моста има врло много направа (гарде) за хватање риба.

Мост на Бојани је висок осам до десет стопа над површином воде, па ипак веле, кад су веће поплаве, бивао је тај мост под водом.

Пловећи тако низ Бојану нама је с леве стране предео Задрима, који се простире између Дримове и Бојанине обале, а с десне стране предео Забојана који се простире између језера, Бојане и мора. То је она планинска земљоузина од Вирпазара па до

Скадра и утоке Бојанине, којој припада и Бар, некадање пристаниште скадарско.

Забојана, пресечена ланцем који чине Тарабош и Румија па онда речицом Црмницом, дели се на две области, на област која чини југозападну обалу скадарскога језера и која се зове Крајина и на област која слази к мору а која носи име Мрковићи по племену које га насељава.

Крајина је дуга готово десет сати а родна је и ако врло кршна. Има винограда, шума, воћа па се тамо негује и свилена буба. У Крајини станују Срби православни, мухамеданци и католици. Села у северо-западу су православна, по среди католичка а ближе Скадру мухамеданска. Крајина броји 29 села, од којих су православна: Сеоци, Лукиће, Добановиће, Вукиће, Г. Крњице, Д. Крњице и Лука; католичка Дедић, Гурези, Пинчиће, Караник, Ђуравце, Ливаре (народ прича да је код овог села била граница Иван-бегове државе), Тејане и Широко, а мухамеданска: Бабовиште, Беле, Драговиће, Руње, Усијерча, Ћурјен, Барјактаровиће и Зогоне. Осим тога села Драчевица, Шестане и Вучедабић православна су и католичка а Муриће Горње и Доње мухамеданска и католичка.

На врху Румије вели се да је постојала некад црква на месту где се о Тројичину дне и данас народ свију вера збира на молитву. Народна прича каже да је та црква са Румије слетела целокупна у језеро у коме је и дан данас здрава и цела. Она

је тако добро затворена да не може у њу вода да уђе те кандило, још тада припаљено, гори све до данас. Знаменитије је од овога црквишта оно на југозападној страни језера, на подножју Тарабоша на три сата далеко од Скадра. То је црквиште Пречисте Крајинске којој су зидови све до крова здрави па су се и слике у њој одржале. Ови су зидови обрасли бршљаном који народ бере, кува и лечи се. Према народном казивању, у тој цркви је био укопан краљ Јован Владимир. Косара, која се и сама закалуђерила и основала овде женски манастир, и сама је по својој жељи овде укопана крај ногу мужевљевих. Владимир је за тим пренесен у свој манастир Шињ-Ђон (Св. Јован) крај Елбасана.

Два су основа определила народ да горње предање веже за Крајинску Пречисту. Најпре тај, што је Владимир одиста боравио у Крајини док је пре женидбе са Косаром господарио само Зетом и Подгорјем. И данас се на десној страни Бојане, као огранак Тарабоша налази брдо Облик и под њим село Облик. Ту на том брду био је град Облик у који се Владимир затворио опкољен Самуилом. Жупан тога града га је издао Самуилу и из тога града изашао је Владимир и предао се Самуилу. То дакле, што се сам почетак Владимирове трагедије дешава у Крајини, где је вероватно (ако не баш и на месту где је Пречиста Крајинска) била и Владимирова првашња престоница и дало је по-

вода народу да и крај трагедије Владимирове веже за исти предео. Тај су разлог још више утврдили Владимиров животописац Дукљанин који, описујући погубљење Владимирово вели како је Косара узела тело његово и однела га у Крајину те сахранила. То је место из Дукљанина Фарлати затим узео и утврдио да је то ова Крајина. Тако је које из народа а које из писаца потекла једна заблуда која се врло дуго одржала и ако тело Владимирово лежи одвајкада крај Елбасана који је, што је врло вероватно, постао престоница Владимирова од његове женидбе која му је донела и Драчку област.

У Крајини је била у време Стевана Црнојевића (1455. г.) епископија зетска а и раније за време Балше (1412 године). Епископија се одржала у Крајини све док је Турци не разорише.

Другу половину Забојане, ону ка мору све од Бојане до Бара, насељавају као што напред рекох Мрковићи. Мрковићи су били врло велика породица али су се сви потурчили. Прича међу њима казује да су се први потурчили Никезићи и то учини најпре њихов свештеник поп Марко Никезић на сам дан св. Врачева из ината, што је он одоцнио а други свештеник свршио литургију без њега. Ако игде а оно овде је добила најсјајније потврде она пословица да би се Србин за инат могао и потурчити. За попом се, разуме се, потурчила и његова паства.

И ако су се Мрковићи потурчили, њихова су браства задржала српска презимена: Бошковићи, Вулићи, Никезићи, Пековићи, Божићи, Милошевићи, Петрићевићи, Грдовићи, Дабачевићи, Бркановићи, Перочевићи, Паљовићи, Вучковићи, Ивановићи, Вуковићи, Перазићи, Андровићи, Маркетићи и Никачевићи. А има презимена као: Кадићи, Сеферовићи, Каламперовићи и т.д. која су извесно постала после потурчивања.

У селу Микулићима а у кући Ђуре Илића-Андровића налази се један знаменити крст који има читаву историју. Крст је дрвен (народ вели да је од часног дрвета) дугачак је 45 см., широк је 38 см., а дебео $3^1/_3$ см. Нема никаквог натписа; на четири краја израђена су четири јеванђелиста а цео крст углављен је у бакарну позлаћену јабуку.

То је, по народном веровању онај крст, који је у вероломству Владислављевом играо онако знатну улогу по причању Дукљаниновом.

Владислав је најпре — прича Дукљанин — послао посланике Владимиру и позвао га, али Косара посумња у искреност позива и не даде мужу већ оде сама у госте Владиславу. Владислав је задржи а пошаље друге посланике са златним крстом и тврдом вером поручујући му да прими веру крста и да дође. Владимир му одговори: „Знам да Господ наш Исус Христос, који је за нас пострадао није био распет на златном или сребрном крсту но на

дрвеном — дакле, ако су истините твоја вера и твоје речи, преко свештених лица пошљи ми дрвени крст, па имајући животворни крст и скупоцено дрво, у име вере господа нашег и Исуса Христа, доћи ћу!" Тада Владислав пошаље дрвени крст од часнога дрвета, Владимир поверова и када га у цркви у Преспи опколише војници Владислављеви да га убију, он се исповеди и причести држећи тај крст у рукама и рече: „Молите се за мене Богу, господо моја, и овај свети крст заједно с вама биће ми сведок на дан Господњи да без кривице умирем!" Са тим крстом је и сахрањен у цркви Крајинске Пречисте а кад је доцније отуд пренет, Крајињани су задржали тај крст који се чувао у цркви Пречисте.*) Кад су се Крајињани потурчили, Мрковићи отму од њих овај крст да га они чувају и износе на врх Румије где се о св. Тројици збира сав народ око тога крста и Богу се моли. Крајињани и ако су се потурчили, дуго су времена покушавали да одузму од Мрковића тај крст, те кад год су излазили на Румију излазили су под оружјем, па како нису могли успети то, престану и на саму светковину ићи, и тако остане крст у Мрковића који га и дан данас чувају.

Кад смо већ прибележили реч две о Забојани, да кренемо даље низ Бојану те да притерамо ча-

---

* Међутим у Елбасану и сад лежи св. Владимир са крстом у руци, те би то дакле био други неки крст.

мац њеној левој обали над којом се дижу остаци знамените цркве Св. Срђа и Вакха, која је удаљена два сата од Скадра.

Овај знаменити манастир лежи над самом обалом Бојанином тако да јој ова с дана на дан поткопава темељ, а на врло красном месту опкољеном шумицом. Црква већ нема више крова, олтарски зид је пропао у Бојаниним валима, а унутра у цркви изникла су дрва те својом круном изнела се више зидина. Црква је дуга тридесет корака и двадесет широка. Има по три паралелна квадратна стуба по среди цркве од запада ка истоку, који су били, види се, живописани. Живопис се задржао још и по зидовима, ванредно је леп, тако да не уступа ономе у Грачаници којему сам се ја увек дивио. Мени се чини чак да свеци имају и овде исто онако одело и боје, као они у Грачаници.

Више врата на која се улази налази се натпис на латинском који у преводу гласи:

У име Господа амин. Преславне девице сина 1278. године. Сјајни Господар Господар Урош по Божјој милости краљ Рашке, син сјајнога краља Уроша и госпође Јелене краљице, озидао је ову цркву у част светих мученика Срђа и Ваха од темеља до конца. Уз присуство опата Петра Докина, Скадранина.

На левој страни врата на подужој плочи, урезан је опет латински натпис; који у преводу гласи: Помени, Господе, слушкињу твоју Јелену, краљицу

Србије, Диоклије, Албаније, Хума, Далмације и Поморја, која је заједно са синовима својим краљевима, Урошем и Стеваном, подигла из нова ову цркву у част блажених мученика Срђа и Ваха, и до краја је довршила, лета господња 1290.

Оба ова натписа нису нова за јавност, објавио их је још Фарлати али су код њега погрешне године а тако исто погрешан је препис година и код Јастребова који је оба ова натписа објавио у својим „Подацима за историју српске цркве". Стога сам ја први натпис понова преписао и верујем да сам га тачно преписао, јер ме је на том послу и ноћ била ухватила а други сам натпис просто фотографисао и та је фотографија и данас у мене те се са ње најјасније чита.

По Фарлатијевом препису у првом је натпису MCCLXXXVIII (1288) година а Јастребов ту годину спори стога, што Урош није могао зидати цркву 1288 године „почем је Урош велики умро године 1272". Међу тим Урош није умро 1272, већ се бори са сином Драгутином 1277, овај га побеђује и он побегне у Приморје, где 1278, (као што натпис по моме препису гласи) почиње да зида манастир св. Срђа и Вакха где се врло вероватно и покакалуђерио.

Други је натпис у Фарлатија добар и манастир је овај одиста обновила Јелена 1290 године.

Ова црква св. Срђа и Вакха назидана је на месту старе цркве која је била истим свецима по-

свећена. У тој цркви сахрањен је и краљ Михаило који је 1081 године умро у Скадру и по речима Дукљаниновим врло свечано погребен у манастиру св. Срђа и Вакха. Па и његов син краљ Бодин, који премину на самоме почетку XII века сахрањен је у овом манастиру. У том је манастиру живео ослепљен и осакаћен калуђер краљ Доброслав; па је ту сахрањен према опису Дукљаниновом и краљ Градиња а биће да су под зидинама овога манастира почивали и многи други ближи и даљи сродници ових првих краљева дукљанских од Војслављеве лозе. Ове податке Дукљанинове утврђује и Диканж у својој историји Византије.

Кад сам сишао са обале, на којој је црква, у чамац, била је већ права ноћ. На даље путовање нисам могао ни помишљати али сам морао помишљати на ноћивање, јер овде насред пусте пољане тек нисам могао провести ноћ. Веслари завеслаше силно низ реку а и сама Бојана канда потече журније, живље, брже и за један час допловисмо до Обода.

Сиње Море

Преноћили смо под Ободом у чамцу и под отвореним небом, а сутра зором наставили пут низ Бојану.

Бојана је одавде и дубља те би до Обода могле пловити лађе које не газе више од осам стопа. Од Обода је међутим до Скадра много мање воде и лађама је немогуће у Скадар. Довде плови и лађица „Бојана" која има 35 коњских снага и више је товарна лађица, те прима товаре које Скадрани шаљу чамцима довде, па односи до најближих Лојдових пристаништа да га отуд Лојдове лађе приме и носе на европске тргове. Ова лађица нема утврђеног реда пловидбе већ долази гдекад један пут а гдекад и два пут недељно, и плови најдаље до Дубровника.

Но и ако има дубине да могу ове мале лађице упловити, има ипак у Бојани све до њенога утока и великих спрудова тако да ове лађе са великом обазривошћу морају да плове. Кад смо кренули из Обода ми смо баш затекли поменуту лађицу „Бојану" где се код села Муришана насукала у песак те пуних осам сати седи ту и не покушавајући да се

спасе. Она очекује вече, кад на мору настане плима, тада ће нарасти вода и у Бојани, и изнеће је сама.

Због ових спрудова, који се час појаве а час их нестане, који се селе овамо и онамо, те је час лева а час десна обала опасна, постоје и нарочити крманоши (мештани са Св. Николе), које лађе плаћају те их спроводе до Обода и изводе из Бојане у море.

Обод (Оботи) је некада био врло важна тачка на Бојани. Од вајкада трговачке лађе, пловећи из мора у Бојану, устављале су се, пре него што стигну Скадру, овде на Ободу, јер је ту „у Зети у светога Срђа на Бојани" била некада царинарница„где су наредила господа стара". Па и данас то место важи као царинарница.

Г. Мијатовић у својим „Студијама за историју српске трговине" домишља се да је Св. Срђ (односно Обод) Мало Брсково, за које арапски географ Едризија вели, да је трговачко место на једној реци близу језера. Да ли би по овој претпоставци Велико Брсково било ваљада на ушћу Бојане код Св. Николе, као што се то и пита Јастребов. Како се у уговорима, који се односе на Обод, увек употребљава назив Св. Срђ, због цркве која је у близини и како се зна да је Брсково знаменито трговачко место у горњој Тари, на путу између приморја, Лима и Рашке, то и горња предпоставка извесно нема вредности.

Овуда крај Обода су пролазиле, па се овде и устављале и све оне лађе, које су полазиле Скадру

да га опсаде и да му досаде, те је отуд ово место знано не само из историје трговине скадарске већ и из историје ратовања скадарских, јер су непријатељи ово место респектовали и као згодно место за утврђење ради одбране Скадра. Тада су били на том месту, а и на обали супротној, бастиони, који су уништени на основу споразума између Ђурђа Бранковића и млетачког капетана Куљфи Бемба 1423 године, које је године овај капетан добио наредбу од млетачке владе да улегне у Бојану и да се расположи ту код Св. Срђа, те да чува сигурност скадарскога града.

Млечани су водили врло великога рачуна и о војничкој и о трговачкој важности Обода, те се зато он тако често и помиње у уговорима млетачке републике са српском властелом.

Пловећи са Обода низ Бојану, природна ствар да нисам мимоишао „Бојану" код села Мурићана већ сам свратио мало да грешноме капетану, који очајно чека плиму да га извуче из песка, учиним посету. Та је посета за мене у толико пријатнија била, што је капетан Србин Цавтаћанин и што сам на лађи пио дубровачко вино, уз пријатно причање капетаново о мучним путовањима његове лађице кроз Бојану, сличним оном путовању нашега Чика Љубе Ненадовића, када је овим истим путем возио кнежев вапор због којега у мало није узбунио Европу.

— Замислите, — вајкаше се озбиљно капетан — какве сам ја среће морепловац. Док је један Колумбо пловећи очекивао срећан тренутак да узвикне: „Земља, земља"; дотле ја, уваљен овако у песак као прасе, ево већ осам сати чекам срећан тренутак да узвикнем: „Вода, вода!"

— Да, рекох да га утешим — има нас разних судбина. Ето на пример ја сам морепловац, који долази са једног пространог, увек намрштеног и немирног океана, пловио сам дуго и дуго, и једва сам дочекао тренутак да узвикнем: „Вино, вино!"

Капетан ме не разумеде и ја сам му морао објаснити да сам пропутовао Албанију, да је то земља која осим многих других незгодних особина има и ту што се у њој не пије вино, и најзад да сам га жељан још од Призрена из којега сам изашао пре месец дана, и да је према томе мој узвик „Вино вино!" исто толико оправдан, и ако не исто толико и историјски, као год и Колумбов: „Земља, земља!"

Капетан је ово моје објашњење не само добро разумео, него га је чак тако протумачио да се мој усклик специјално тиче дубровачког вина и због тога само његовог тумачења, задржах се на лађи дуже но што сам мислио. Најзад и уговорим са капетаном, ако на мору не нађем коју другу лађу која пролази или ако на знак који јој будем из чамца дао не буде хтела стати, да ме нађе он кад

изађе из Бојане и да ме на својој лађици одвезе до Дубровника.

Пошто се опростих од љубазнога домаћина и пожелех му да што скорије наиђе вода, отискох се даље низ Бојану, у сусрет неком влажном, свежем поветарцу који допираше отуд ваљада, са оне сиње ширине коју моје очи напрегнуто изгледају.

Бојана већ брже носи, веслари и сами живље веслају; равне, пусте, излокане обале промичу; овде спруд који пажљиво обилазимо, онде жбун који је Бојана ваљда где год из обале откинула, те плови за нама у широко море.

Још мало потегоше веслачи и ми ускоро спазисмо две заставе како се једна према другој вију, суседујући на ушћу Бојане, а тамо далеко, ван ушћа Бојаниног, безграничност коју небо грли. Те две заставе, црногорска и турска, означују седишта санитарних управа обала двеју суседних држава; и кад им се приближисмо нас су већ дохватиле силне матице, вртлози и струје на утоку Бојанину у море, који је уток врло нагао и брз. Веслари су овде морали показати нарочиту вештину да чамац уведу у море и ако нас је струја Бојанина за тренут ока бацила далеко, далеко од обала копна и предала нас у наручја оној бескрајној сили, предала нас Сињем Мору.

Веслари су сабрали весла у чамац да одморе набрекле мишице своје и полегали по поду чамца; чамац, остављен самом себи њиха се тихо, заносно на

пространој морској пучини а ја припалио цигару, тихо јој сишем дим бојећи се да ма и најмањим покретом не повредим ону свечану тишину која је легла по површини морској, и блудим погледом далеко, далеко донде где се море загрлило са небом.

Сунце већ ниско сја, још мало па ће утонути у пучину да је обоји својим зрацима и да расхлади своје усијано лице. Море мирно и тихо, једва по где који ситан вал што сукне преко његовог чистог лица, као да га је кренуо дах из чијих груди; мирно на површини, мирно ваљада и у дубини, и онај тамо свет, онај чудни подводни свет који се, као и ми горе, бори, гони, отима и међусобно прождире од зоре до вечери, и тај свет се ваљада ноћу повлачи на починак. Већ неки свежи дах који допире однекуд из далека, ваљда са пучине, предказује вече; по која заостала птица, која је можда била далеко у лову или узалуд пратила какав брод, враћа се и журно промиче да се дохвати копна и на њему нађе преноћиште. Тамо у даљини види се силуета неке шајке са разапетим крилима а доле у дну, као да је нечија рука парчетом угљена замрчила светло небеско рухо; то ће бити дим од лађе која плови с југа, са далеких страна.

Сиње Море! На твојим плећима ја се сад одмарам мирно, тихо, Далеко су планине које су ме заморile; далеко су људи, далеко догађаји. Ми смо овде сами, ја и ти или боље ти и ја, и сад овако бар, (у четири ока) кад си тако ведра, тако

чиста, тако нсамејана лица, реци ми шта је то што ме је од рана детињства к теби звало; што ме је увек к теби у походе мамило; са чега сам те толико ужелео и што сам толико срећан када сам ево сад на твојим валима? Да ли су то бајке које те ките или можда неко оправдано осећање што си ти наше море, српско Сиње Море? Да ли је то љубав ка лепоти твојој и твојих бајних обала или можда поштовање, боље страхопоштовање, пред величанством силе твоје?

По твојој површини плови тихо и сув маслинов листак пао са далматинских обала; по тој се површини игра шарена бубица а њом плове и крепки и оружани градови, — и ти то, и једно и друго, једнаком стрпељивошћу носиш на твојим плећима!

У твојим мрачним дубинама бораве виле бродарице и очарани витезови а станују у тим дубинама и они ужаси и оне бесне страсти које се отуд крећу, проваљују кроз масу којом си ти покрило твоје дно и износе се на површину да се са небом у коштац хватају, да се подсмену сили човековој и да пркосе сили Божјој — и ти то и једно и друго једнаком љубављу чуваш у својим недрима!

Реци ми, када си тихо и мирно, да ли је то онај мир који изазива појимање величине своје; или је то умор, или су то часи гриже савести за она зла и беде, које ти у данима буре починиш? Мора да је једно, јер кад си тако мирно и тихо, твоје

чело и ако ведро, ипак је озбиљно, као чело онога који размишља?

А кад ускипиш, реци ми, је ли то стрпљење које те издаје или се буниш што су ти за време мировања људи омаловажали величину силе, или те можда љути што су људи и твоју воду попрскали људском крвљу па хоћеш да је изнесеш из твојих дубина, да је запениш и раздробиш у ситне капи, да их добациш небу те да му се наругаш: или ти је криво што су људи и кроз твоје дубине провукли жицу која проноси људску реч а ти би можда хтело, да се у твојим недрима не чује реч људска, реч пакости; или се ти то бориш за слободу? — Таквом очајничком борбом, какву ти водиш када се из твојих мрачних дубина крене сав онај бес, све оне силе и страсти, када се крене и ускипи све што је у теби — бори се само народ кад за слободу војује, кад раскида ланце, те ломи и руши све што га је притискивало и давило. А тражиш ли је и ти? Који су то ланци што су тебе стегли, која је то сила што је теби одузела слободу, и која је то снага што је тебе савладала?!...

Или ти можда твојим миром исказујеш тугу за оном светлом прошлошћу твојом, коју и ја сад сањам на валима твојим, јер то беше српска прошлост; а буром твојом хоћеш можда да занихаш копно те да задршћу оне лепе обале твоје и на њима успавано племе српско, па да га научиш како му се ваља борити?

Ако је то, Сиње Море, ја појмим зашто сам, давно и давно жудео за тобом, зашто сам те још издалека волео, те дај Боже да овај наш повер-љиви разговор постане што пре реч — речена и сверована!...

Још мало, па сунце прије ближе своме легалу и небо до мало час светло, обуче скрлет оперважен златом, а копно поче да добија све једноставнију модру боју, те високе планине које, другаче обојеним небом, добише нову основу за собом, оцр-таше се јасније својим облицима. Па онда, у један мах поче и море да се креће, почеше да му се на-димају груди, најпре неосетно, тихо, а одмах за-тим нагло, бурно, као груди младе девојке при пр-вом пољупцу. А у том часу већ и сунце се са свим близу наже и притиште на чело пучини свој врели, свој жарки пољубац.

То море расте. „Вода, вода!" — узвикнуће сад мој грешни капетан, који овај час очајно чека у валима Бојаниним, и креће се отуд те можда да се мало час опет сретнемо овде на ширини, а за тим да заједно запливамо по Сињем Мору...

САДРЖАЈ

Страна

Приповетке

Кривично одељење — — — — — 5
Операција — — — — — — 13
Девојка са недостатком — — — — 21
Велики ноћни напад г. Симе Спасојевића 26
Ускршња прича — — — — — 32
Трећи Божић — — — — — — 38
Књижица — — — — — — — 45
Целат — — — — — — — 51
Јова — — — — — — — — 60
Вино које трезни — — — — — 65
Човек с темпераментом — — — — 70
Брат од тетке — — — — — 75
Сан је лажа а Јова је истина — — 82

С обала Охридскога Језера

Фрагменти из бележака — — — 87

Косово

Кућа и живот у њој — — — — 169
Словиња — — — — — — — 185

Страна

Неродимња — — — — — — 188
Качаник — — — — — — 193
Липљан — — — — — — 199

С Косова на сиње море

Кроз Косово — — — — — — 209
Неродимња-Сиринић-Ватић — — — 218
Феризовић — — — — — — 233
Црнољева-Подрима — — — — 240
Призрен — — — — — — 250
Љума — — — — — — — 261
На ставама Белога и Црнога Дрима — 275
Арбанаси — — — — — — 286
Дукађин — — — — — — — 315
Дукађинска престоница — — — 327
Миридите — — — — — — 335
Из историје Скадра — — — — 353
Скадар — — — — — — — 362
Сиње море — — — — — — 385